

ISSN: 2618-6543

Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi

Journal of Oghuz-Turkman Researches

Cilt /Volume: IV, Sayı /Issue: 1, Yıl / Year: Haziran / 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE
ARAŞTIRMA MERKEZİ

**OĞUZ-TÜRKMEN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(OTAD)**

**JOURNAL OF OGHUZ-TURKMAN
RESEARCHES (JOTUR)**

**IV/1
(HAZİRAN)**

BİLECİK /2020

DergiPark
AKADEMİK

OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Hakemli Dergi

Haziran ve Aralık aylarında yayımlanmak üzere yılda iki defa çıkmaktadır.

ISSN: 2618-6543

Sahibi

BŞEÜ Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü
Adına Yönetim Kurulu Üyesi
Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Basım Yeri

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Gülümbe / BİLECİK

Yayın Tarihi

Haziran 2020

Baskı Türü: pdf

Yazışma Adresi

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü F Blok
Kat: 2, No: 217 (Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü)
Gülümbe/BİLECİK

Tel: 0 228 214 17 47

Editörler

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Arş. Gör. Fatih ÇİFTÇİ

Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD):

Scientific Indexing Services (SIS), Directory of Research Journals Indexing (DRJI),
ASOS Index ve Ideonline da taranmaktadır.

Yayın Kurulu /Editorial Board

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK (Trakya Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa KOÇ (İstanbul İstinye Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa BAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ali KARAHAN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Cihan YEMİŞCİ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Recep YAŞA (Sakarya Üniversitesi)

Danışma ve Hakem Kurulu

Prof. Dr. Ali TEMİZEL (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Gazanfer PASHAYEV (Azerbaycan)

Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)

Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)

Prof. Dr. Khaled TADMORİ (Lübnan)

Prof. Dr. Mahir NAKİB (Çankaya Üniversitesi)

Prof. Dr. Mavlyuda YUSUPOVA (Özbekistan)

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALİN (Türk Dil Kurumu Başkanı)

Prof. Dr. Oguljeren HAJIYEVA (Türkmenistan)

Prof. Dr. Oktay Selim KARACA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Omar TADMORI (Lübnan)
Prof. Dr. Ömer KAZANCI (Irak)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Pınar ÜLGEN (Gaziosman Paşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Yirmidokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali SHAMIL (Azerbaycan)
Doç. Dr. Ahmet Fevzi SAVAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Eşqane BABAYEVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Kürşat KOÇAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Naile ASKER (Azerbaycan)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Tarana HASHIMOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seda Y. VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selma G. ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Dauood REZAEI (İran)
Dr. Ablet SEMET (Almanya)
Dr. Efsaladdin ASGAROV (Azerbaycan)
Dr. Masoumeh KHANZADEH (İran)
Dr. Uwe BLÄSING - (Hollanda)
Dr. Yakshikhanim NASIROVA (Azerbaycan)
Dr. Yong Söng Lİ (Güney Kore)
Dr. Zulfiyya VALIYEVA (Azerbaycan)

Yayın İlkeleri

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi temelde Türk dünyası üzerine yapılan bütün çalışmalarla ilgili araştırma-inceleme, olay analizi, haber, makale, çeviri, kitap tanıtımı, kritik, anı, gezi-gözlem, Türk Dünyası izlenimleri, yurt dışında yaşayan Türk toplulukları hakkında yazılan yazıları yılda iki defa olmak üzere yayınlamak amacıyla kurulmuştur.

Dergide yayımlanan bütün yazıların etik, ilmi, fikri, adli tüm sorumlulukları yazarlara aittir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisinde yayınlanmış bir çalışmanın başka bir yayın adı altında yayınlanması bilimsel etik kurallarının ihlali sayılır.

Yayınlanmak üzere dergimize gönderilen bilimsel çalışmalar en az bir hakem tarafından verilen yayınlanabilir onayından sonra yayınlanacak aksi halde yayınlanmayacaktır.

Dergide yayınlanacak olan makalelerin bilim dili, Arapça, Farsça ve İngilizce yazılan çalışmaların dışında Türkçedir. Dergide yayınlanacak olan makaleler 50 sayfadan fazla olmamalıdır. Çevirisi yapılan yabancı dildeki metinlerin uzunluğu 70 sayfayı geçmemelidir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi tarafından yayınlanan makaleler, derginin yayın kurulunun vereceği yazılı izin haricinde başka bir yayında kullanılmaz.

Dergide yayınlanan çalışmaların izinsiz olarak ayrı basımı, tıpkıbasımı veya ticari amaçlarla kullanılması durumunda Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisi kanuni haklarını kullanmakla yetkilidir.

Yazım Kuralları

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde gezi, gözlem ve tanıtım yazıları hariç yayınlanan makale çalışmalarının Türkçe ve İngilizce özet kısımlarıyla beraber beşer adet anahtar kelimeye sahip olmalıdır. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda kaynak gösterme şekli makale yazarına bırakılmıştır.

Kaynaklar yazar soyadı, tarih ve sayfa numarası şeklinde gösterilmelidir. Kâğıt boyutu 16,5 x 23,5 ebatında, yazı karakteri Garamond 12 punto, dipnotlar Garamond 10 punto olmalıdır.

Türkçe özet "Öz" şeklinde ifade edilmelidir. Hem Türkçe ve hem İngilizce özetler Garamond 11 punto olarak ayarlanmalıdır. İngilizce makale başlığı Türkçe başlığın altında italik olarak verilmelidir. Yazar adı-soyadı* sağa dayalı olarak verilmeli dipnot bilgisi * işaretiyle verilmeli, dipnotta unvan bilgisi, çalıştığı kurum bilgisi, email adresi ve ORCID numarası belirtilmelidir.

Makale satıraralığı 1,15; kenar boşlukları üst: 3 cm, alt: 2 cm, iç: 2 cm, dış: 1,8 cm olarak ayarlanmalıdır. Paragraf satır aralığı önce 6 nk, sonra 6 nk, ilk satır 1,25 olmalıdır. Dergide yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda resmi web siteleri haricindeki siteler kaynak olarak gösterilmemelidir.

Editör dergide yayımlayacağı metinlerdeki resimler ve grafikler üzerinde dizgi amacıyla düzenleme yapma hakkına sahiptir. Editör makale üzerindeki imla hatalarının düzeltilmesiyle ilgili sorumluluk hakkına sahip değildir. Hakem onayından geçmeyen makaleler sahiplerine iade edilmez.

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ali TEMİZEL (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ (Gaziantep Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç. Dr. Eşqane BABAYEVA (Azerbaycan)

Doç. Dr. Naile ASKER (Azerbaycan)

Dr. Öğr. Üyesi Ali KARAHAN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Cihan YEMİŞCİ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mikail KOLUTEK (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Murat ÇAY (Gaziantep Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ramin SADIGOV (Bayburt Üniversitesi)

Arş. Gör. Fatih ÇİFTÇİ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Arş. Gör. Tümer KARAAAYAK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Arş. Gör. Yunus ARİFOĞLU (Osmangazi Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

MAKALELER 9

Abdulhalik BAKIR - Ali GÖKŞEN

Geç Ortaçağlarda Tokat Kastamonu Çorum ve Amasya Vakıfları / *Late Medieval Tokat, Kastamonu, Çorum and Amasya Foundations* 10

Fusun KARA

Musul ve Çevresi: Zengiler Dönemi (1127-1233) Sosyal Hayat / *Mosul and its Surroundings: Zengids Era (1127-1233) Social Life* 45

Akbar SABOURI

(804/1402) نقش آق قویونلوها در نبرد یلدرم بابیزید با تیمور در آنکارا / *The Role of Aqqayunlus in the Battle of Ankara (1402) Between Timur and Bayezid* 61

Eşqane BABAYEVA

Necip Fazıl'ın Eser Adlarının Simgesel Anlamı / *Symbolic Meaning of Necip Fazıl's Work Names* 81

Tahir AŞİROV - Çağdaş ALBAYRAK

Sovyet Türkmenistanı'nın İlk Yıllarında Stavropol Türkmenleri Üzerine Çalışmalar: Tulek Nazarov Örneği / *Studies on the Stavropol Turkmens in the First Years of Soviet Turkmenistan: Example of Tulek Nazarov* 96

Abdullah KARA

Türkiye'de Alfabe Değişiminden Sonra Yeni Harflerin Yaygınlaştırılması ve Halk Eğitiminde Millet Mekteplerinin Rolü ve Önemi / *The Role and Importance of National School for Teaching and Dissemination the New Alphabet to Nation After Alphabet Change in Turkey* 114

Melike S. ÖZEVREN

Eski Türk Şiirinde Oğuzca Unsurlar / *Elements of Oghuz Turkic in Old Turkish Poetry*.....142

ÇEVİRİLER.....154

Jaroslav DROBNÝ

Etnonim ve Toponim Arasında Kumanlar ve Kıpçaklar / *Cumans and Kipchaks: Between Ethnonym and Toponym*155

Constantine ZUCKERMAN

Hazarlar ve Bizans—İlk Karşılaşma / *The Khazars and Byzantium—The First Encounter*.....167

Ali Ekber DİYANET

Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmi Ansiklopedisi “Cengiz” Maddesi.....218

KİTAP TANITIMI.....230

Fatih ÇİFTÇİ

Diplomacy and Oriental Influence in the Court of Cordoba (9th-10th Centuries) / *Cordoba Sarayında Diploması ve Doğu Etkisi (9. ve 10. Yüzyıllar)* ..231

MAKALELER

Geç Ortaçağlarda Tokat Kastamonu Çorum ve Amasya Vakıfları

Late Medieval Tokat, Kastamonu, Çorum and Amasya Foundations

Abdulhalik BAKIR* Ali GÖKŞEN**

Öz

Çoğu göçebe olan Anadolu coğrafyasında yerleşik yaşama geçen Türkmenler, Beylikler ve Selçuklu dönemi ile birlikte savaşlardan yorgun ve perişan olan aynı zamanda bozulmuş sosyokültürel yapısıyla karşılaşmışlar ve şehirleri imar ederek canlandırmışlardır.

Birkaç köprü ve yıkık yapıdan başka bir şey bırakmayan Roma, Bizans ve diğer devletler, Anadolu'nun birçok bölgesinde sadece işgal siyaseti uygulamışlardır. Anadolu'yu barınma ve yurt ocağı olarak gören Türkmenler, bu esnada bu şehirlere burada yaşayan insanların hiç görmediği kadar yatırım yapmışlardır. Bu yatırımların başında hiç kuşkusuz vakıf ve vakfiyeler gelmektedir. Vakıflardan şehirlerde yaşayan ihtiyaç sahibi insanlar yararlanmışlardır. Beylikler ve Selçuklu dönemi öncesi Anadolu'da var olan devletlerin hükümdarları -belki hepsi için söylenemez- çoğu başkent ve birkaç büyük şehir haricinde Anadolu'nun şehirlerine yatırım yapmadıkları anlaşılmaktadır. Bu durum Türk hükümdarlarında farklıdır. Kastamonu ve çevresinde hüküm süren Candaroğlu İsmail Bey gibi hükümdarlar yapmış oldukları külliye ve vakfiyeler ile Anadolu şehirlerinin birer ilim ve irfan yuvası olmalarına vesile olmuşlardır. Anadolu şehirleri Türk-İslâm kültür ve medeniyeti, vakıflarla vücut bulduğu gibi vakıflar sayesinde gelişmiş, imâr ve ihya edilmiş, sosyo-kültürel ihtiyaçları da bu müesseseler aracılığı ile giderilmiştir.

Bütün bunların yanında Türk kadınları da kurmuş oldukları birçok vakıfla Türk kültür ve medeniyetine büyük katkı sağlamışlardır. İslam dininin hayır ve yardımlaşma hakkındaki ahlâkî prensipleri ve uhrevî mükâfat telkinleri, dinî ve hayır kurumları meydana getirmede Müslümanları teşvik etmiştir. Müslüman Türkler de dinlerinin bu güzel öğretisini, Allah rızasını kazanmak uğruna uygulamaya koymuşlar

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi: abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr: Orcid: 0000-0002-4436-5322

** Tarih Uzmanı Emniyet Mensubu: taliss19@hotmail.com: Orcid: 0000-0003-3205-2174

ve topluma hizmet eden müesseseleri kurmada âdeta birbirleriyle yarışmışlardır. Onların bu onurlu uygulamaları sonucunda da yurdumuzun tapu senetleri hükmündeki yüzlerce vakıf ve hayır kurumu korunarak günümüze kadar gelmiştir.

Anahtar Sözcükler: Vakıf, Anadolu, şehir, kültür, medeniyet.

Abstract

Turkmens, who lived in the Anatolian geography most of which were nomadic tribes, encountered a degenerated sociocultural structure and ruined cities that were tired of wars during the Principalities and Seljuk periods, and they revived these cities by reconstructing.

Rome, Byzantine and other states, which left nothing but a few bridges and ruined structures, only applied occupation politics in many regions of Anatolia. Turkmens, who saw Anatolia as housing and dormitory, invested in these cities more than the people who lived there had ever seen. Foundations and endowments are undoubtedly at the beginning of these investments. Foundations benefited people in need living in cities. It is understood that rulers of the states that had existed in Anatolia before Principalities and Seljuk period-perhaps not to be said for all of them-did not invest in the cities of Anatolia, except for most capitals and a few major cities. This was different in Turkish rulers. Rulers such as Candaroğlu Ismail Bey, who ruled in and around Kastamonu, made complexes and foundations and allowed Anatolian cities to become a land of knowledge and lore. Anatolian cities were developed, built and elevated by foundations such as Turkish-Islamic culture and civilization, and foundations; their socio-cultural needs were met through these establishments.

In addition to all this, Turkish women also contributed greatly to Turkish culture and civilization with many foundations they established. Moral principles of the Religion of Islam on charity and solidarity, and suggestions of divine reward encouraged Muslims to create religious and charitable institutions. The Muslim Turks also implemented these beautiful teachings of their religion to gain the praise of Allah, and competed with each other in creating the establishments that served the community. As a result of their honorable practices, hundreds of foundations and charities as symbolic deeds of our country survived to this day.

Keyword: Foundation, Anatolia, city, culture, civilization

Giriş

İnsanoğlunun hayatta iken yapabileceği en hayırlı işlerden biri bazı gayr-ı menkullerini vakfetmesidir. Burada elbette ki esas gaye dini anlamda, Allah'ın rızasını kazanmaktır. Ancak vakıf, aynı zamanda insanın ölümünden sonra ismini ve hayratını yaşatan bir müessesedir.¹

Bugün vakıfların giderek önem kazanması, modern toplumlarda sosyal yardımlaşmaya duyulan ihtiyacın sonucudur. Vakıflarla ilgili bu önemli noktalara değindikten sonra, bu kurumun ne zaman ortaya çıktığına bir göz atalım; her şeyden önce vakıf usulü, ferdi mülkiyete dayanmaktadır. Yani şahsın kendi arzu ve iradesiyle mülkünü hayır kastıyla kendi mülkiyetinden çıkarıp kamunun yararına tahsis etmesidir². Anadolu tarihinde ferdi mülkiyetin bulunduğu ve korunduğu dönem ise Hitit dönemidir. Sümerlerde de vakıf benzeri müesseselere rastlanılmıştır³.

Anadolu'yu yurt edindikten sonra Türklerin Anadolu'da yaptıkları vakıfların geleneğini her ne kadar gerilerde aramak gerekirse de Orta Asya'da göçebe hayat yaşamları nedeniyle eldeki belgelerden onların sosyal yaşayışları için yeterli bilgiye sahip olmadığımız gibi somut bir vakıf örneği vermeye de bugün için muktedir değiliz. Her çağda ve her toplumda dinî ve laik gayelerle yapılan tesislere bugünkü anlamıyla vakıf demek gerekmez.

Anadolu coğrafyasına egemen olan Roma kültürünün ilk devirlerinde vakıf müessesesine rastlanılmamıştır. Mallarını hayatta iken ya da ölmeye yakın zamanlarında vasiyet ve bağışlama usulü ile bırakmışlardır. Vasiyet tarzında vakıf, Romanın en uzun devri olan Cumhuriyet devrinin sonlarına doğru oluşmaya başlamıştır. Görülüyor ki Romalılar, hayır işlemek ve yardım gayesini tahakkuk ettirebilmek için mallarını lonca gibi müesseselere vasiyet veya hibe ediyorlardı. Zamanla bu vakıflar çoğalmış ve Roma devleti vâkıfın gayesinin gerçekleşmesi hususunda, bu müesseseyi düzenlemeye çalışmıştır.⁴

Anadolu'nun Türklerden önceki sahibi olan Bizans devrinde kiliseler, manastırlar vasıtasıyla fakirler, ihtiyarlar ve kimsesiz çocuklara yardım maksadıyla kurulmuş vakfa benzer hayır müesseselerinin varlığı bilinmektedir. Bizans hukukuna göre, dinî bir maksatla bir tesis yapmak isteyen fert

¹ İsmet Kayaoğlu; Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler, *Vakıflar Dergisi*, S. 11, Ankara, 1978, s. 49.

² İsmet Kayaoğlu; a. g. m., s. 50.

³ İsmet Kayaoğlu; a. g. m., s. 50.

⁴ Bülent Köprülü; Tarihte Vakıflar, *A. Ü. Hukuk Fak. Dergisi*, 1951, C. 8, S. 3, s. 480.

mirasçılarının mevcudiyetine rağmen, bütün servetini buna tahsis edebilirdi. Bizans hukukunda tesis sahibi bu tesisin idaresini istediği şekilde tanzim edebilir ve bırakabilirdi. Bizans hukukunda dinî müesseselere ait mallar satılamaz, değiştirilemez ve kiraya verilemezdi⁵.

Bazı Avrupalı tarihçiler Roma'da basit bir tarzda cereyan eden vakıf müessesesinin, müstakil bir hükmî şahsiyet olarak varlığını ancak Bizans hukukunda olgunlaştığını ileri sürmektedirler. Vakıf müessesesinin müstakil bir hükmî şahsiyet kazanması hususunda ilk adımın Bizans hukukçuları tarafından atıldığını ekseri müellifler kabul etmektedirler. Anadolu'da kurulan Türk-İslam vakıflarının kaynağının Bizans vakıflarının olduğunu iddia etmişlerdir.⁶

I. Osmanlı Öncesi Dönemdeki Vakıfların Genel Durumu

Vakıf kelimesi Arapçada durdurmak, alıkoymak, manasında olup, ıstılah olarak, VII. asır ortalarından XIX. Asır sonlarına kadarki devrede, İslam ülkelerinin içtimai ve iktisadi hayatında ehemmiyetli bir rol oynayan dini içtimai bir müessesinin adıdır.⁷ Genel olarak, şehrin bütününü ilgilendiren her türlü hizmet, cami, okul, kitaplık, hastane, han çeşme vb. vakıf kanalları ile yapılmıştır. Vakıf, bir kurumun yararına, daha doğrusu onun etkinliğini sürdürmesini sağlayacak kimselerin yararına, bir mülkün başkalarının eline geçmesini önlemek demektir. O mülkün sahibi bunu süresiz olarak bağışlayabilir ve bir daha mülk üzerinde söz hakkı yoktur⁸.

Devletin şehirlere özel ve devamlı bir mali desteği halkın, şehrin işlerinin yürütülmesi için özel bir yardım yok denecek kadar azdır. Belediye hizmetleri için vergi alınmıyordu. Ancak kale, cami, köprü vb. gibi umumi ihtiyaçlar için ve bunların bakım ve onarımı için yardım toplanırdı. Bu sorunu çözen ise vakıf müesseseleriydi. Sosyal yönlü bayındırlık hizmetleri; çeşitli sosyal yardım kuruluşları ve tıp merkezleri dikkati çeker. Tıbbaya verilen önem ve hemen her şehirde olduğu gibi Tokat, Amasya ve Kastamonu'da da kurulmasına çalışılan hastaneler, çeşitli adlarla anılmıştır. Dârü's-şifâ, Dârü'l-âfiye, Dârü's-sihha gibi. Medrese kervansaraylarda başlı başına bir sosyal kültür

⁵ Bülent Köprülü; a. g. m., s.482.

⁶ Bülent Köprülü; a. g. m., s.482.

⁷ Bahattin Yediyıldız; *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul,1986, s. 153.

⁸ Doğan Kuban; *Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler, Vakıflar Dergisi*, İstanbul, 1968, C. 7 s. 67.

abideleridir. Medresenin yanına cami, çeşme ve külliye bunların en güzel örnekleridir⁹.

Eski zamanlardan beri kuvvetli, cemiyetçi ve dayanışmacı telakkilere sahip olan Türkler içtimai eserler vücuda getirmeye, her zaman ve her yerde yakın bir alaka göstermişlerdir. XIII. ve XIV yüzyıl Anadolu'sunda, hükümdarlar, devlet adamları ve kumandanlar, imkânları nispetinde, Anadolu coğrafyasına medrese cami, hamam, han, zaviye, kervansaray, imaret, köprü, hastane gibi aynı zamanda sanat değerine haiz, içtimai eserler ile süslemişlerdir. Onlar gayet mütevazı binalarda yaşadıklarından, bu binaların çoğu zamanımıza kadar gelmemiştir.

Kaynağını iyilik ve hayırda yarışmaya, Allah yolunda harcamaya, toplumda kimsesiz, fakir ve düşkünlere yardım etmeye teşvik eden vakıf müessesesi, tarih boyunca Müslüman toplumlarda sosyal yapıyı sağlamlaştırmada, sosyal denge ve adaleti korumada etkin rol üstlenmişlerdir. Buna göre vakıf müessesesini, sadece hukuki bakımdan anlaşılması için bile, tarihi tetkiklerin birinci derecede mühim olduğu meydana çıkıyor. Bugün devlet kavramına göre amme hizmetleri niteliğinde olan birçok sosyal vazifeler, vaktiyle vakıf müessesesi tarafından yerine getiriliyordu. Vakıflar Çeşme, camii, medrese, yollar köprü vb. kamu yararı olarak nitelendirilebilecek bütün alanlarda aktif rol üstlenmişlerdir.¹⁰ Bu yönüyle de İslam toplumunda vakıflar, kamu hizmet ve yatırımlarını tamamlayıcı sivil inisiyatif ve örgütlenme şeklinde faaliyet gösterdiğinden doğal ve sosyal çevrenin korunmasında önemli bir görev ifa etmiş oluyordu.¹¹

Selçuklu sıhhi müesseseleri, o dönemde vakfın nasıl sağlam ve bir milli Türk müessesesi olduğunu da göstermektedir. İleri devlet adamlarının ve ailesinin, toplumda maddi durumu iyi olan insanların yapmış oldukları ve halkın yararlandığı bu müesseseler, Anadolu Türk tarihinin altın sayfalarını teşkil eder. Türkler bu coğrafyaya bir çapulculuk yapmaya, yağmalamaya değil buraya yerleşmeye geldiklerini herkese göstermişlerdir.

Sözünü ettiğimiz vakıflar klasik İslam kurumlarıdır ve ancak geneleksen Müslüman kültürünün yayılmasından sonra Anadolu'da kurulmaya başladıkları

⁹ Ümit Hasan; *Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, İstanbul, 2000, s. 359.

¹⁰ Fuat Köprülü; Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarını Tarihi Ehemmiyeti, *Vakıflar Dergisi*, S. 1 Ankara, 1938, s. 2.

¹¹ Geniş Bilgi için; Erdal Sarguvan; Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları; *Vakıflar Dergisi*, S. 11, Ankara, 1976, s. 318.

hemen hemen kesindir. Müslüman ülkelerde vakıfların hem özel amaçlarla hem de kamu yararına kurulabilmelerine karşın, şimdi ele alacağımız gibi vakıflar giderek camii, medrese, hasta hane, kervansaray gibi dinsel bir kurumun yararına ya da aynı anlamı taşıyan toplumsal amaçlarla kurulmaya başlamışlardı. Sanıyorum ki Anadolu Selçuklu devletinde kurulanlar yalnız bu tür vakıflardır. Vakıf bir kurumun yararına, daha doğrusu onun etkinliğini sürdürmesini sağlayacak kimselerin yararına, bir mülkün başkalarının eline geçmesini önlemek anlamını taşımaktadır. Bir mülkün sahibi her hangi bir gayrimenkulünü süresiz olarak bağışlayabilir ve bir daha o mülk üzerinde hak iddia edemez.

Beylikler ve Selçuklu ile başlayan vakıflar Anadolu coğrafyasına yayılmaya başlar ve Moğol döneminde de yaygınlık alanını genişletir. Vakıf şekline dönüştürülen mülkler önceki niteliklerini aynen koruyorlardı. Eğer bunlar etkili topraklarsa, orada yaşayan köylüler, önceki sahipleri gibi yeni sahiplerinin de himayesi altına girerlerdi. Anadolu'da bu şekilde bağışlanan vakıflar için önceki dönemlerinde devlete vergi veriyorlarsa, vakıf döneminde de devlete vergi vermek zorundaydılar. "Rum" ülkesindeki sisteme göre bütün topraklar devletin malıydı. Bu nedenle devletin bir organı olan hükümete ödenen vergi ile devlet olduğu bilinen bir mal sahibine ödenen kira arasında fazla bir fark yoktu¹².

Beylikler ve Selçuklu devrinde vakıflar müessesine kadınların rolüne değinmeden olmaz: Türk kültür tarihinde kadının çok önemli yeri bulunduğu hepimizin malumudur. Orta Asya bozkırlarına hükmettiğimiz zamanlarda bile kadın, hükümdarın sağ yanında oturur ve ona yardımcı olurdu. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında da bu gelenek devam etmiştir. Ailenin en önemli ferdi olan kadınıımız, Anadolu'ya ebediyen geldiğimiz 1071 yılından sonra da büyük hizmetler vermiş, şehirlerin imarına yardımcı olmuş, ekseriyetle hastaneler kurmuş, bunların idamesi için vakıf tesis etmişlerdir. Tarihimizin hemen hemen her döneminde erkeğin yanında yer alan kadınlarımız, vakıf kurma alanında da tesis ettikleri örnek vakıflarla, sosyal, kültürel ve sağlık alanında yardımlaşma ve dayanışmanın sağlanmasında bizlere önder olmuşlardır. Selçuklular zamanında vakıf eserleri ile etkili olan kadınlar konusunda ne yazık ki çok sınırlı yayın bulunmaktadır. Hastane kurmamışlar, cami, mescit, medrese, sıbyan mektebi, imaret, han, kervansaray, bedesten, arasta, çeşme, şadırvan, sebil, suyolu ve tesisleri, köprü ve benzeri kamuya

¹² Claude Cahen; *Osmanlılardan Önceki Anadolu'da Türkler*, İstanbul, 1979, s. 180-181.

yararlı tesisler inşa ettirerek bunları vakfetmişlerdir. Dolayısıyla şehirleşmeye de katkıda bulunmuşlardır¹³.

İslam dininin hayır ve yardımlaşma hakkındaki ahlâkî prensipleri ve uhrevî mükâfat telkinleri, dinî ve hayır kurumları meydana getirmek hususunda bütün Müslümanları harekete geçirerek, topluma hizmet eden birçok müesseseleri kurmada âdeta yarış etmişler ve yurdumuzun tapu senetleri hükmündeki binlerce vakıf abide ve eski eserlerimizi bizlere kazandırmışlardır. Bu durumdan da anlaşılacağı gibi Türk kadını, insan sevgisi, hayırseverlik duygu ve düşüncesi, yani hümanizm, Allah rızası için sosyal patlamalara bir sebep teşkil etmek üzere sosyal yardım ve kültürel eğitim konularına büyük önem vermişlerdir. Dolayısıyla da yüzyıllardan beri üç kitada at koşturarak, adaletle birçok kavmi Osmanlı potasında, sosyal barış içinde, huzur içinde yaşatmayı başarmışlardır.

II. Osmalı Öncesi Dönemde Tokat, Çorum, Amasya, Kastamonu Vakıfları

A. Osmanlı Öncesi Dönemde Tokat Vakıfları

1. Ahi Pehlivan'ın Dârü's-Sülehası: İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın bildirdiğine göre içinde yatan zatın adına nispetle bu tekke, Ahi Pehlivan Tekkesi ismiyle anılmaktadır. Bu tekkenin diğer adı araştırmacıların yazdığına göre Işık Tekkesidir. Ahi Pehlivan'ın kabrinin baş uçundaki kitabesinde (aslı Arapçadır) “merhum Ahi Pehlivan vefat etti, Allah, onu affetsin” yazılıdır. Türbenin iç duvarında yer alan yine Arapça üç satırlık kitabenin üçüncü satırının Türkçesi şöyledir: “bu binanın inşasını 690/1291 senesinde Ahi Pehlivan el-Evhadi emretti”. Uzunçarşılı, bu iki kitabeden hareketle, haklı olarak, Ahi Pehlivan'ın türbeyi hayattayken yaptırdığı, vefatında da buraya defnedildiği hükmüne varmaktadır. Aynı yazar, Ahi Pehlivan'ın kim olduğunun bilinmediğini, 1200-1210 yılları arasında Meyyafarikin'deki Eyyübi hükümdarı Melik Evhad Necmeddin İbn-Adil'in kölelerinden biri olup daha sonra Selçuklu devleti hizmetine girmiş olabileceği ihtimalini ileri sürer¹⁴. Darü's-Süleha'nın içinde bir medrese, muhtelif hücreler ve bir de hamam vardır.

¹³ Geniş bilgi için bakınız; Aynur Durukan; *Anadolu Selçuklularında Vakıf Eserleri Yaptırılmış Kadınlar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2019, s. 21-35.

¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı; *Kitabeler*, İstanbul, 1927, s. 68-69.

Şeyh'in bu müesseseye ait müstakim evde oturduğunu, gelen ve gidenlere yemekler verildiğini ve barınmaları için de yataklar hazırlandığını görmekteyiz¹⁵.

Vakfiyenin gelir kaynaklarını şu şekilde sıralamamız mümkündür: Tarım işleri, ticari kuruluşlar ve meskenler. Tarım işletmeleri arasında bir köyün (bu köyün adı vakfiyede yazdığına göre, "Kirtanohu's-süfla" olarak geçmektedir.) tamamı, iki köyün yarı hissesi, biri Niksar'ın kadı Mehmet nahiyesinde, ikisi Fünun köyünde olmak üzere üç tarla, muhtelif bağlar, bir ambar, bir değirmen vardır. Vakfın diğer geliri, Musa Sokağında bir ve Yukarı Suk'taki üç dükkân ile ayrı bir yerde birbirine muttasıl iki han ve onlara bitişik dükkânlar vakfın gelirlerini artırmak için inşa edilmişlerdir. Bu vakfiyede ücret karşılığında görev yapanlar ise; mütevveli, şeyh, zaviye hizmetçisi, aşçı, su-yolcu ve hamamcıdan müteşekkildir.

2. Hoca Sünbül Zaviyesi Vakfı: 691/1292 yılında inşa edildiğinde Darussuleha adını taşıyan Hoca Sünbül Zaviyesinin banisi, bugün sadece mescit ve türbe kısımları ayakta kalabilen söz konusu müessesinin kitabesinde yazıldığına göre, el-Hac Sünbül bin Abdullah'tır. Aynı kitabede, Darussulehanın, Sultan Gıyaseddin Mesu'd bin Keykevus zamanında inşa edildiği ve el-Hac Sünbül bin Abdullah'ın da Münüddin Pervane'nin kızının utekasından, yani azatlı kölelerinden birisi olduğu kayıtlı bulunmaktadır¹⁶.

Vakfiyenin gelir kaynakları: 1325 yılında Beyler Çelebi'nin yaptığı vakıf, 1292'de kurulan zaviyenin yegâne gelir kaynağı durumunda gözükmektedir. Söz konusu vakıfla tahsis edilen gelirleri ve bunların sonraki dönemlerdeki durumlarını aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

1. Karye-i Hergele tabi-i yıldus
2. Karye-i Mahmut tabi-i üçtaş
3. Mezra-i Ataniye tabi-i meşhedabad
4. Mezraa-i Ertoğdu tabi-i meşhedabad
5. Mezra-i Hisarcık
6. Tokat'ın Huruş mahallesinde hadika (bahçe) ve menazil (evler)

¹⁵ Bahaeddin Yediyıldız; Niksarlı Ahi Pehlivan Darus-sulehası, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat*, Ankara, 1987, s. 281-285.

¹⁶ Saım Savaş; Hoca Sünbül Zaviyesi, *Vakıflar Dergisi*, S. 24, Ankara 1994, s. 119-202.

Zaviye ve vakfiye görevlileri:

Zaviye ve vakıf görevlileri, söz konusu müessesinin büyüklük-küçüklük durumlarına göre değişiklik arz etmekle beraber, bir zaviye vakıfta bulunan temel görevliler şu şekilde belirleyebiliriz: bir zaviyede asgari olarak zaviyedâr, zaviye hizmetkârı, ferraş ve genellikle ihtiva ettiği müstemilata göre türbedar, duağı vs. görevliler bulunur. Bir vakıfta ise, başta mütevellî ve nazır olmak üzere kâtip, cabi, kayyım vs. gibi görevliler bulunur.

Netice itibariyle, Hoca Sünbül Zaviyesi ve vakfı bünyesinde 1 zaviyedâr 1 mütevellî ve 1 mescit imamı bulunduğu kesin olarak tespit edilmiştir.

3. Gök Medresesi Vakfiyesi: Tokat'taki 1275'te Muineddin Pervane tarafından kurulan ve bugün Gök Medrese denilen hasta hane ise Gırnata'da Sultan Muhammed V'in 1375'te yaptırdığı gibi iki katlıdır; meydan mahallesinde olan ve halk arasında Pervane Medresesi, Kırk Kızlar Medresesi isimlerinin yanında darüşşifa ve bimarhâne de denilmektedir. Dâhili tertibatı Sivas'taki darüşşifaya da benzerlik gösterir. Birinci katta 15 küçük oda ve 4 büyük salon vardır. İkinci katta aynı şekildedir¹⁷. Buraya dair başvekâlet arşivinde 4 mühim vesika vardır. 1713'de hasta hane ikinci tabipliğine dair bir ila (tıp 239). 1784'de ikinci tabip Ahmet Halife'nin beratı tecdit olunmuştur (tıp 421). 1811 tarihli vesikadan şu hülâsayı elde ediyoruz: Tokat nahiyesine bağlı vakıf medresesi Pervane Bey ki, Gök Medrese denmekle meşhurdur. Darüşşifa ve darus-sulehası vardır. Musallayı Tokat'ta, yazıldığı mahalde kaydı görülür. Evkafın 4 sehmi darüşşifa tabip olanlara ve 2 sehmi de darus sulehaya tahsis olunmuştur. Bu vesikalarla hastanenin 1811'e kadar faaliyette olduğunu öğreniyoruz. 1783 burasının inhilal eden tababetine meşhur kanun mütercimi Tokatlı Mustafa Efendi oğlu tabip Mehmet Raşit Efendiye istihkakı hasebiyle ve pederi Mustafa Efendi'nin asıl bu cihede sahip olması cihetle tayini de ilam olunmuştur (tıp 796). Bu vakıf hasta hanesi de diğer Selçuklu hastaneleri gibi Osmanlı devrinde de faaliyette göstermiştir.

Kadınların yaptırmış oldukları yapılar ve kadınlar tarafından onarılmış yapılar ise; bu bağlamda Mahperi Hatun'un ikinci eseri Tokat Zile karayolunda Tokat ili Turhal İlçesi Pazar Bucağı yakınındaki 1238-39 tarihli Hatun Hanı'dır. Ticaretin Selçuk devlet politikasının I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminden başlayarak vazgeçilmez unsuru olması, özellikle Konya'yı kuzeyde Sinop'a; güneyde Antalya ve Alanya limanlarına bağlayan önemli karayolları üzerinde

¹⁷ Süheyl Ünver; Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerinin Bir Kısımına Dair, *Vakıflar Dergisi*, S. 1, İstanbul, 1938, s. 23.

yaklaşık 30-40 km. bazen de daha sık aralıklarla hanlar yapılmasına neden olmuştur. Sultan 1. Alaeddin Keykubad'ın ölümüne (1237) kadar dönemde daha çok Orta Anadolu'yu doğuya bağlayan yollar üzerinde ve Antalya-Alanya çevresinde büyük programlı ve işlevsel açıdan şehir içlerindeki külliyelerle karşılaştırılabilecek çok sayıda han inşa edilmiştir. Mahperi Hatun zamanı ise Konya'yı kuzeyde Sinop'a bağlayan yol üzerindeki hanlarla kendini gösterir. Bunların en önemlilerinden biri hiç kuşkusuz Hatun Hanı'dır. Kapalı bölümlerle avludan oluşan karma tipteki hanların orta boydaki örneklerinden olan kuzey batı-güney doğu yönündeki yapı oldukça harap durumdadır¹⁸.

Sivas-Tokat karayolunda Tokat iline bağlı Artova ilçesinin 3 km. kuzeyindeki Tahtoba Hanı'dır. Günümüzde büyük ölçüde yıkık olan hanın yalnızca avlusunun doğu ve kuzey bölümleri ayakta. Dördüncü yapı Pazar Tokat karayolunda Sungur köyün 4 km. güneyindeki İbibse Hanı'dır. Karma tipte olduğu kalıntılarından anlaşılan yapı çok harap durumdadır¹⁹.

İlhanlılar tarafından yaptırılmış 1308-09 tarihli Amasya Darüşşifasında oldukça ilginç bir durumla karşılaşmaktayız. Yapının İlduz Hatun adına Abdullah oğlu Amber tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. İlduz Hatun İlhalı Hakamı Olcayto Hüdabende'nin eşidir Amber adlı kişinin ise İlduz Hatun'un kölesi ve haremâğası olduğu belirtilmektedir. Açık avlulu üç eyvanlı medrese plan şemasını yansıtan darüşşifa özellikle batıdaki girişi cephesinin düzeni ve portalindeki yüzeyden taşkın bitkisel bezmeleriyle dikkati çekmektedir. Ayrıca basık kemerli kapının üzerinde arkadan gösterilmiş diz çökmüş bir insan figürüne de yer verilmiştir²⁰.

4. Paşa Ali Bey Vakfı: 5 Şaban 772 H.(22.02.1371) tarihinde kurulmuş olup, zürri bir vakıftır²¹. Vakfın sınırları ve kapsadığı yer şöyledir:

a. Akkerid, Kakvid, Akpınar, Gözeksa, Buga, Derçek, Molyalı, Eşekli, Kadı Mehmed, Hidrid, Şedir, Köprügördü köylerinin tamamı ile Eflül Nahiyesi Armos adlı köyün tamamı

b. Döneksar ve Serkis köylerinin yarı hissesi, Kekas Köyü'nün dörtte üç hissesi, Aykal Köyü'nün beşte biri

¹⁸ Aynur Durukan; Anadolu Sanatında Kadın Baniler, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1998, S. 27, s. 17.

¹⁹ Aynur Durukan; a. g. m., s. 18.

²⁰ Aynur Durukan; a. g. m., s. 22.

²¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde, 734 numaralı Kütük Defterinin 163. sahifesi 157. sırasında kayıtlıdır.

c. Tokat`a bağlı Kâfur Nahiyesi Alemdar Köyü'nün tamamı

d. Aynı şehrin dışında Muzafferiddin denen ziraata elverişli arazinin tamamı Paşa Ali Bey vakfına aittir. Ancak vakfiyede hayır şartları yer almamaktadır.

5. Abdullah Oğlu Sinaneddin Yusuf Bey`in Zaviye-Vakfi²²: 890 Şevval Guresi (20/10/1485) Abdullah oğlu Sinaneddin Yusuf Bey`in Niksar`a bağlı Başçıftlık de Allah rızası için yeni inşa ettirdiği zaviyeyi fukara, miskin, ulemâ, şeyh ve zaviyeye inen bütün misafirler için vakfetmiştir.

Tokat'taki diğer vakıfları da şöyle sıralamak mümkündür:

1. Tokat'ta Ahi Paşa Zaviyesi Vakfı²³.

2. Tokat vaki Ahi Evren Vakfından Alaca Mescit demekle maruf cami-i şerif vakfı²⁴.

3. Tokat'ta Ahi Paşa Mescidi şerifi vakfı²⁵.

4. Tokatta kâin Mehmet Paşa İbni'l-merhum Beyler Çelebi'nin Türbe-i şerifi vakfı²⁶.

5. Tokat'ta Seyfettin ve Hoca Malik Seyfettin Vakfı²⁷.

6. Tokat'ta kâin Ahi Mühiddin Zaviyesi Vakfı²⁸.

7. Tokat'ta Fatma Hanım Vakfı²⁹.

²² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde, 734 numaralı Kütük Defterinin 163. sahifesi 157. sırasında kayıtlıdır.

²³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: Yeni şahsiyet kaydı: esas. 3/2-218. sıra: 2199. Vakıf defteri: Vakıf tarihi: 765 defter nu: 611 defter sayfası: 79.

²⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas. 313/219 sıra 33 Eski şahsiyet kaydı: sani. Ask. 771.

²⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas:313 sıra: 55 Eski şahsiyet kaydı: hurufat

²⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas: 3/5-221 sıra: 231 Vakıf defteri: Vakfın tarihi: 856. defter no: 1961. defter sayfa: 323.

²⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas: 3/5 sıra: 694 Vakıf defteri Tarihi: 887 defter nu: 608-1 sayfa: 292.

²⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas: 3/5 sıra: 775 Vakıf defteri: Tarihi: 749 nu: 608/ 2 sayfa: 63-38.

²⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas: 3/5 sıra: 694 Vakıf defteri Tarih: 887 nu: 608 sayfa: 292.

8. Mehmed Ferid Tokat müftüsü merhum Veliyyuddin Mehmed Efendi ve karsı Saliha Hatun binti Abdullah Vakfı³⁰:
9. Sonya kazasında Bigâne karyesinde tamam malikânesi vakfı³¹.
10. Zile de Ahi Evran Zaviyesi Vakfı³².
11. Zile kazasına tabi İlisu karyesinde vaki Şeyh Bahşayış Zaviyesi Vakfı³³.
12. Niksar'da Ahi Pehlivan Zaviyesi Vakfı³⁴.
13. Zile kazasında Ahi Evran Çiftliği Vakfı³⁵.
14. Tokat-Niksar, Melîk Danişmend Gazi İbn-i Seyyid Melîk Gazi İbn-i Hüseyin Gazi Zaviye (560 H./1164 M. Tarihlidir) Vakfı³⁶: (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter nu, 581/2, sayfa 349, sıra 351, Türkçesi, 2104 numaralı defterin 437. sayfa, 44. sırasına kayıtlıdır.)
15. Tokat- Niksar, Ahi Ahmed Nahcivanî (690 H./1291 M. tarihlidir) Vakfı³⁷: (Vakfiyenin aslı Ankara Etnografya Müzesi 11842/245 sırada kayıtlıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Yeni Tescil Defter (Türkçesi) numarası 2157 defterin 135. sayfasında kayıtlıdır.
16. Tokat-Niksar, Ahi Pehlivan (723 H./1323 M. Tarihlidir) Vakfı³⁸: (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter nu, 581/2, sayfa 298, sıra 310; Türkçesi, 1967 numaralı defterin 361 sayfa, 77 sırasına kayıtlıdır.)

³⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 3/6 sıra: 932 Vakıf defteri tarih 601 nu: 628 sayfa: 484-442-447.

³¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 3/5 sıra: 759 Vakıf defteri: Vakıf tarih: 874 no: 608/ 1 sayfa: 275-274-302.

³² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas: 3/1-217 sıra: 10 Eski şahsiyet kaydı: and. Muh. 408.

³³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: 3/2-218 sıra: 3129 Vakıf defteri: Vakıf tarih: 745 defter no: 581 defter sayfa: 332-325.

³⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi yeni şahsiyet kaydı: esas: 407 sıra: 589.

³⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi yeni şahsiyet kaydı: esas: 482 sıra: 248-411.

³⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter nu, 581/2, sayfa 349, sıra 351,

³⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Yeni Tescil Defter (Türkçesi) numarası, 2157 defterin 135. sayfasında kayıtlıdır.

³⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter no, 581/2, sayfa 298, sıra 310.

17. Tokat-Emir Şerafeddin Ebu Talib Ali b. Kıvamü'd-din Isfahani'nin (730H./1330 M. tarihli) Vakfıyesî³⁹.

18. Tokat, Emir-i Kebir Taced-din Ahmed İbin-i Süleyman Şah (774 H. Tarihli) Vakfı,⁴⁰.

B. Osmanlı Öncesi Dönemde Çorum Vakıfları

Çorum ve çevrelerinde Danişmendli eserlerine rastlayamadık. Bütün bunların yanında Karatekin Bey, İskilip'in fethinden sonra Çankırı'yı Bizanslılardan alıp, orada zevcesi Meryem Hatun için (Yüksek Kubbeli) bir türbe yaptırmıştır. Danişmendlilerin Çorum bölgesindeki önemli merkezlerinden birisi de eski ismi Sasil diye bilinen, Çorum'un 49 km. güneyinde bulunan Mahmudiye köyü yakınlarındaki Karahisar-Demirli kazasıdır. Kırşehir valisi Caca Bey tarafından 670/1272 tarihinde İskilip'te cami, medrese, zaviye, kütüphane, han ve hamam gibi daha birçok vakıflar yaptırılmıştır. Caca Bey vakfıyesinde iki tane olduğu bildirilen hamamlardan şimdi sadece, İskiliplilerin Saba Hamamı diye bildikleri bir hamam ayakta durmaktadır. O da su akıntı kanallarının tıkanması sonucu metruk bir durumda kalmış olup ilgililerin yardımını beklemektedir. Caca Bey kütüphanesidir. Bu kütüphanede Selçuklu dönemine ait kıymetli eserler bulunmaktadır. İskiliplilerin Deveci Sultan diye bildikleri büyük İslam mutasavvıflarından Siraceddin Efendi akına cami, zaviye ve diğer vakıflar yaptırıldığını Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki Sivas Askeri Evvel defterindeki kayıttan öğrenmekteyiz. Bu zatın kabri bugün, bir müddet İş Bankası şubesi olarak kullanılan binanın bulunduğu yerdedir. Ayrıca günümüzde Bahabey Mahallesi olarak bilinen mahallenin eski ismi de Siraceddin Mahallesi'dir. Selçuklu dönemine ait 683/1284 tarihli Melike Hatun ve Arif Çelebi Vakfıyesinde, Çorum-Alayunt (Alayurd) isimli bölgede Melike Hatun'un vakıflar yaptırdığı anlaşılmaktadır⁴¹. Çorum'daki diğer vakfiyeleri de şöyle sıralamak mümkündür:

³⁹, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 582/1 numaralı defterin 118 sayfa 79. sırasında kayıtlıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 582/1 numaralı defterin 118 sayfa 79. sırasında kayıtlıdır. Türkçesi ise, 1967 numaralı defterin 37 sayfa 12 sırasında.

⁴⁰, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 589 numaralı defterin 256 sayfa, 423 sırasında kayıtlıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 589 numaralı defterin 256 sayfa, 423 sırasında; tercümesi 1961 numaralı defterin 141 sayfa, 23.sırasında kayıtlıdır.

⁴¹ Kamil Şahin; Çorum'da Vakıf Kuran Hanımlar, *Vakıflar*, Ankara, 1993, s. 88-89-90.

1. Çorum'da Pir Baba Tekkesi namında Ahi Ahmet bini'l-merhum Ahi Emir Hasan'ın Vakfi eylediği kırsa vesairesi vakfının Vakfiyesi: Vakfiyenin Arapçası M. Cevdet Bey'in "Zeyli ala Faslahahiyetül fityan et-Türkiye fı rihleti İbni Batuta" adlı eserinin 294'üncü sahifesinde yayınlanmıştır. Vakfiye 768 hicret yılında Arapça olarak tanzim edilmiş Osmancık, Gümüşhacıköy, Çorumlu kadıları tarafından tasdik olunmuştur. 836 hicret yılında Çorumlu kadısı tekraren tasdik etmiştir⁴². Bu kadıların zamanında ünlü kişiler olması belgenin gerçekliğinde şüphe bırakmıyor. Emir Hasanoğlu Ahi Ahmet, vakfiyinde babasının yaptırdığı "Şeyh Zeynettin" tekkesine arazi vakfediyor. Bu arazi hâsılâtının gelip gidenlere, orada oturup hizmet edenlere, geri kalanının da memleket fukarasına verilmesini şart koşuyor. Tekkeyi Ahi Ahmet'in babasının yaptırmış olmasına göre bu ahi müessesenin vakfiye tarihi olan 768 yılından evvel de mevcut olması gerekiyor. Vakfiyedeki hudutlara göre vakfedilen arazi Çorum kasabası kenarındadır. Arazinin bir kısmı kışla yanında Yayadığın Köyüne giden yol ile Derinçay, Ulumezar arasında, başka bir parçası şimdiki Orta Mektep ve park bölgesindedir⁴³.

2. Osman Bey Vakfiyesi:⁴⁴ Osmancık Evkaf Memurluğunun, 05/02/931 tarihli ve 191/81 numaralı tahrirâtı üzerine aslı Arapça olan ilamda Osman Gazi'nin Osmancık'taki vakfiyeleri şöyledir.

a. Çalılık kurbunda (yakınında)dağ eteğinde ki arazi

b. Kızıl belde Kızılırmak adında kâin olup Ektrat Dağı ve Ali Bey ormanı yakınında orta tepelerden İyüçük, Karataş yakınında ki beyaz yola kadar uzanan nefsi Osmancık arazisinin tamamı (bütün hudut ve hukukiyle Camii Kebire)

c. Kızılırmak'ın Kaşa Çayında Anbar karyesi tarikine ve Orta Hark'tan Hasan Tekin tepelerin nihayetine kadar ve beyaz yol gurubunda kâin Bend tepelerinden nehri meskure giden Beyas Tarik'in nihayetine kadar olan Osmancık nahiyesinin İyüçük kariyesini ve Kızılırmak, Suluk köy ahalisinin su aldığı mahalden ve Suluk köy kabirleri yakınında kâin Yahya Bey bahçesinden Taşlı Sokak nihayetine ve alt başında su akan cebelin hizasında ki orta tepelere ve Eylük ve Saha karyeleri belindeki tepelere ve hacı tane burbundaki tarihi hastan garipler ve çoraklık sosalarına ve ondan Amasya, Yörgüç Paşa Zeyni kurbunda Çetinkaya'ya ve taşlık tepelerinden nehri mezkura kadar olan ve

⁴² *Çorumlu Dergisi*, S.57, Çorum 1946. s. 4-5.

⁴³ *Çorumlu Dergisi*, S.57, Çorum 1946. s. 4-5.

⁴⁴ Tayyar Anakök; (Basılmamış Çorum Tarihi Çalışması), 1950, s. 52.

İyüçük nahiyesinin Ülük Köyü'nü ve bayramlık kurbunda İnce Karyesi Deresi içinden Kazğan Deresine kadar olan bütün yerleri vakf eylemiştir. (737/1336) tarihi ilamdan hulasat alınmıştır.

3. İbrahim Bey Vakıfları: ⁴⁵ Çorumun Çöplü Bey Mahallesinden Saçtı Bey'in oğlu İbrahim şuraları vakfetmiştir:

- a. Çorum'un Paşa Köyündeki malikânesinin tamamını
- b. Çorum'un Beğdili Köyünün tamamını
- c. Sakız nahiyesine tabi eşek çayı, malikâne ve mezrasını
- d. Saz nahiyesine tabi Saur Çiftliğinin tamamını
- e. Akyar, Atbalı malikânesinin tamamını

f. Sakıza tabi Şeriki ve bu köye bağlı, Erdek köylerinin (tatma çatlık) tamamı haslı Sakız divanın hepsi

Sağlığında tevliyeti kendisinin öldükten sona neslen bade neslin evlatlarının olmak üzere Paşaköy camiine vakfediyor. Eğer nesil munkariz olursa fukaray-ı müslimine bırakıyor. (756/1355) tarihli Şeriye mahkemesi ilamından

4. Kutlu Bey vakfı⁴⁶: Kutlu Bey Vakfı: 762/1360 senesinde çıkan bir hüççeti şer'îye de Kutlu Bey Vakıfları şöyle yazılmaktadır: Osmancık'ta Bikent öbek taşı, Horpok, Mikol tepesi (Aşık bulak senek, Ozan) kadar. Yavukkaya, Kerş, Yumru taş, Sudlu camiinden geçen sınır. Akpınar, Damancalı, İncirbükü, Care ayağı, Yazılıtaş ve Boyboğa köprüsü, Kınalıtaş, Taşlıkkirişi, Hallaçsekü, (Mik'i nihayetine kadar). 769/1367 tarihli Bey vakfiyesinde Çorum ve Sakız kazaları ile Çöplübey karyesinde vakfiyeler kurduğu yazılıdır.

Selçuk Hatun b. Davut Bey (Seyalık, Çarluk tepesine kadar) bu sınır dâhilindeki yerlerin bütün içinde ki eşyası ile Kutlu Bey evlatlarına vakfediyor. Bu toprakların idaresi sağlığında kendisine ait, öldükten sonra evlatlarına eğer evlatları yoksa yakın akrabalarına vakfediyor.

5. Hacı İlyas Vakıfları⁴⁷ (764/1362): Hacı İlyas b. Tabyo'nun hücceti şeriyesine şuraları vakf eylediği yazılıdır:

⁴⁵ Tayyar Anakök, a. g. e., s. 53.

⁴⁶ Tayyar Anakök, a. g. e., s. 53.

⁴⁷ Tayyar Anakök, a. g. e., s. 54.

- a. Sincan nam Saru Bey Köyü'nde kâin bütün müştemilatı ile çiftliği
- b. Çorumlu nahiyesine tabi Çarık ve Yenice köylerindeki çiftliği,
- c. Geye köyünün yarısını ve Karahisar temürlüğe tabi İncügez köyünün yarısı
- d. Kot yolun dörtte biri ve Karahisar Temürlüğe tabi Ecilce ve Köpelce köylerinin yarısı
- e. Zile kadılığına tabi Hüseyin Abadal'ın kızı Karacalu Divanı'nın hepsi
- f. Acemi ve Kördek köylerinin dörtte biri,
- g. Alacalar karyesinin yarısı, hamillerden Mağca kışla, Hüseyin Abdala tabi Bınık, Kelik Divanı'nın hepsi

I. Tutaş, Hasır kavağı, Paykin Pınarbaşı, Sorgun ve Konyacığaz, Ambarcık, Arıcak ve Çorum'a bağlı Kınık'taki arazisi.

Sağlığında müteveli kendisidir. Ondan sonra batnen bade batnın evlatlarına intikal edecektir.

6. Hüsameddin Vakfı⁴⁸: (765/1363) tarihli vakfiyesinde Hüsameddin Bey'in şuraları vakfeylediği yazılmaktadır.

- a. Gerdek Kaya; hududu Hışır Boğazından Dereke Ağı Deresine kadar uzar.
- b. Uzun Belek.
- c. Gökveren Köyünün tamamı.
- d. Yağlı Köyün tamamı.
- e. Tomaktaş ve İğdeli Dere.
- f. Beşir Köyünün tamamı.

7. Murat Seydi Vakfı⁴⁹: (769/1367) tarihli vakfiyesi⁴⁹: (769/1367) tarihli vakfiyede şöyle denilmektedir: Şeyhlerin, ariflerin büyüğü tarikat sahiplerinin imamı Murat Seydi Çöplü Bey sülalesinden Hacı Sanceddin'den Sakız divanına tabi Ovacık karyesindeki malikânesinin yarısını beş bin dirheme

⁴⁸ Tayyar Anakök, a. g. e., s. 54.

⁴⁹ Tayyar Anakök; a. g. e., s. 51-52; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, a. g. d., s. 23.

satın alıyor. Murat Seydi bu malikâneye kendisini mütevellî ve burada yaptırdığı zaviyeye şeyh tayin ediyor. Sanceddin'de malik olduğu diğer kendi hissesini Murat Seydi Zaviyesine vakfediyor. Ama kendisinin bu zaviye ve malikâneye mütevellî tayin edilmesini şart koşuyor. Bu teklif Murat Seydi tarafından kabul ediliyor.

Vakıf malikânenin hudutları:

Ovacıkta kabristandan başlayarak, Kırdar Deresi, Balahuzber, Taşkuran Kavağı, Oyma Ağaç Pınarı, Kiriş Yolu üzerinde Arz Pınarı (Sırlıklı ziyaretine kadar). İkinci hudut: Çoban Kayasına kadar, Mervan Kaya, Kınık Güneyi, Çatalçam yol, Çaysaray, Kuştepe.

Üçüncü hudut:

İkinci adı Sofu Nacak olan Bağlıca Pınar (diken gediğine kadar olan saha) Kurtgöz Ayağı, Sakızağzı, Oyuluboyu (tuzlu yol), Karanardıç, Kâfir Bağı (yol), bir mezra içindeki büyük taş (Kışlak mezrası) itibaren, Karan Artuç, Kır Pınar, Teklen taş aleti, Olu öküzü, eski tekke yeri, Recep Ekiliği, Ak viran ve cemi mezzalar (bütün hudutları ve hukuki ile bütün mevcudatı ile mescitler, kabristan (mesalih zaviye müstesna).

Kurulan bu zaviyeye Osmancık kazasının Sakız divanına Dârül-fukara adı verilirdi. Köy ve mezradan ne mahsul çıkarsa satılacak evvela zaviyenin tamire muhtaç olan yerleri tamir edilecek para kalırsa köy fukarasına daha kalırsa Osmancık fakirlerine dağıtılacaktır.

Çorum ve Çevresindeki Diğer Vakfiyeler.

1. Çorum-Osmancık, Beyler Çelebi demekle meşhur Tacüddin Mehmed Çelebi İbni Ahmed (727 H. Tarihli) Vakfı⁵⁰: (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 484 numaralı defterin 137. sayfa, 2. sırasında; tercümesi 1989 numaralı defterin 494 sayfa, 89 sırasında; II. vakfiyesi 1989 numaralı defterin 495 sayfa 90.srasında).

2. Çorum-Osmancık, Emir-i Azam Gazi Osman Bey Vakfı: (737 H. tarihli) 1335 yılının Recep ayında tescil edilmiştir⁵¹, (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 608 numaralı defterin 292 sayfa, 323 sırasında; tercümesi 2132 numaralı

⁵⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 484 numaralı defterin 137. sayfa, 2. sırasında kayıtlıdır.

⁵¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 608 numaralı defterin 292 sayfa, 323 sırasında kayıtlıdır.

defterin 344 sayfa 69 sırasında kayıtlıdır.) Çorum-İskilip, İskilip Kadısı Şükrullah Çelebi Vakfı, 740 H tarihlidir. 1267 H. yılında tescil edilmiştir⁵².

3. Çorum kazasında Bekacık karyesinde vaki Abdalata Vakfı⁵³.

4. Çorum kazasının Yakacık karyesinde Kütübü'l-Abdalata Camii Şerifi ve Zaviyesi Vakfı⁵⁴.

5. İskilip'te vaki Şeyh Hacib Camii Şerif Vakfı (Ankara esasında)⁵⁵.

6. Çorum da Emir Ahmet mahallesinde vaki Emir Ahmet Mescidi Şerifi Vakfı⁵⁶.

Çorum'da pir baba tekkesi namıza Ahi Ahmet bin el-merhum Ahi Emir Hasan'ın vakfeylediği kırsa vesairesinin vakfının vakfiyesi⁵⁷.

7. Çorum'da Murad-ı Rabi Camii Mukabele Vakfı⁵⁸.

8. Mecitözü kazasının Uşaklar karyesinde teslim Abdal Zaviyesi Vakfı⁵⁹.

9. Çorum civarında Piri Baba Tekkesi derununda Eshab-il Hayrat Camii şerifi vakfı⁶⁰.

10. Çorum'da Abdalata karyesinde Ata Sultan Zaviyesi Vakfı⁶¹.

Çorum'un İskilip ilçesinde şu ana kadar Danişmendli eserlerine rastlayamadık. Karatekin Bey İskilip'in fethinden sonra Çankırı'yı Bizanslılardan alıp, orada zevcesi Meryem Hatun için (Yüksek Kubbeli) bir türbe yaptırmıştır.

Danişmentlilerin Çorum bölgesindeki önemli merkezlerinden birisi de eski ismi Sasil diye bilinen Çorum'un 49 km. güneyinde bulunan Mahmudiye Köyü yakınlarındaki Karahisar-Demirli kazasıdır. Kırşehir valisi Caca Bey tarafından 670/1272 tarihinde İskilip'te cami, medrese, zaviye, kütüphane, han ve hamam gibi daha birçok vakıflar yaptırılmıştır. Caca Bey vakfiyesinde iki

⁵² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 581 numaralı defterin 491 sayfasında kayıtlıdır.

⁵³ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2 sıra: 2751, Vakfiye tarihi: 822 uo: 590 sayfa: 85.

⁵⁴ V.G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2/ 2 sıra: 678, Vakıf tarihi: 822 defter nu: 590 sayfa 85.

⁵⁵ V.G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2/1 sıra: 3295, Tarih. 881 nu: 604 sayfa: 227/322.

⁵⁶ V.G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: 2 sıra 1868, Eski şahsiyet kaydı: Siv. Evv. Ask. 916

⁵⁷ V.G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2/ 5 sıra 23 Eski şahsiyet kaydı: Sivas. Salis. Mah. 672.

⁵⁸ V.G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2/6 sıra: 39.

⁵⁹ V.G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas. 3/1 sıra 2044, Eski şahsiyet kaydı: Siv. Evv. Ask. 1104.

⁶⁰ V.G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2 sıra: 1235, Eski şahsiyet kaydı. Siv. Rabi. 1011.

⁶¹ V.G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2 sıra: 1445, Eski şahsiyet kaydı: Siv. San. Muh. 371.

tane olduğu bildirilen hamamlardan şimdi sadece, İskiliplilerin Saba Hamamı diye bildikleri bir hamam ayakta durmaktadır. O da su akıntı kanallarının tıkanması sonucu metruk bir durumda kalmış olup ilgililerin yardımını beklemektedir.

C. Osmanlı Öncesi Dönemde Amasya Vakıfları

Amasya'da 1305'te İlhanlılardan Olcayto, Sultan Mehmet Hudabende'nin hanımı olan İlduş (Yıldız) Hatun'un kölesi Amber b. Abdullah tarafından yaptırılan hastanenin 1312'de tanzim edilen vakfiyesi şimdiye kadar ele geçmemiştir. Elyevm (Bugün) kısmen mamur, müstakil bir binadır. XIX asır ortalarına kadar hasta hane zengin bir kadro ile idare edilmiş ve buradan birçok hekimler yetiştirilmiştir. Evkafın mütevellisi, tabibi, muavinleri, eczacıları, kapıcıları, çamaşırcısı, aşçıları ve zengin hademesi yakın zamana kadar malumdu. 1873'den sonra sadece delilere hasredilmiştir. Bu darüşşifanın evkaf kuydu atıkasında mahruf Amasya muhasebe diye aranan Amasya cihetler defterinin 38. sayfasında siyakatle yazılı bir kadrosu dahi vardır. Buna göre müteveli, bir kâtip, bir tabip, bir mutemet, bir tabip muavini, bir müremmim, bir nakip (ekmek dağıtan) ve 3 zincirci ve bir bevvab (kapıcı) yer almaktadır. Bu defterde hastanenin hekim ve muavin kadrosu XVII. Asır ortasından XIX. Asır ortasına kadar 2 asır imtidad eden kısmi malumdur. Mühim şahıslar burada yetişmiş ve birçok hekimler çalışmıştır. Çoğu hazakatle (maharetle) meşhurdur⁶². Evkaf mahzeninde bu zikrettiğimiz defterde mühim bir kayıt daha vardır. Darüşşifa-i merhum Sultan Alâeddin yazılıdır. Buradaki sultan kelimesi yanlıştır. Zira (1312) de vakfiyesini Alâeddin Ali düzenlemiştir. Bu İlduş Hanım'ın kardeşi itibar olunur. Bu vakfiyede bulunmamıştır. Alâeddin Ali Pervane Beyzade ve büyük bir emirdir. Babası da İzzeddin Mehmet b. Müiniddin Süleyman Pervane'dir. Hepsi Amasya'da Pervane Bey Camiinde gömülüdür.

Amasya'daki diğer vakıfları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Amasya-Pervana b. Süleyman Vakfı: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi⁶³ (Besmele hariç 29 satır Arapça), 725 H tarihli, 490 numaralı defterin 339 sayfası. Türkçesi; 1989 numaralı defterin 447 sayfa, 84 sırasındadır. Tarihi: H. 692'dir.

⁶² Süheyl Ünver; Vakıf Hasta haneleri, *Vakıflar Dergisi*, S. 1, Ankara, 1938, s. 19

⁶³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi; defter nu: 490, defterin sayfası 339.

2. Amasya-Merzifon-Meşhuri'l-âfâk (Emir-i) Şehabi'd-devle Ve'd-dîn Şadi Bey b. el-merhum İzzü'd-din Balaban Vakfı⁶⁴.

3. Şadi Bey b. Bayraklı Gazi Vakfıyesi ise 815 tarihlidir. 1341 tarihinde tescil edilmiştir.

4. Amasya, Muzafferi'd-dîn Pervâna Bey b. Osman Vakfı⁶⁵.

5. Amasya Halifet Gazi Medresesi.

6. Halifet Emirzâde Ali oğlu Sıraceddin Süleyman Bey'in oğlu Alâeddin Emir Ali'nin 762 tarihli vakfıyesi: (Oğlu ve torunu tarafından 6. vakfiye yenilenmiş olup, asıl vakfiye 1209 tarihlidir.)⁶⁶.

7. 622 H. tarihli Amasya Halifet Gazi (Emir-i Kebir Mübarezeddin Halifet el-Gazi b. Kuli) Vakfıyesi⁶⁷.

8. 740 H. Tarihli. Amasya-Havza (Samsun) Gazi Çelebi b. Mes'ud Selçukî (Altunbaş b. Sultan Mes'ud) Vakfı⁶⁸.

9. 585 H. Tarihli Amasya Kaya Paşa b. Kaya Çelebi İbn-i Mehmed Çelebi Vakfıyesi⁶⁹.

10. Amasya Gazi Şah Çelebi oğlu Hoca Bey'in 706 H. tarihli Vakfıyesi⁷⁰.

⁶⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 990 numaralı defterin 170. sayfa 162 sırasında kayıtlı olup tercümesi yoktur.

⁶⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 579 numaralı defterin 31 sayfa 19 sırasında kayıtlı olup Arapça'dır. Ayrıca Amasya Muhasebe Defterinin 1135/339' da kaydı bulunmaktadır. Vakfiye 699 H. tarihli olup, 1211 H. tarihinde tescil edilmiştir. Ayrıca H. 692 tarihli cami vakıf kaydı olup, Atık Amasya Muhasebe Defterinin 1099/103 (490 numaralı Defter, sayfa 339'da) numarasında kayıtlıdır. Tercümesi; 1989 numaralı defterin 477 sayfa, 84. sırasında bulunmaktadır.

⁶⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 610 numaralı defterin 40. sayfası 47. sırasında kayıtlıdır. Türkçesi, 1989 numaralı defterin 130 sayfasındadır. (Oğlu ve torunu tarafından vakfiye yenilenmiştir).

⁶⁷ Müceddet Anadolu 25 numaralı defterin 37. sayfasında; Türkçesi, 1967 numaralı defterin 307 sayfa, 59 sırasında kayıtlıdır.

⁶⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 609 numaralı defterin 226 sayfa 269-270-271 sıralarında bulunmaktadır; tercümesi ise 2195 numaralı defterin 492 sayfa, 85. sırasında kayıtlıdır. Orijinalleri, Tescil Kutusu No: 31/ 269-270-271'de muhafaza edilmekte olup üç vakfiyedir.

⁶⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 587 numaralı defterin 139 sayfa, 169 sırasında; tercümesi ise 2105 numaralı defterin 453 sayfa, 75. sırasında kayıtlıdır.

⁷⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde olup, 607 numaralı (Müceddet Anadolu 21/29) defterin 10. sayfa 11. sırasında kayıtlıdır. Tercümesi 1768 numaralı defterin 75. sayfa, 18. sırasında.

11. Amasya vilayetine tabi Pir İlyas köyünde müteveffiyeye Ayşe Hatun Türbesi Vakfı⁷¹.
12. Amasya vilayetinde merhum Hayrettin Efendi sülalesinden Ahi Ahmet nam diğeri Ahmet Mahmut Zaviyesi Vakfı⁷².
13. Amasya vilayetinin Abdal İshak Türbesi Vakfı⁷³.
14. Amasya vilayetinde merhum Sultan Alaaddin Darüşşifası Vakfı⁷⁴.
15. Amasya vilayetinde Ebu İshak Türbesi Vakfı⁷⁵.
16. Amasya vilayetinde Ahi Darbhaneci Vakfı⁷⁶.
17. Amasya vilayetinin Tütünlük Bağları nam mahalde Çoban oğlu Mustafa b. Mahmut Mescidi Şerifi vakfı⁷⁷.
18. Sunisa kazasında Hızır İlyas ve Şerafettin Mezrası Vakfı olup, asıl vakfiye 1209 tarihlidir⁷⁸.

D. Osmanlı Öncesi Dönemde Kastamonu Vakıfları

Kastamonu Selçuklu büyüklerinden Muiniddin Süleyman Pervane'nin Oğlu Ali'nin Hasta hanesi (ve Maristan denilen bir hasta hane vardır) 1272'de inşa olunmuştur. Kastamonu'da Köpçeğiz mahallesindedir. Yılanlı Dergâhı diye de maruf olunur. Hakikaten halkın itimat ettiği ve bir takım şifalar umduğu taşa mahkûk (kazılı) yılan alameti de vardır. Kapısında buranın Maristan olarak yapıldığına dair Arapça bir kitabe vardır. Banisi Müinüddin Pervane Süleyman'ın oğlu Ali'dir. Mimarı Kayserili Sa'd'dır. Banisinin burada türbede yatıp yatmadığı tetkike değer. Kitabedeki maristan Türkçe karşılığı ise yılanlık demektir⁷⁹. Şarkta hasta hanelere Maristan itlak olunur ki eski tababette olduğu gibi İslam ve Türk tababetinde yılanlı tababete bir remz olarak alınmıştır. Selçukluların Maristan, Bimaristan, Darü's-sihha, Darü'ş-şifa gibi isimleri hep hastaneye mukabildir. Bu hasta hanede ruh hastalıkları, sar'alılar ve mecnunların tevdi edilmiş olduğu bilinir. Burası da son zamanlarda Yılanlı

⁷¹ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 408 sıra: 859.

⁷² V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 424 sıra: 193.

⁷³ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 424 sıra: 290.

⁷⁴ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 490 sıra: 35/3.

⁷⁵ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 490 sıra: 132/38.

⁷⁶ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 490 sıra: 376/175.

⁷⁷ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 496 sıra: 1303.

⁷⁸ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 490 sıra: 389/192.

⁷⁹ Süheyl Ünver; a. g. e., s. 22.

Tekke denilen Mevlevi tekkesidir. Hala kısmen sağlamdır. Kitabesinde Selçuklu yazısı ile yedi satırlık bir yazı vardır. 1275 yıllarında Selçuklu büyüklerinden Pervane Bey'in Tokat'ta yaptırdığı ve halen büyük kısmı toprağa gömülü olan iki katlı Gök Medrese (1272), Kastamonu'da Ali b. Pervane Hastanesi'nin yapılması (1277), Tokat'ta Pervane Hastanesi'nin yapılması (1308), Amasya Hastanesi'nin yapılması (1312), Amasya Hastanesi vakfiyesinin tanzimi⁸⁰.

1. Candar oğlu İsmail Bey Vakfiyesi:

Candaroğlu İsmail Bey'in imaret vakfiyesine şöyle bir göz gezdirirsek 865/ 1461 senesinde tertip edilen bu vakfiyede Türklerin on beşinci asırda ilmi ve içtimai müesseselere verdikleri ehemmiyeti gösterebilir. Vakfiyeye göre her ay ekmek yapmak için kırmızı temiz buğdaydan on mud (İstanbul kilesi), çorba için temiz beyaz buğdaydan ayda bir mud (yirmi kile) buğday, her ay yine çorba için kabuğu soyulmuş beyaz pirinçten üç mud pirinç verilmekteydi. Cuma ve Ramazan gecelerinde fazla olarak ilave edilen miktar ile beraber cem'an senede altmış mud pirinç pişecektir. Yine her ay için ucuz olsun, pahalı olsun beş yüz dirhem gümüş akçe mukabili et ile sekiz batman yağ ve iki buçuk batman bal sarf edilecektir. İmarete gelecek misafirlere üç gün sabah akşam mütenevvi ziyafetler çekilecek ve akşamları hayvanlarına yem verilecektir; eğer imarete gelecek misafirler, yemekten sonra gelmiş ise ve hazırda yemek yoksa onlara ceviz, bal, peynir ve bunlara mümasil, tedarik edilmesi mümkün olan yiyecek hazırlanacaktır. İsmail Beyin medresesinde ulum-u edebiye ile tefsir, hadis, kelim ve Hanefi fıkhına vakıf ve mütehasıs bir âlim müderris olacaktır. Medreseye devam eden talebeye beş akçe yevmiye ile her birerine ekmek ve yemekten kâfi miktarda yiyecek verilecektir. Vakıf semtindeki mahallelerin çocuklarını okutmak üzere vakfiyeye ayrıca bir muallim tahsisatı konmuştur⁸¹.

Kastamonu İsmail Bey Mahallesi'nde, Şeyhinşah Kayası diye tanınan bir tepe üzerinde, meyilli bir arazide bulunan İsmail Bey Külliyesi cami, imaret, medrese, sıbyan mektebi, türbe, han ve hamamdan meydana gelmiştir. Vakfiyesinde ayrıca kütüphane, ambar, mutfak ve fırın gibi yapıların da bulunduğu belirtilmektedir. Külliye Candaroğulları beylerinden Kemaleddin İsmail Bey (1443–1461) adına XV. yüzyılda yapılmıştır. Külliye yapıları caminin konumuna göre yerleştirilmiştir. Cami, imaret, medrese ve han birbirlerine duvarla bağlanan bir avlu oluşturmaktadır. Türbe de bu avlunun

⁸⁰ Erdal Sarguvan, a. g. m., s. 319-321.

⁸¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı; *Anadolu Beylikleri*, Ankara, 1988, s. 233-234.

içerisindedir. Külliye'nin hamamı avlu dışında ve külliye'nin batısında ayrı bir arsa üzerinde yapılmıştır.

Selçuklu neshi ile yazılmış kitabesinden öğrenildiğine göre 1454 yılında İsmail Bey tarafından yaptırılmıştır. Cami Erken Osmanlı mimarisinde görülen zaviyeli veya tabhaneli plan tipindedir. Peş peşe aynı yükseklikte iki büyük kubbe ve öndeki kubbenin iki yanında ibadet mekânına birer küçük kapı ile açılan tonozlu mekânlardan meydana gelmiştir. Mihrap önündeki kubbeli bölüm diğerine göre daha küçüktür. Yan mekânlardan doğudaki, önündeki kubbeli mekânın genişliğine yakın ölçüdedir. Batıdaki yan mekân ise güneye doğru biraz daha uzatılmış, birbirinden duvarla ayrılan iki bölümden meydana gelmiştir. Bunların da üzeri sivri kemerlerle örtülüdür. İbadet mekânını örten kubbeler sekizgen tuğla kasnaklar üzerine oturtulmuştur. Caminin önünde beş kubbeli bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Bu kubbeler dört sütunla iki paye üzerine sivri kemerlerle oturtulmuştur. Son cemaat yerinden ibadet mekânına giriş kapısının köşeleri duvara dayalı sütunlarla hareketlendirilmiş, kapının ahlığına da üç satırlı Arapça bir kitabe yerleştirilmiştir.

Caminin doğu ve batı yönüne, camiye bitişik olarak yapılan imaret ayrı bölümlerden meydana gelmiştir. Bunlardan doğudaki büyük tonozlu bölüm külliye'nin vakfiyesinde de belirtildiği gibi, misafirlerin yatması için yapılmıştır. Yapının güney ve doğu duvarlarında alt sırada birer pencere, güneyinde üst sırada bir mazgal bulunmaktadır. Kuzeybatı köşesindeki basık kemerli kapı ile de sofayla bağlantısı sağlanmıştır. İmaretin batı tarafındaki mekân da mutfak, ambar ve fırın olarak iki bölümden meydana gelmiştir.

Caminin kuzeyinde bulunan Medrese kesme taş ve moloz taştan yapılmış, tek katlı, açık avlulu ve iki eyvanlı bir plan tipi göstermektedir. Medresenin kapısı üzerinde üç satırlı Arapça kitabesinden, Ebcet hesabına göre 1457 tarihi çıkarılmaktadır. Avlunun güneyinde yer alan eyvanın üzeri kubbe ile örtülmüştür. Batıdaki giriş eyvanı ile avluyu üç yönden çeviren odalar beşik tonozlarla örtülmüştür. Avlu çevresindeki on hücrenin içerisinde birer ocak nişleri bulunmakta, ayrıca dışarıya da birer pencere ile açılmaktadır. Medrese önündeki ahşap revaklar yıkıldığından günümüze gelememiştir.

Candaroglu İsmail Bey'in türbesinin kuzeybatısında bulunan sıbyan mektebi. Avlu kapısı üzerinde 1514 tarihli bir kitabe bulunmaktadır. Bu tarihe dayanan bazı araştırmacılar sıbyan mektebinin Osmanlı döneminde yapıldığını ileri sürmektedirler. Sıbyan mektebi iki sıra kesme taş, iki sıra tuğlanın örülmesi ile meydana gelmiş bir duvar yapısına sahiptir. Kare planlı, kubbeli olan sıbyan mektebinde kubbeye geçiş istiridyeye kabuğu şeklindeki tromplarla sağlanmıştır.

Sıbyan mektebi 1514, 1766–1767 yıllarında onarılmıştır. Bu onarımlar sırasında da orijinalliklerinden kısmen uzaklaşmıştır.

Caminin kuzeybatısında bulunan türbeyi, Candaroğlu İsmail Bey kendisi ve yakınları için yaptırmıştır. Ancak, Fatih Sultan Mehmet tarafından Filibe'ye gönderildiğinden buraya gömülememiştir. Bu nedenle de kapısı üzerindeki kitabe yeri boş bırakılmıştır. Türbe duvarlarında birer dört köşe pencere ile kubbe kasnağında da dört küçük mazgal penceresi bulunmaktadır. Türbe içerisinde on bir mezar bulunmaktadır. Bunlardan beşi, Seyyid Alaeddin, Mevlana Safiyuddin, Emir İshak Bey, Aşre Hatun ve Azade Hatun'a aittir. Diğer mezarların kitabeleri bulunmamaktadır.

Deve Hanı (Merkez) Kastamonu İsmail Bey mahallesi, Şeyhinşah Tepesi'ndeki İsmail Bey Külliyesi'nin bir bölümünü oluşturmaktadır. İsmail Bey'in vakfiyesinden öğrenildiğine göre, Candaroğlu İsmail Bey (1443–1460) tarafından XV. yüzyılın ortasında yaptırılmıştır. Bu han Candaroğlu İbrahim Bey tarafından gelir sağlamak amacı ile yapılmıştır. Deve Hanı'nın ön yüzü kesme taştan yan duvarları moloz taştan ve tuğladan yapılmıştır. Hanın giriş kapısı basık kemerlidir. Yapının ön yüzündeki giriş kapısından sonra yüksek tonozlu birer bekçi hücreleri ve kare planlı avlusunun yanında da ahırlar bulunmaktadır. Avlunun iki yanda yolcuların kaldığı odalar vardır. İsmail Bey Külliyesinin kuzeyinde yer alan ve halk arasında Deve Hanı olarak isimlendirilen bu hanın kitabesi bulunmamaktadır. Ancak vakfiyesi göz önüne alınırsa, bu hanın 1454–1457 yıllarında yapıldığı sanılmaktadır. Güney cephesinin ortasında basık kemerli bir kapısı olup, burada aydınlık feneri olan bir kubbe ile örtülü mekâna geçilmektedir. İki yanında zeminden yüksek, kare planlı, üzerleri sivri tonozla örtülü iki ayrı mekân bulunmaktadır. Güney yönündeki ocak nişleri ve bacası ile yolculara ayrılmıştır. Girişin ekseninden sivri kemerli kapı ile de kuzeydeki dikdörtgen planlı, kapalı ahıra geçilmektedir.

İsmail Bey Külliyesi'ne gelir sağlamak için yaptırılmış olan hamamın kitabesi bulunmamaktadır. Ancak vakfiyesi dikkate alındığında 1454–1457 yıllarında yapıldığı sanılmaktadır. Külliye'nin batısında yer alan bu hamam, doğu-batı doğrultusunda arsaya yerleştirilmiştir. Kesme taş duvarlı olan hamamın üst örtüsü tuğladandır. Hamam soyunmalık, ılık ve sıcaklık bölümlerinden meydana gelmiştir.

Kastamonu, Sinop ve diğer bazı yerlerde on odalı medrese, türbe ve kütüphane, cami, mescit, han, hamam, çeşme gibi bir hayli müessese kurmuş olduğu mevcut kalıntılardan anlaşılmaktadır ki bunların en önemlisi nefsi-i Kastamonu'da evvelce Şahin Şah Kayası ve sonra küçük veya aşağı imaret diye

anılan İsmail Bey külliyesidir. Tarihli vakfiye tertip ettirmiştir. Vakfiyede imareti ve burada misafirlere, fakirlere ne suretle yemek verilip ikram edileceği hakkında sosyal bakımdan dikkate şayan kayıtlar vardır. İsmail Bey Karasu köyündeki Çelebi Çiftliğini Kastamonu'da Kanara, Kayalar Mahallesi sularına ve içme suları masarifine karşı vakfetmiştir. Bunlardan başka ulu şahsiyetlerden müteaddit zatlara da vakıfları vardır. Bütün bu bilgiler Candaroğulları hükümdarları içinde yüksek karakteri ilim ve fazileti ile en seçkini olan birçok hayır müesseseleri kurarak bölgede imar faaliyetlerini destekleyen İsmail Bey devrini Beyliğin tarihinde bir refah devri olarak vasıflandırmamızı sağlamaktadır⁸².

2. Mahmut Bey Vakfisi:

Kastamonu'n göl nahiyesinin kasaba köyündeki camiinin banisi olan Mahmut Bey, Candar ailesinin üçüncü hükümdarı Adil Bey'in oğludur. Vakfiesinde ve kitabelerinde Emir-i Kebir, Melik-ül Ümera, Zaim-ül Cüyüş, Sipehsalar-ı Mükerrrem ile zikredildiğine göre Celalüddin Beyazıt Bey'in hükümdarı devrinde başkumandanlığı görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mahmut Bey 768 Ramazan 1367 Mayıs tarihinde Kastamonu merkezine bağlı, şehre 3 saat uzaklıkta bulunan Göl nahiyesinin Kasaba (İlisu) köyünde yaptırmış olduğu bu camii köylüler tarafında Mahmut Beyin babasına izafeten Adil Bey Camii olarak anılmaktadır. Camiinin vakfiesi 776 (1374) tarihli olup vakıflar umum müdürlüğünde 1962 numaradadır. Göl nahiyesi Sarı Ömer Köyü bu Mahmut Beyin vakfidir.

Emir Mahmut Beyin Sokun nahiyesinde Tekke köyünde Hasan Şeyh b. Kızıl Bey'e bir zaviye yaptırmıştır. Bu zaviyeye ait vakfiesinde yine Emir-i Kebir, Zaimü'l-Cüyüş ve sair elkab ile zikredilmektedir. Vakıflara göre Göl kazası Mahmut Beyin iktasıdır.

Mahmut Beyin vefatı tarihi ve nerde metfun olduğu malum değildir. Zevcesi Hatice Hanım yine Candaroğlu ailesinden olup Göl kazasında Şeyh Ahmet Zaviyesine vakıf tapmıştır. Mahmut Bey'in oğlu Mehmet Bey, 13 Rebiulevvel 772 (1370 Eylül) de herhalde küçük yaşta babasından evvel vefat ederek babasının camiinin yanına Beşikli Türbe denilen makbere defnedilmiştir⁸³.

⁸² Yaşar Yücel; a. g. m., *Belleten*, Ankara, 1970, C. 34, S. 135, s. 392.

⁸³ İ. Hakkı Uzunçarşılı; a. g. e., s. 140-141.

Kastomonu'daki diğer vakıfları da şöyle sıralamak mümkündür:

1. 626 H tarihli Kastamonu- Göl ma Sorgun Nahiyesi'nde Emir Mahmud Bey Vakfı⁸⁴.
2. 688 H. tarihli Kastamonu Emirü'l-Kebir el-Aksarayî Cemâleddin Fîrenkşah el-Hızır bin-i İzzüddeve Vakfiyesi⁸⁵.
3. 500 H. tarihli Kayseri Alemü'd-din Emir Kayseriyye Vakfı⁸⁶.
4. Kastamonu'da İsfendiyar Bey Vakfı⁸⁷
5. Kastamonu vilayetinde Yakup Arslan Zaviyesi Vakfı⁸⁸.
6. Kastamonu Cebrail Mahallesinde Selçuk Hatun Zaviyesi Vakfı⁸⁹.
7. Devre kani kazasında Ahi Çelebi Zaviyesi Vakfı⁹⁰
8. Sorkun kazasına tabi Kadı Köyünde İsmail Bey Mescidi Şerif Vakfı⁹¹.
9. Üsküb-i kazasına tabi Aksanoğlu mevkiinde ve kervansaray ve köprü⁹².
10. Amasya ve Tosya'da vaki merhum Mehmed Paşa Vakfı⁹³.
11. İskilip'te vaki Caca Bey Medresesi Vakfı⁹⁴.
12. İskilip'te vaki Şeyh Habib Cami Şerifi Vakfı⁹⁵.

⁸⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 592 numaralı defterin 247. Sayfasında bulunmaktadır; tercümesi 1862 numaralı defterin 295 sayfa, 59 sırasında kayıtlıdır.

⁸⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 609 numaralı defterin 99. sayfa, 120 sırasında geçmektedir; tercümesi 1767 numaralı defterin 94 sayfa, 18. sırasında kayıtlıdır.

⁸⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 582/1 (Anadolu başlar 1267) numaralı defterin 4. sayfa 14. Sırasında ulunmaktadır; tercümesi 1961 numaralı defterin 130 Sayfa, 20 sırasında kayıtlıdır.

⁸⁷ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 409 sıra: 5.

⁸⁸ V. G. M. A. yeni şahsiyet kaydı: esas: 485 sıra: 274-227.

⁸⁹ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 486 sıra: 895/ 298.

⁹⁰ Y V. G. M. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 417 sıra 984.

⁹¹ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 486 sıra: 617.

⁹² V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 486 sıra: / 82/ 619.

⁹³ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 3/1 sıra: 406 Tarih 896 nu: 586 sayfa: 57-45.

⁹⁴ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 60/2 sıra: 28 Tarih 670 nu: 607 sayfa: 393.

⁹⁵ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2/1 sıra: 3295 tarih 881 nu: 604 sayfa: 247.

13. Dadaş kazasında Tavaş karyesinde Tekke ve Seyid Ata Zaviyesi Vakfı⁹⁶.
14. Göl nam Sorkun nahiyesinde Tekke karyesinde Şeyh Hasan Tekkesi Vakfı⁹⁷.
15. Tosya'da Hoca İmad tarla Vakfı⁹⁸.
16. Kastamonu'da İsa Bey Vakfı⁹⁹.
17. Kastamonu'da Cemaleddin Mescid Şerifi Vakfı¹⁰⁰.
18. Kastamonu'da vaki Ahi Şurba demekle maruf zaviye Vakfı¹⁰¹.
19. Zarı kazasına tabi Cem Köyünde merhum Süleyman Paşa Zaviyesi Vakfı¹⁰².
20. İskilip kazasında Caca Bey namı diğer Haliliye Medresesi Vakfı¹⁰³.
21. İskilip Yaka köyünde Ahi Mahmud Zaviyesi Vakfı¹⁰⁴.
22. Gölpazarı Bolu kazasına tabi Özdemir köyünde Baba Zeyd Vakfından bir değirmen ile sekiz mud tohum istiap eder mezrası Vakfı.¹⁰⁵

Sonuç

Anadolu Beylikleri ve Selçuklu vakfiyelerinin eldeki nüshaları, genelde Osmanlı dönemi istinsah kopyalarıdır. Asılları maalesef yangın, sel, deprem, savaş gibi sebeplerden dolayı günümüze intikal etmemiş, zayı olmuşlardır. Bu sebeple de vakfiyenin aslının yırtık olması, o kısmın kopmuş olması sebebiyle vakfiyede küçük atlamalara neden olmaktadır. Ayrıca hattatlar, yer ve şahıs isimlerini, bilhassa yabancı isimleri bilemediklerinden yanlış okuyup, yanlış

⁹⁶ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 10/2 sıra: 1873 vakfiye defteri tarih 705 nu: 582 sayfa: 271-183.

⁹⁷ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 10/ 2 sıra: 1335 tarih 626 nu: 592 sayfa: 223-247-182.

⁹⁸ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 10/1 sıra: 2484 tarih 934 nu: 1760 sayfa: 204.

⁹⁹ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 10/1 sıra: 274-2579-615-1205 tarihi: 861 nu: 582 sayfa: 225 Vakfın nevi: camii eski şahsiyet kaydı: sadrı ali and. Muhasebe.

¹⁰⁰ V. G. M. A. yeni şahsiyet kaydı esas: 10/1 sıra: 2931-2932 tarih: 688 nu: 609 sayfa: 119-120. Eski şahsiyet kaydı: sarı sami ask. 482.

¹⁰¹ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 10/2 sıra: 191 tarih: 703 nu: 591-1766 Sayfa: 12-16-355-384. eski şahsiyet kaydı: sar. evv. muh.588 vakfın nevi zaviye

¹⁰² V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 485 sıra: 231-288.

¹⁰³ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 408 sıra: 840.

¹⁰⁴ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 420 sıra: 540.

¹⁰⁵ V. G. M. A. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 414 sıra: 158.

harflerle yazdıklarından veya yanlış kaydettiklerinden; bugün bu vakfiyeleri inceleyen ilim adamları çok zorlanmaktadır. Yine bilindiği gibi Anadolu topografyası için bu isimler önemli mihenk taşlarıdır. İslâmiyet'in geniş hoşgörü şemsiyesi altında Beylikler dönemi ve Selçuklu dönemi vakıfları, Allah rızası, hayır-hasenat duygusu, insanlık sevgisi ve dolayısıyla tamamen insanlık hümanizmi tesiri altında yapılmıştır. Vakfiyelerde; Din, dil, cinsiyet ve ırk farkı gözetilmemiştir.

Beylikler devri ve Anadolu Selçuklu vakfiyeleri konusunda önceki büyüklerimiz bugüne kadar hemen hemen her şeyi söylemişler. Bizim de artık yeni bir vakfiye veya belge parçası bulma şansımız, sürprizler istisna olmak üzere maalesef pek yok! Yapılacak tek şey analiz ve yanlış noktaların bulunarak yeniden yorumlanması. Bunun için de çok iyi Arapça ve Farsça bilgisi gerekli. Bizler, bilinenleri yeniden araştırarak, incelemelerde bulunarak keşfetme arzusu içindeyiz. Sebebi ise, eski eserlerimizi zaman, tabiat ve kullanım tahribinden kurtararak, eski eserin eski şeklini tespit ederek, gelecek nesillere bu eserleri fonksiyon vermeye de uğraşarak aktarabilmek.

Yurdumuzun her köşesine dağılmış birçok vakıf eski eser vardır. Bu eserlerimiz hepimizin medar-ı iftihar, Türklüğün bu vatandaki damgalarıdır. Bu eserleri topyekün bütün milletçe koruyup, kollamamız, gelecek nesillere olduğu gibi aktarmamız gerekmektedir. Günümüzde hizmet alanları birçok bakanlık hizmet birimleri içine giren ve yurdumuzun en eski müessesesi olan vakıfları, milletçe özenle korumak vicdanî bir görevdir. Bu bakımdan vakıfları birer miras gibi bize emanet edilen onu koruyup kollanmasını isteyen kutsal birer emanet gibi görmemiz lazımdır. Bu müesseseleri günümüzde fazla değer verilmediğini hepimiz görmekteyiz. Bu bakımdan devletin ve hayır sahibi insan ve kuruluşların eski eser restorasyonuna ayrılan pay maalesef oldukça kısıtlıdır.

Kaynaklar

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 734 numaralı Kütük Defterinin 163. sahifesi 157. Sırası.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 734 numaralı Kütük Defterinin 163. sahifesi 157. sırası

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: Yeni şahsiyet kaydı: esas. 3/2–218. sıra: 2199. Vakıf defteri: Vakıf tarihi: 765 defter nu: 611 defter sayfası: 79.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas. 313/219 sıra 33 Eski şahsiyet kaydı: sani. Ask. 771.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas:313 sıra: 55
Eski şahsiyet kaydı: hurufat

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas: 3/5-221
sıra: 231 Vakıf defteri: Vakfın tarihi: 856. defter no: 1961. defter sayfa: 323.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas: 3/5 sıra:
694 Vakıf defteri Tarihi: 887 defter nu: 608-1 sayfa: 292.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas: 3/5 sıra:
775 Vakıf defteri: Tarihi: 749 nu: 608/ 2 sayfa: 63-38.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas: 3/5 sıra:
694 Vakıf defteri Tarih: 887 nu: 608 sayfa: 292.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 3/6 sıra:
932 Vakıf defteri tarih 601 nu: 628 sayfa: 484-442-447.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 3/5 sıra:
759 Vakıf defteri: Vakıf tarih: 874 no: 608/ 1 sayfa: 275-274-302.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas: 3/1-217
sıra: 10 Eski şahsiyet kaydı: and. Muh. 408.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: 3/2-218 sıra:
3129 Vakıf defteri: Vakıf tarih: 745 defter no: 581 defter sayfa: 332-325.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi yeni şahsiyet kaydı: esas: 407 sıra:
589.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi yeni şahsiyet kaydı: esas: 482 sıra:
248-411.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter nu, 581/2, sayfa 349, sıra 351,

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Yeni Tescil Defter (Türkçesi)
numarası, 2157 defterin 135. Sayfası.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter no, 581/2, sayfa 298, sıra 310.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 582/1 numaralı defterin 118 sayfa 79.
sirasında kayıtlıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 582/1 numaralı defterin
118 sayfa 79. sırasında kayıtlıdır. Türkçesi ise, 1967 numaralı defterin 37 sayfa
12 sırası.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 589 numaralı defterin 256 sayfa, 423
sirasında kayıtlıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 589 numaralı defterin

256 sayfa, 423 sırasında; tercümesi 1961 numaralı defterin 141 sayfa, 23.sırasında kayıtlıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 484 numaralı defterin 137. sayfa, 2. sırasında kayıtlıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 608 numaralı defterin 292 sayfa, 323 sırasında kayıtlıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 581 numaralı defterin 491 sayfasında kayıtlıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2 sıra: 2751, Vakfiye tarihi: 822 uo: 590 sayfa: 85.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2/ 2 sıra: 678, Vakıf tarihi: 822 defter nu: 590 sayfa 85.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2/1 sıra: 3295, Tarih. 881 nu: 604 sayfa: 227/322.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: 2 sıra 1868, Eski şahsiyet kaydı: Siv. Evv. Ask. 916

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2/ 5 sıra 23 Eski şahsiyet kaydı: Sivas. Salis. Mah. 672.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2/6 sıra: 39.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas. 3/1 sıra 2044, Eski şahsiyet kaydı: Siv. Evv. Ask. 1104.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2 sıra: 1235, Eski şahsiyet kaydı. Siv. Rabi. 1011.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2 sıra: 1445, Eski şahsiyet kaydı: Siv. San. Muh. 371.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi; defter nu: 490, defterin sayfası 339.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 990 numaralı defterin 170. sayfa 162 sırası.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 579 numaralı defterin 31 sayfa 19 sırası. Amasya Muhasebe Defterinin 1135/339' da kaydı bulunmaktadır. Vakfiye 699 H. tarihli olup, 1211 H. tarihinde tescil edilmiştir. Ayrıca H. 692

tarikli cami vakıf kaydı olup, Atık Amasya Muhasebe Defterinin 1099/103 (490 numaralı Defter, sayfa 339'da) numarasında kayıtlıdır. Tercümesi; 1989 numaralı defterin 477 sayfa, 84. sırasında bulunmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 610 numaralı defterin 40. sayfası 47. sırasında kayıtlıdır. Türkçesi, 1989 numaralı defterin 130 sayfasındadır. (Oğlu ve torunu tarafından vakfiye yenilenmiştir).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 609 numaralı defterin 226 sayfa 269-270-271 sıralarında bulunmaktadır; tercümesi ise 2195 numaralı defterin 492 sayfa, 85. sırasında kayıtlıdır. Orijinalleri, Tescil Kutusu No: 31/ 269-270-271'de muhafaza edilmekte olup üç vakfiyedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 587 numaralı defterin 139 sayfa, 169 sırasındadır; tercümesi ise 2105 numaralı defterin 453 sayfa, 75. sırasında kayıtlıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde olup, 607 numaralı (Müceddet Anadolu 21/29) defterin 10. sayfa 11. sırasında kayıtlıdır. Tercümesi 1768 numaralı defterin 75. sayfa, 18. sırasındadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 408 sıra: 859.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 424 sıra: 193.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: Esas. 424 sıra: 290.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 490 sıra: 35/3.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 490 sıra: 132/38.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 490 sıra: 376/175.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 496 sıra: 1303.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 490 sıra: 389/192.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 592 numaralı defterin 247. Sayfa; tercümesi 1862 numaralı defterin 295 sayfa, 59 sırasında kayıtlıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 609 numaralı defterin 99. sayfa, 120 sırasında geçmektedir; tercümesi 1767 numaralı defterin 94 sayfa, 18. sırasında kayıtlıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 582/1 (Anadolu başlar 1267) numaralı defterin 4. sayfa 14. Sırasında ulunmaktadır; tercümesi 1961 numaralı defterin 130 Sayfa, 20 sırasında kayıtlıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 409 sıra: 5.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. yeni şahsiyet kaydı: esas: 485 sıra: 274-227.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 486 sıra: 895/ 298.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 417 sıra 984.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 486 sıra: 617.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 486 sıra: / 82/ 619.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 3/1 sıra: 406 Tarih 896 nu: 586 sayfa: 57-45.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 60/2 sıra: 28 Tarih 670 nu: 607 sayfa: 393.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 2/1 sıra: 3295 tarih 881 nu: 604 sayfa: 247.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 10/2 sıra: 1873 vakfiye defteri tarih 705 nu: 582 sayfa: 271–183.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 10/ 2 sıra: 1335 tarih 626 nu: 592 sayfa: 223-247-182.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 10/1 sıra: 2484 tarih 934 nu: 1760 sayfa: 204.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 10/1 sıra: 274-2579-615-1205 tarihi: 861 nu: 582 sayfa: 225 Vakfın nevi: camii eski şahsiyet kaydı: sadrı ali and. Muhasebe.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. yeni şahsiyet kaydı esas: 10/1 sıra: 2931-2932 tarih: 688 nu: 609 sayfa: 119-120. Eski şahsiyet kaydı: sarı sami ask. 482.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: esas: 10/2 sıra: 191 tarih: 703 nu: 591-1766 Sayfa: 12-16-355-384. eski şahsiyet kaydı: sar. evv. muh.588 vakfın nevi zaviye

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 485 sıra: 231-288.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Yeni şahsiyet kaydı: Esas: 408 sıra: 840.

ANAKÖK Tayyar; (Basılmamış Çorum Tarihi Çalışması), 1950.

CAHEN Claude; *Osmanlılardan Önceki Anadolu'da Türkler*, İstanbul, 1979.

DURUKAN Aynur; "Anadolu Sanatında Kadın Baniler", *Vakıflar Dergisi*, 27 (1998), s. 15-36.

DURUKAN Aynur; *Anadolu Selçuklularında Vakıf Eserleri Yaptırmış Kadımlar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2019.

HASAN Ümit; *Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, İstanbul, 2000.

KAYAOĞLU İsmet; "Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler", *Vakıflar Dergisi*, 11 (1978), s. 49-55.

KÖPRÜLÜ Fuat; "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", *Vakıflar Dergisi*, 1 (1938), s. 1-6.

KÖPRÜLÜ Bülent; "Tarihte Vakıflar", *A. Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 3, 1951, s. 479-518.

KUBAN Doğan; Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler, *Vakıflar Dergisi*, İstanbul, 1968, C. 7 s. 67.

SARGUVAN, Erdal; "Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları", *Vakıflar Dergisi*, S. 11, Ankara, 1976, s. 313-322.

SAVAŞ, Saim; "Hoca Sünbül Zaviyesi", *Vakıflar Dergisi*, 24 (1994), s. 117-126.

ŞAHİN, Kâmil; Çorum'da Vakıf Kuran Hanımlar, *Vakıflar*, Ankara, 1993.

ÜNVER, Süheyl; "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerinin Bir Kısımına Dair", *Vakıflar Dergisi*, 1 (1938), s. 17-24.

ÜNVER, Süheyl; Vakıf Hasta haneleri, *Vakıflar Dergisi*, S. 1, Ankara, 1938, s. 19

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Kitabeler*, İstanbul, 1927.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Anadolu Beylikleri*, Ankara, 1988, s. 233-234

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; Niksarlı Ahi Pehlivan Daru's-Sulehası, *Türk Taribinde ve Kültüründe Tokat*, Ankara, 1987.

Bahattin Yediyıldız; *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 153

YÜCEL, Yaşar; "Candar-Oğulları Beyliği", *Belleten*, C. 34, S. 135, Ankara, 1970, s. 373-407.

RESİMLER

Resim 1: Tokat Gök Medrese

(<https://okuryazarim.com/tokat-gok-medrese/tokat-gok-medrese>)

Resim 2: Merzifon Ulu Camii

(<https://www.yenisafak.com/hayat/753-yillik-cami-restore-edildi-3401717>)

Resim 3: Kastamonu İsmail Bey Külliyesi

(<https://kastamonu.ktb.gov.tr/TR-93961/ismailbey-kulliyesi.html>)

Musul ve Çevresi: Zengiler Dönemi (1127-1233) Sosyal Hayat

Mosul and its Surroundings: Zengids Era (1127-1233) Social Life

Füsun Kara*

Öz

Bu çalışmada, Zengiler döneminde Musul ve çevresinin politik, coğrafi, kültürel, ekonomik ve sosyal yapısı incelenerek, bu alanlarda yaşanan değişimler ve gelişmeler ele alınmıştır.

İmadeddin Zengi'nin, Sultan Mahmud'un oğullarının atabegi olarak Musul'a vali olarak tayin edilmesiyle kurulan Zengiler Devleti, Atabeg Zengi döneminde, el-Cezire'nin büyük bir kısmına ve Bilâd-ı Şam'ın önemli şehirlerinden olan Hama, Hımıs ve Haleb'i içerisine alan geniş bir coğrafyaya hükmetmiştir. Zengi'nin ölümünden sonra devlet, oğulları Nureddin Mahmud ve Seyfeddin Gazi arasında taksim edilince yeni sınırlar oluşmuş, Nureddin, Haleb ve çevresine hâkim olurken, Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Mudâr ise Gazi'nin yönetimine geçmiştir. Sincar'ın 1170 yılında II. İmadeddin'in, Cizre'nin 1180 yılında Sercenşah'ın yönetimine geçmesiyle Musul Atabegliği'nin sınırları gittikçe küçülmüştür. Selahaddin Eyyubi'nin ortaya çıkışıyla, Musul Atabegleri nüfuzlarını muhafaza etmeye çalışarak daha çok ülkenin sınırlarını korumaya yönelik siyasetin uygulayıcısı olmuşlardır.

Anahtar sözcükler: Zengiler Dönemi, Musul, İmadeddin Zengi, sosyal hayat, Atabek.

* Prof. Dr.: Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü:
fkara@firat.edu.tr: Orcid:0000-0002-2100-1788

Abstract

In this study, the political, geographical, cultural, economic and sozial structures of Musul and the surrounding area during the Zengids times were examined in terms of the changes and improvements in those fields.

The Zengids State, which was founded after İmadeddin Zengi was appointed to Musul as a governor as the Atabeg of Sultan Mahmud's sons, cotroled a big part of el-Cezîre and a large geographical area including Hama, Hımıs and Haleb, which very important cities of Bilâd-ı Şam during the reign of Atabeg Zengi. After the distribution of the state between his sons Nureddin Mahmud and seyfeddin Gazi upon Zengi's death, new borders occured; while Nureddin ruled Haleb and the surrounding area, Gazi governed Diyâr-ı Rebîa and Diyâr-ı Mudâr. The borders of Musul Atabegid got smaller after II. İmadeddin started ruling Sincar in 1170 and Sencerşah started governing Cizre in 1180. After Selahaddin Eyyubi, atabegs of Musul tried to keep their authority and applied the policy of protecting the borders of the country.

Keywords: Zengids State, Musul, İmadeddin Zengi, Social Life, Atabeg

Giriş

Zengiler Devleti'nin kurucusu Atabeg İmadeddin Zengi, Kasımüddevele Aksungur'un oğlu idi. Büyük Selçuklu Devleti'nin önemli komutanlarından olan Aksungur, Sultan Melikşah'a olan yakınlığı ile biliniyordu. Vezir Nizamülmülk'ün tavsiyesiyle 1087 yılında Haleb Valiliğine tayin edilen Aksungur, devlet merkezinden uzalaşmasına rağmen, Melikşah'ın ölümüyle Selçuklu ailesi içerisinde başlayan taht mücadelelerinde aktif roller üstlendi. Bu mücadeleler esnasında önceleri Suriye Meliki Tutuş'un yanında yer aldı ise de daha sonra ondan ayrılarak Melikşah'ın oğlu Berkyaruk'un saflarına geçti. Berkyaruk'a sadakatle bağlı olan Aksungur, bu uğurda Tutuş ile Haleb civarında giriştiği savaş esnasında yalanarak öldürüldü (Mayıs1094)¹.

Babası öldürüldüğünde henüz birçocuk olan imadeddin zengi o sırada haleb'de idi. Kerbuga, 1096 yılında Musul'a vali tayin edilince, Zengi'yi

¹ İbnü'l Esîr, et-Tarihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l- Atabekiyye bi'l-Mevsil, Yayınlayan ve tahkik eden, Abdulkâdir Tuleymât, Kahire,1963, s.4, 12-13; Coşkun Alptekin, The Reign of Zangi (521-541/1127-1146); Coşkun Alptekin, "Aksungur", DİA, C.II, s.296.

Haleb'den Musul'a getirtti. Böylece Musul ile ilk kez temasa geçen Zengi, Kerbuga'dan sonra Musul'a getirtti. Böylece Musul ilk kez temasa geçen Zengi, Kerbuga'dan sonra şehrin valiliğini üstlenen Musa et-Türkmani, Çökürmüş, Çavlı, mevdud ve Aksungur el-Porsuki gibi emirlerin hizmetinde bulundu. Mevdud ile birlikte Haçlılara karşı yürütülen mücadelelere katıldı. Aksungur el-Porsuki'nin valiliği döneminde Halife el-Müsterşid'in düşmanı Hille Emiri Dübeys b. Sadaka'ya karşı açılan savaşta gösterdiği hizmetlerden dolayı Vasıt'ın ıktasını elde etti. Bir süre sonra da kendisine, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Basra şehri ikta edildi (1125)².

Sultan Mahmud, Bağdat'taki Selçuklu otoritesini kırmak isteyen Halife Müsterşid'in olumsuz tavırlarına karşı, Bağdat'ı kuşattı. Şehre giren Selçuklu ordusu, halifelik kuvvetleri karşısında ağır kayıplar verdi. Bunun üzerine sultan, Vasıt'ta bulunan Zengi'ye haber gönderip yardım talep etti. Bu talep doğrultusunda derhal hazırlıklara başlayan Zengi, kalabalık kuvvetlerle Bağdat'a yöneldi. Zengi'nin gelişiyile gelişmelerin aleyhine sonuçlanmasından çekinen halife, Sultan Mahmud'la barış yapmaya razı oldu. Sultan, taraflar arasında barış sağlandıktan sonra, hizmetlerinden dolayı Zengi'yi Bağdat şahneliğine tayin ederek buradan ayrıldı (Nisan 1126).

Aksungur el-Porsuki'nin Bâtıniler tarafından Musul'da öldürülmesi (1127) üzerine kent bu kez oğlu İzzeddin'e verildi ise de aynı yıl içerisinde onun da ölümü Musul için yeni bir valinin tayinini gerektirdi. İzzeddin'in oğlunun vali olmasını isteyen Emir Çavlı, Sultan Mahmud'dan bunu rica etmek üzere Kadı Bahaeddin Şhrezûrî ve Selahaddin Yağısıyani'nin içinde bulunduğu heyeti Bağdat'a gönderdi. Zengi'nin yakın arkadaşı Nâreddin Çakır ile görüşen heyet, onun tavsiyesine uyararak Zengi'nin Musul valisi olmasına karar verip durumu Sultan Mahmud'a iletti. Bu isteğe olumlu bakan sultan, İmaddeddin Zengi'yi oğulları Alp Arslan ve Ferruhsah'ın atabeği olarak Musul ve ona bağlı yerlere vali tayin etti³.

Eylül-Ekim 1127 tarihinde Musul'a giren Zengi, kendisine valiliğin yolunu açmış olan Yağıbasan'ı emir-i hâcibliğe, Şhrezûrî'yi kadıu'l-kudatlığa,

² İbnü'l Esîr, a.g.e., s. 15-17,19-20,24-25,28.

³ C. Alptekin, "Musul Atabeğliği".s.535.

Çakır'ı da Musul kalesi ve Musul'a bağlı diğer kalelerin dizdârlığına tayin ederek idari ve askeri yapılanmayı gerçekleştirdi⁴.

Sultan Mahmud'dan aldığı menşûra dayanarak ülkesinin sınırlarını genişletmek isteyen Atabeg Zengi, Musul'a tayin edildiği yıl içerisinde, Aksungur el-Porsuki'nin memluklarından Cizre, Sincar, Hâbûr ve Harran'ı, Artuklu Teemirtaş'tan Nusaybin'i alarak Musul'a bağladı⁵. Ertesi sene Haleb'deki karışıklıklardan istifade ederek buraya hâkim oldu⁶.

Bu arada Selçuklu Sultanı Sincar, halifeye karşı Hille Emiri Dübeys b. Sadaka'yı destekleyerek Musul'u Dübeys'e vermek istedi. Irak Selçuklu sultanı Mahmud'la bizzat görüşen Zengi, değerli hediyeler ve yüklü miktarda meblağ vermek suretiyle Musul'un kendisinde bırakılmasını sağladı⁷.

Musul'da otoritesini sağlama alan Zengi, Dımaşk Atabegliği'nin topraklarını ele geçirme planlarını adım adım gerçekleştirmek üzere Dımaşk atabegi Böri'den Haçlılara karşı yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Böri, Hama valisi olan oğlu Sevinç'n komutasında küçük bir birliği yardıma gönderdi. Zengi, önce Sevinç'i tutsak etti (Eylül 1130) ve ardından da Hama'yı ele geçirdi. Buradan Hıms'a yönelip şehri kuşattı ve bir sonuç elde edemedi Haleb'e döndü⁸.

Zengi, bundan sonra, Antakya ile Haleb arasında önemli bir mevki olan Esârib kalesini Haçlılardan almayı başardı(h.524/m.1129-1130)⁹. Bu sırada kendisine karşı Artukluların birleşmeleri üzerine yönünü kuzeye çevirerek birleşik Artuklu ordusunu mağlup edip Serce ve Dora'ya hâkim oldu.

Diğer yandan halife ile Zengi'nin hasmı Hille emiri Dübeys Irak'dan kaçmış, kendisine sığınacak yer ararken kaybolarak Dımaşk Arabeyliği'nin eline

⁴ İbnü'l Esîr, a.g.e., s.35.

⁵ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 2001, s.154.

⁶ İbnü'l Esîr, a.g.e., s.38.

⁷ C. Alptekin, a.g.e., s. 33.

⁸ G.Ö. Bezer, "Böriler (Dımaşk Atabegliği), Türkler, C.IV, s.851.

⁹ İbnü'l Esîr, a.g.e. s.39-42.

geçmişti. Zengi, Börü'nin oğlu Sevinc'e karşılık Dübeys'i teslim aldı ve bir süre sonra Sultan Sancar'ın emri Doğrultusunda serbest bıraktı (1131)¹⁰.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un ölümünden (Eylül 1131) sonra ortaya çıkan iktidar mücadelelerinde Zengi, çıkarları gereği sultanın kardeşi Mesut'u destekledi. Mesud saltanatını onaylatmak üzere Bağdat'a yürürken, Zengi de ona yardımcı olmak üzere Tikrit'e yöneldi ise de Melik Selçukşah'ın atabegi Karaca es-Sâki tarafından mağlup edildi. Sultan Mesud'un, Selçuklu tahtının diğer varisi olan kardeşi Selçukşah'ın ve halifenin, Sultan Sancar'a karşı birleşmeleri üzerine onlardan ayrılıp Sancar'ın emri ile Bağdat'a hareket etti. Bağdat'ta halifelik kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılan zengi, Musul'a çekildi¹¹.

Zengi'yi cezalandırmak isteyen halife çok geçmeden Musul'u kuşattı (Temmuz 1133). Zengi'nin nâibi Nasreddin Çakır'n aldığı önlemler karşısında bir sonuç elde edemeyen halife kuşatmayı kaldırarak Musul'dan ayrıldı¹². Kuşatmanın kaldırılmasından sonra yönünü Musul'un dağlık alanlarındaki korunaklı kalelere çeviren Zengi, “ Akru'l-Humeydiyye, Kevaşi, Şûş ve Hakkâriyye bölgesinin diğer bazı kalelerini ele geçirdi. Bunun akabinde Artuklu topraklarına girip Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Davud'u ağır bir şekilde mağlup etti (1134)¹³.

Dımaşk'taki gelişmeler Atabeg Zengi'ye Dımaşk'a tekrar müdahale etme fırsatını yarattı. 1132 yılında Dımaşk Atabegi Börü'den sonra tahta geçen oğlu İsmail, halka ve emirlerine karşı kötü tutumu nedeniyle emirleri tarafından yalnız bırakılınca, Zengi'ye Dımaşk karşılığında kendisine yardım etmesini bildirdi. Vakit kaybetmeden harekete geçen Zengi, bu sırada İsmail'in öldürülüp yerine kardeşi Şihabeddin Mahmud'un geçirilmesine aldırmadan

¹⁰ İbnü'l Esîr, a.g.e., s.46-47.

¹¹ İbnü'l Esîr, el-Kâmil fit Tarih, Trk trc. İslâ Tarihi, el-Kâmil fit Târih Tercümesi, Çev. Abdülkerim Özaydın, C.X, İstanbul, 1987, s. 531-533.

¹² İbnü'l Esîr, a.g.e., s. 47-48.

¹³ Remzi Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1989, s.64-66.

Dımaşk'a kadar ilerledi. Nihayetinde Mahmud ile bir anlaşma yapan Zengi Buradan ayrıldı (1135)¹⁴.

Bütün Suriye'yi tek bir çatı altında toplamak isteyen Zengi, birkaç kez Hımıs'ı kuşatmasına rağmen ele geçiremedi. 1138 yılında Şihabeddin Mahmud'un dul kalan annesi Zümrürüd Hatun'la evlenerek bu şehrin çeyiz olarak verilmesini sağladı¹⁵. Bu iki Türk Devleti arasında yapılan anlaşma kısa bir süre sonra tekrar bozuldu. Dımaşk Atabeğliği'nin ileri görüşlü veziri Üner, 1139'da Mahmud öldürülünce yerine kardeşi Muhammed'i geçirdi. Diğer kardeşi Behramşah ise yönetimde hak iddia ederek Zengi'ye sığındı. Dımaşk'taki gelişmelere kayıtsız kalmayan Zengi, Dımaşk'a yönelerek Baalbek'i zapt etti. Zengi'nin gittikçe büyüyen bir tehlike olduğunu gören Üner ise Haçlılarla ittifak etti. Dımaşk'ı baskı altında tutmaya devam eden Zengi ittifak karşısında Dımaşk'tan ayrıldı¹⁶.

Aynı yıl Artuklu Timurtaş üzerine yürüyen Zengi, Dara, Resu'l-ayn, Cebel Cûr ve Zu'l -karneyn'e hâkim oldu¹⁷

A. Sosyal Hayat

1. Atabeg Ailesi ve Halk

Zengilerin hâkim olduğu coğrafya farklı dinleri, milletleri ve kültürleri bir arada barındırmaktaydı. Ülkenin geneli İslam diyarı olmakla birlikte bölgede Süryaniler, Yahudiler, Mecusiler ve diğer din mensupları da bulunuyordu

Ülkede Hıristiyan ahalinin bulunduğu çok sayıda köyler mevcuttu. Onların pek çok yerde çok sayıda ibadethaneleri vardı. Hıristiyan halktan başka küçük yerlerde ve büyük şehirlerde Yahudi cemaatleri de yaşıyor ve onlara ait mahalleler bulunuyordu. XIV. yy'da el- 'Akr kalesinde Müslümanlarla bir arada yaşayan Yahudilerin sayısı 1100 kadardı¹⁸. Yahudiler yetenekleri ölçüsünde tıp, astronomi, kitabet gibi alanlarda adlarını duyurmuşlardı. Örneğin, Nureddin Mahmud'un kardeşi Seyfeddin Gazi'nin müneccimi Burhanu'l-mülk lakaplı

¹⁴ C.Alptekin, Dımaşk Atabeğliği, s.108-109.

¹⁵ Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, C.II, Ankara, 1987, s.185,

¹⁶ İbnü'l Esîr, a.g.e., s.58-59.

¹⁷ C. Alptekin, The Reign of Zangi, s.80-81.

¹⁸ Şerefhan, Şerefname, s.126.

Yahudi Joseph idi¹⁹. Gayr-ı Müslim halk, Zengi ailesinin sağladığı güven ortamında Müslümanlar ile bir arda barış içerisinde yaşarlardı. Daha önceleri Gürcüler tarafından tutsak edilmiş Müslüman askerler, Vezir Cemaleddin el-İsfehani'nin gayretleri sonucunda, Musul'a getirilince Müslümanlar gibi Hıristiyanlar da buna pek sevinmişler ve bununla teselli bulmuşlardı²⁰. Haçlılarla geçen yoğun mücadeleler sırasında gayr-ı Müslimler bundan zarar görmediler. Aksine, Atabeg Zengi, böyle bir ortamda onları himaye ediyor ve kalplerini kazanıyordu. Nitekim Süryani Mihail'e göre İmadeddin Zengi, Urfa'nın fethinden sonra sadece isyancı Ermenileri şehirden çıkartmış ve yerlerine sadakatlerinden dolayı üç yüz Yahudi ailesi yerleştirmişti.

Süryani Mihail, Haçlı mücadelelerinin en yoğun olduğu Nureddin Mahmud B. Zengi döneminde Hıristiyan ve Yahudi ahaliye karşı takınılan bazı olumsuz tavırlardan söz etmektedir. Ona göre, Nureddin Mahmud, Nusaybin ve civarında yeni yapılan ibadethaneleri yıktırması²¹ vergilerini arttırmış ve Müslümanlardan ayırt edilmeleri için bele birer kemer bağlama, saç uzatmama, Yahudiler için de omuzlarında kırmızı bir bez bulundurmalarını emretmişti²². 1171 yılından Nureddin Mahmud'un 1174 yılında ölümüne kadar yürürlükte olan bu uygulama onun ölümüyle II. Seyfeddin Gazi tarafından kaldırılmıştı. Yaklaşık üç yıl devam eden bu yaptırımlar gayri Müslim halkın mağdur olduğu anlamına gelmemelidir. Nitekim bu uygulamalardan dem vuran Süryani Mihail'in de bir süre sonra kendi dindaşları tarafından Müslümanları Hıristiyan yapmağa çalıştığına dair bir şikayet Musul atabeyi Seyfeddin'e iletilmiş, uzun süren araştırmadan sonra bunun bir iftira olduğu ortaya çıkmış ve nihayetinde patrik Mihail'e vesika verilmiş ve iftiracılar da kaçmıştı²³.

Atabeg ailesinin engin adaleti ve hoş görüsü yanında bölgenin onlarla birlikte emniyet ve istikrara kavuşması, iktisadi refahın toplumun bütün kesimlerine ulaşması halk ile onlar arasında derin bir sevgi bağının kurulmasını sağladı.

¹⁹ Nuh Arslantaş, a.g.e., s.60.

²⁰ Abû'l Farac, Abul Farac Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. II Ankara, 1999, s.399.

²¹ Suryani Patrik Mihailin Vakainamesi, C.II, s.215,216.

²² Suryani Patrik Mihailin Vakainamesi, c. I, s.219-220.

²³ Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1996, s.165.

Halkın Zengi ailesine olan bağlılığı çevre hükümdarlar tarafından da bilinirdi. Devletin en güçlü rakibi Eyyubiler, Zengilerin hakimiyat sahalrı üzerinde gerçekleştirmek istedikleri planlarını uygulamaya koymadan evvel bunu hesaba katarlardı. Atabeg İzzeddin Mesud'un, el-Cezire bölgesindeki ilerleyişi karşısında Seladdin'in Dimaşk'a hâkim olan oğlu el-Efdal, kardeşi ez-Zahir'e ittifak çağrısında bulunarak şöyle demişti:

“Suriye halkının Atabeg ailesine karşı sevgisini bilirsin. Allah'a yemin ederim ki, eğer İzzeddin Mesud Harran'a hâim olursa Haleb halke sana karşı ayaklanacak ve seni oradan uzaklaştıracaktır. Halbuki sen bunları düşünmüyorsun. Aynı şeyi Dimaşk halke da bana yapar”²⁴.

2. Gündelik Hayat

2.1. Gezintiler ve Eğlence Mekânları

Ortaçağlarda Musulluların en çok tercih ettiği gezinti yerleri Dicle kıyıları idi. Burası onlar için adeta yazlık görevini görürdü. Sıcakların artmasıyla evlerinden ayrılan Musullular Dicle'nin doğu yakasında suların çekildiği yerlere gelirler bir tür çardağı andıran kamışdan yaptıkları kubbeli yataklarını bu alan üzerine yerleştirirlerdi. Onlar bir yandan nehir havasından istifade ederler diğer yandan da suyun çekildiği verimli kumluk arazide salatalık ve acur yetiştirirlerdi. Yaz mevsimini böyle geçiren Musullular kiş mevsimimin başlamasıyla evlerine dönerlerdi²⁵.

Musul, Erbil, Cizre ve Sincar yakınlarında yer alan kimi manastır bağları, bostanları ile bahar aylarında gidilen en güzel gezinti yerleri arasında idi. Hıristiyanlar bu manastırların bazılarında görkemli bayram kutlamaları tertip ederlerdi. Bu kutlamalar esnasında kurbanlar kesilir, şarkılar söylenir, şiirler okunur, şaraplar içilir ve çeşitli eğlenciler düzenlenirdi. Müslümanlar da bu kutlamaları izlemek,hoş vakit geçirmek üzere buralara gelirlerdi. Bu kutlamalar sırasında pek çok ziyaretçiye ev sahipliği yapan ve dönemin en gözde mesire alanları olan bu manastırlar, Musul'un kuzeyine yaklaşık 1 mil uzaklıkta yer alan mihaıl²⁶ Sa'id, el- Hadıse yakınlarındaki Bârkânâ²⁷, Beled'e

²⁴ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.XII, s.86.

²⁵ Kazvinî, Âsârü'l –Bilâd Ahbâru'l-İbad, www.alwaraq.net (Mektebe Turâsiyye –Cuğrafya). s.188.

²⁶ El-ömerî, mesâlikü'l – ebsâr, c. 1, s.294, 295,296.

²⁷ El-Ömerî, a.g.e., C.I, s.302.

yarım fersah (3 km) uzaklıktaki Ebi Yusuf²⁸, Malasâ'ya yakınlarındaki Kelb²⁹, Cizre civarında Zernûk³⁰ ve Erbil civarındaki Amr İtrail idi³¹

2.2. Oyunlar

Musul halkının en sevdiği oyunlar arasında Türklerin meşhur oyunu “çevgen” yani polo gelirdi. Orta çağlarda her kentte bu işi için hazırlanmış bir veya birkaç alan bulunurdu³². Musul'da Erbil'de bu oyunun oynandığı meydanlar mevcuttu.

Zengiler Devletinin kurucusu İmadeddin Zengi bu oyunu h. 517/m. 1123-1124 yılında Basra şehir meydanında Sultan Mahmud ile oynamıştı³³. Zengi ailesi üyelerinden atabeg İzeddin Mes'ûd b. Kutbeddin Mevdud, Musul meydanında çevgen oynar ve ona emirleri de katılırdı³⁴.

Bir diğer meşhur oyun da Türklerin “kabak oyunu” idi. Nureddin Mahmud b. Zengi, Haleb'in bayraklarla donatılmış el- Ahbar meydanında (Yeşil Meydan) askerlerini toplayarak Haleb ahalinsin önünde bu oyunu oynamıştı³⁵. Ayrıca Dımaşk'da kendi adıyla yani “Atabeg oğlu” meydanı ile bilinen ünlü Gök Meydan'da ve oğlu Melik es-Salih'in sünnet düğününde de bu oyunu icra etmişti. “Bınduk” denilen özel bir aletle kuş avcılığı dönemin en popüler oyunları arasındaydı. Kelimenin aslı farsça olup kurşundan, taştan veya çamurdan yapılan küçük küreler anlamına gelmektedir. Bu spor tutkunları küçük küreleri yaylar aracılığıyla ok gibi fırlatırlardı³⁶.

Usta avcılar bınduklarla avladıkları kuşu şahitlerle birlikte Bağdat'a gönderirler ve bu kuşlar kentin el-Bedriyye denilen kapısına asılır, halife de asılan avların üzerine dinarlar saçarak bu avı getirenleri ödüllendirirdi. H.635/

²⁸ EL- Ömerî, a.g.e., C.I, s.303.

²⁹ El- Öemrî, a.g.e., C.I, s.254.

avını³⁰ Yakut, ag.e., CII,s.511.

³¹ El-Ömerî, a.g.e., C.I, s.288-289.

³² Ali Mazaherî, a.g.e., s.232.

³³ İbnü'l esîr, Atabekiyye, s. 27.

³⁴ İbnü'l esîr , a.g.e., s.186.

³⁵ Bundârî, Sena'l- Barku's- Şâmî, C.I, Beyrut, 1971, s.152.

³⁶ İbnül Fûtî, Havâdisu 'l-Câmia ve'l Tecâribu'l – Nâfia fi'l- Mieti's-Sâbia, Tahkik. Muhti en-Necm, Beyrut, 2003,s.25.

m. 1237-1238 yılında Türkiye Selçuklu sultanı Keyhüsrev b. Keykubad'ın avladığı kuş şahitlerle Bağdat'a ulaşmış ve avın üzerine bin dinar saçılmıştır³⁷. H. 634 / 1236-1237 yılında Musul Emiri Bedreddin Lülü'nün oğlu Rükneddin İsmail, avını hâdım Beşir ve yanına kattığı iki avcı şahitle birlikte Bağdat'a göndermiş, bu av el-Bedriyye kapısına asılarak üzerine 1000 dinar saçılmış ve onu getirenlere de üç bin dinar ile hilatlar verilmişti³⁸. H.638/m.1240-1241 yılında Bedreddin Lülü'nün oğlu emir İbrahim avladığı kuşu babasının elçisi ve şahitlerle beraber Bağdat'a göndermiş, halife de avcı el-Bedriyye kapısına astırarak, üzerine bin dinar saçmış ve avı taşıyanlara da bağışlarda bulunmuştu³⁹.

Dönemin diğer oyunları, cirit, okçuluk ve at yarışları idi. Atabeg İmadeddin zengi, at yarışlarını sever ve sık sık at yarışları düzenlerdi İbni Cübeyr, Dımaşk tan geçerken, daha önceleri Atabeg Nureddin Mahmud'un hizmetinde uzun yıllar bulunmuş olan sultan Selahaddin Eyyubi'nin şehir meydanında cirit oynadığını, at yarışları tertip ettiğini ve oğullarının da okçuluk talimleri yaptıklarını nakletmektedir⁴⁰.

2.3. Avcılık

El-cezire bölgesi eskiden beri av bakımından zengin yerler arasında idi. Dicle, Fırat, büyük ve küçük Zap, Habur, Hirmas ve diğer su boyları özellikle su kuşları bakımından zengin yerlerdi. Fırat kıyılarındaki kamışlıklarda bol miktarda keklik mevcuttu⁴¹. Hısn keyfa da avın çoğunu dağ keçileri oluşturuldu. Avcılar onları vadilere gerdikleri ağ sayesinde avlardı⁴².

Ortaçağ İslâm dünyasında avcılık emirler ve devlet adamları arasında bir eğlence ve spor anlayışı ile yürütülürdü. Onların bu işe tam teşekküllü hazırlanırlardı. Çok sayıda korucuları koruduğu av köpekleri, tazi, yay, oluklu ok, kement ve ağlarla avlanırlardı. Avlanma esnasında en fazla şahin veya

³⁷ İbnül Futi, a.g.e., s.93.

³⁸ İbnü'l Fûtî, a.g.e., s.87.

³⁹ İbnül Futi, a.g.e., s. 119.

⁴⁰ İbn Cübeyr a.g.e., s. 213.

⁴¹ Usame İbn Munkiz, Kitabul- İtibâr, Trk trc. İbretler Kitâbı, Çev: Yusuf Ziya Cömert, İstanbul,1992,s.284.

⁴² Usâme İbn Munkiz, a.g.e., s.252.

doğandan istifade ederlerdi. Doğanla avlanma tarzı ile avlanmanın önüne geçmiş durumdaydı⁴³.

Zengiler döneminde ava çıkmak, av esnasında kullanılan yöntemler, silahlar ve av sırasında uyulması gereken kurallar tam bir bütünlük arz ederdi. Atabeg İmadeddin Zengi en çok nehir boylarındayken avlanmayı tercih ederdi. Onun çok sayıda atmaca, şahin, dağ şahini gibi av kuşları vardı, kendisi en çok bu metodu kullanarak avlanırdı. Av esnasında onun av şahinlerini taşıyan taşıyan özel görevlileri bulunurdu, şahinciler adet olduğu üzere Zengi'nin de bulunduğu gurubun önünden giderlerdi. Dağ şahinlerini taşıyanlar ise arkadan gelirlerdi ve bu şahinler onların bileklerinin üzerinde dururdu. Yine adet olduğu üzere davullar çalınır ve şahinciler taşıdıkları şahinleri su kuşlarının üzerine salarlardı. Bu şahinlerin ardından da dağ şahinleri salınırdı. Dağ şahinlerinin avcılıkta önemi pek büyüktü. Onlardan dağ eteklerine yönelen keklikleri avlamak için istifade edilirdi⁴⁴.

Atabeg İmadeddin, vahşi hayvan avına çıkmadan da zevk alırdı. O en iyi okçulardandı. Önce av mekânı civarında çadırlar kurulu, ardından avın bulunduğu noktaya ulaşılır, kimsenin giremeyeceği ölçüde avın etrafında halka oluşturulur, harekete geçtiğinde okla vurulur ve hemen kesilirdi. Usâme İbn Munkız, İmadeddin Zengi'nin böyle bir av sahnesine Nusaybin taraflarındaki Hirman nehri kıyısında ceylan avlarken şahit olmuştu. Atabeg İmadeddin Zengi'nin tercih ettiği diğer bir av mekânı da Sincar idi⁴⁵

Halkın avlanma esnasında kullandığı değişik silahları vardı. Onlar özellikle küçük kuşları üflemeli borularla avlayabiliyorlardı⁴⁶. Kalkaşendî'nin ez-Zabtâne olarak söz ettiği bu avlanma aleti, uzun tahtadan mamul olup içi boş mızrak gibi idi. Avcılar çamurdan mamul küçük küreleri bu boruların içine

⁴³ Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Çev. Bahriye Üçok, İstanbul,1972, s. 235-236.

⁴⁴ Usâme İbn Munkiz, a.g.e., s. 27- 248.

⁴⁵ Usâme İbn Munkiz, a.g.e., s.249.

⁴⁶ Salâh el -Ubeydî, "el-Hasâisu'l-Amme li Medreseti'l-Musul fil-Tuhafi'l-Madeniyye", Mecelle Sumer, C. XXIV/I-II,s.133-134.

koyara güçlü bir şekilde üflerler ve sonra bu küçük küreler oradan çıkar, kuşa isabet ederdi⁴⁷.

3. Salgın Hastalıklar

Zengiler döneminden yalışıık yüz yıl evvel Musul ve çevresi pek çok salgın hastalıkla sarılmış ve nüfusun büyük bir kısmı bu salgınlar esnasında hayatını kaybetmiştir. Yaklaşık bir buçuk asır Musul ve çevresinin hâkimleri olan zengiler zamanında sağlık alanında ulaşılan noktayı göstermesi bakımından daha önceki dönemlerde bölgede yaşanan bu salgınlara ve yarattığı sonuçlara değinilmesi faydalı olacaktır.

Zengilerden yaklaşık yüz yıl evvel bölgeyi tamamıyla etkisine alan ilk salgın h. 423/m. 1031-1032 yılında yaşanan büyük kuraklığın ardından kendisini göstermiş ve Musul'da çiçek hastalığından pek çok kişi hayatını kaybetmişti. Bu salgından ölenlerin dört binini sadece çocuklar oluşturuyordu⁴⁸. Bu salgından iki yıl sonra Suriye ve Irak'a kadar yayılan boğmacadan yine Musul'da pek çok kimse ölmüş bazı evler ahalisinin tamamı bu salgın esnasında ölmesi sonucunda kapanmıştı⁴⁹. h. 439/m.1048-1049 yılında yaşanan kıtlığın ardından Irak, el-Cezire ve Musul'u etkisi altına alan ikinci kıtlık dalgasını korkunç bir veba salgını takip etmiş ve çok sayıda insan bu nedenle hayatını kaybetmişti. Ölenlerin sayısının çokluğundançarşılar ve Pazar yerleri boşalmıştı⁵⁰. h.469/m.1076-1077 yılında yaşanan vebada el Cezire, Irak ve Suriye de çok sayıda insan ölmüş, bu sebeple mahsuller toplanamamıştı⁵¹.

Zengilerden önce Musul bölgesini kasıp kavuran veba salgını zengiler döneminde sağlık kuruluşlarına önem verilmesi, çevre temizliğinin sağlanmasına paralel olarak yaklaşık bir buçuk asırlık hâkimiyet dönemlerinde sadece iki kez yaşanmıştır. İlk veba salgını h.575/m.1180 yılının sonlarına doğru patlak vermiştir. Suriye, el-Cezire, Irak, el-Cibâl ve diğer pek çok yeri

⁴⁷ Kalkaşendî, a.g.e., C.II, s.138.

⁴⁸ İbnü'l Esîr, el-Kâmil , C.IX, s.326.

⁴⁹ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.IX, s.336.

⁵⁰ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.IX, s.412.

⁵¹ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.X. s.102.

etkileyen bu veba salgını menenjit salgını takip etmiş ve pek çok insan ölmüştür. İkinci veba salgını 1225 yılında yaşanan kıtlık esnasında ortaya çıkmış ve pek çok kişinin hayatıyla sonuçlanmıştır⁵². H. 600/m.1203-1204 yılında, Musul'dan Irak'a kadar olan bölgede adı bilinmeyen bir salgın sebebiyle yine pek çok kişi hayatını kaybetmiştir⁵³.

4. Depremler ve Diğer Faaliyetler

Irak'ın kuzeyi, Hakkâri ve Cizre bölgesi birinci derecede deprem kuşaklarıdır. Ortaçağlarda bu bölgeler kimi zaman şiddetli kimi zaman hafif ölçekte depremlerle sarsılmışlardır. Dicle, Büyük Zap, Küçük Zap ve diğer nehirlerin yakınlarında yer alan yerleşim yerleri yağışın çok olduğu dönemlerde sel taşkınlarına maruz kalmıştır.

h.521/m.1127-1128 yılında Erbil ve civarında şiddetli bir deprem yaşanmış, Sincar'da çok sayıda ölümle sonuçlanan büyük bir sel felaketine maruz kalmıştır⁵⁴. H.524/m.1129 yılı bahar mevsiminde sağanak yağışlardan zarar gören Musul şehri, yıldırımların sebep olduğu yangınlara teslim olmuş ve bu olay esnasında pek çok kişi de hayatını kaybetmiştir⁵⁵. Bu olaydan dört yıl sonra Musul ve civarı bu kez şiddetli bir depremle sarsılmış, Irak, el-Cibal bölgesi ve diğer yerlerde de etkili olan bu deprem esnasında çok sayıda insan ölmüştür⁵⁶. 1137 yılının Sonbaharında Musul, el Cezîre bölgesinin tamamı, Irak, Suriye ve diğer yerler pek çok kişinin ölümüyle sonuçlanan şiddetli depremle bir kez daha sarsılmıştır. 1138 yılında Suriye, Musul'un merkezi olduğu el-Cezîre bölgesi ve birçok yerde çok sayıda şiddetli depremler yaşanmış ve Halep şehri adeta harabeye dönmüştür. Bu felaketten dört yıl sonra Musul bölgesi bu kez ardı arkası kesilmeyen sağanaklara teslim olmuş, Dicle nehrinin suları yükselmiş ve yaşanan sel felaketi ile şehir harabeye dönmüş 1000 kadar ev yıkılmış, 1000 kadarı da harap olup yıkılmağa yüz tutmuş ve enkaz altında kalan çok sayıda insan ölmüştür. Aynı şekilde Bağdat'taki evlerin de çoğu sular

⁵² İbnü'l Esîr, a.g.e., s. C.IX, s.361.

⁵³ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.X, s.52-54.

⁵⁴ İbnü'l Esîr, Atabekiyeye, s.20.

⁵⁵ Abû'l Farac, a.g.e., C. II, s.362-363.

⁵⁶ İbnü'l Esîr, el-Kâmil, a.g.e.,C.XI, s.40.

altında kalmıştır⁵⁷. Şubat 1208 yılında Musul yeni bir depremle sarsılmış ancak bu deprem herhangi bir tahribata yol açmamıştır⁵⁸. 1225 yılında Musul merkez olmak üzere Irak, el-Cezîre ve diğer yerlerde deprem meydana gelmişse de⁵⁹ asıl büyük deprem, h.623/m.1226 yılının Kasım Ayında yaşanmış ve bu depremin etkileri pek çok yerde hissedilmiştir. Otuz gün devam eden depremin merkezi Şehrezûr'da olup, şehrin büyük bir kısmı ile şehir kalesi harabeye dönmüştür. Ayrıca buraya yakın yerlerde altı kadar kale yıkılmış, civar köylerin büyük bir kısmı bu depremin etkisiyle tamamen harap olmuştur⁶⁰.

Sonuç

Musul merkez olmak üzere kurulan Zengiler Devleti, el-Cezîr bölgesinin Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar bölgeleri ile Haleb'i içine alan geniş sınırlara sahip siyasi bir teşekkül olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Zengi'nin ölümünden sonra Haleb ve Musul olmak üzere iki kola ayrılan Zengiler Devleti'nin Musul şubesi yalışı bir asır Irak'ın kuzeyinde siyasi varlığını devam ettirmiştir. Selahaddin Eyyubi'nin ortaya çıkışıyla Musul Atabegleri, otoritelerini korumaya veya ülkenin toprak kaybını önlemeye çalışmışlardır. Atabeg Nureddin Arslanşah'ın ölümünden (1211) sonra nâib Bedreddin Lülü'nün devlet üzerindeki nüfuzu artmış ve Musul Atabegleri sadece birer sembol olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Zengiler, Musul ve çevresinde, farklı kültürel katmanların üzerine kurulmuş; sosyo-ekonomik yapının ve kentsel dokunun gelişmesinde önemli roller üstlenerek Türk kültürüne hizmet etmişlerdir. Onlar, kendilerinden evvel bu bölgenin Selçuklu hakimlerinin bıraktıkları kültürel mirasın tamamlayıcısı olmuşlardır.

Kaynakça

Abûl Farac, *Abû'l Farac Taribi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C.I-II, Ankara,1999.

⁵⁷ İbnü'l Kesîr, a.g.e., C. XII, s.486-487.

⁵⁸ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.XII, s.230.

⁵⁹ İbnü'l Esîr, a.g.e., C. XII, s. 405.

⁶⁰ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.XII, s.426.

Ataoglu, Remzi, Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1989, s.64-66.

Bezer, Gülay Öğün, *Zengiler (1127-1233)*” Türkler, C.IV,s.803-813.

Bundârî, *Senâ'l- Barku'ş- Şâmî*, C.I, Beyrut,1974.

Coşkun, Alptekin, The Reign of Zangi, Erzurum, 1978.

Coşkun Alptekin, “Zengi” İslâm Ansiklopedisi, C.XIII, s.526-532.

İbn Cübeyr, *Rıziletu'l- Kınanî*, Trk trc. Endülüsten Kutsal Topralara, Seyahatname İbn CÜBEYR, çev. İsmail Güler, İstanbul,2003.

İbn Fazlan Seyahatnâmesi, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul,1975.

İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, Trk trc. İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't Târih Tercümesi, Çev. Abdülkerim Özaydın- Ahmet Ağırca, C. I-XII, İstanbul,1987.

İbnü'l Esîr, *et-Taribu'l-Bâbir fi'd-Devleti'l- Atabekîyye bi'l- Musul*, Tahkik. Abdulkadir Tuleymat, Kahire,1963.

İbnül Fûtî,*Havâdisu 'l-Câmia ve'l Tecâribu'l- Nâfia fi'l- Mieti's-Sâbia*, *Tabkik. Muhdi en-Necm*, Beyrut, 2003.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n- Nihâye*, Trk trc. Büyük İslâm Tarihi, C. I-XV, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, 2000.

Elisseef, Nikita, *Nurad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades*, (511-568/1118-1174), C.I-III, Damascus, 1967.

El-Ömerî, Mesâlikü'l- Ebsâr fi Memâlikü'l- Emsâr, C.I, Tahkik.Ahmed Zeki Bâşâ, Kaire,1924.

El-Ubeydî, Salâh, “*el-Hasâisu'l- Amme li Medreseti'l- Musul fî'l- Tubafi'l- Madeniyye*”, Mecelle Sumer, C. XXIV/I-II, Bağdat, 1968, s.131-138.

Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fi Smaâtü'l- İnşâ*, C.I-XIV, Yayınlayan. Muhammed Abdürresûl İbrahim, Kahire,1913-1920.

Makdisî, *Absenü't –Tekâsim fî Marîfeti'l-Ekâlîm*, Yayınlayan. M.J. De. Goeje, Leiden 1906.

Runciman, Steven Haçlı Seferleri Tarihi, C.II, Ankara, 1987.

Salâh el –Ubeydî, “el-Hasâisu'l-Amme li Medreseti'l-Musul fil-Tuhafi'l-Madeniyye”, Mecelle Sumer, C. XXIV/I-II,s.133-134.

Suryanî Patrik Mihailin Vakainamesi, C.I-II, Çev. Hırant D. Andreasyon, Ankara,1944, TTKKütüphanesi Tercümeleer bölümü, No:ter/44.

Şerephan, *Şerefname*, Çev. M. Emin Bozarıslan, İstanbul, 1990.

Turan, Osman, *Türk Cibân Hâkimiyeti Mefkâresi Tarihi*, İstanbul,1996.

Usame İbn Munkiz, *Kitabul- itibâr*, Trk trc. İbretler Kitâbı, Çev: Yusuf Ziya Cömert, İstanbul,1992.

نقش آق قویونلوها در نبرد یلدرم بایزید با تیمور در آنکارا (804/1402)

Yıldırım Bayezid ile Timur'un Ankara'daki Savaşında Akkoyunlular'ın Rolü
(804/1402)

The Role of Aqqoyunlus in the Battle of Ankara (804/1402) Between Timur and Bayezid

Akbar SABOURI*

چکیده

منطقه آناتولی در آستانه حمله تیمور دچار مجادلات و قطب بندیهای متعدد و شکننده بین مدعیان قدرت شده بود، که این امر زمینه را برای مداخلات خارجی در آن منطقه فراهم نمود. در این بین آق قویونلوها که در آرزوی حکومت بر دیاربکر و اطراف آن بودند، به ریاست قرايولوک عثمان، نقش مهم و قابل توجهی را در تحریک و تشویق تیمور در حمله به آناتولی و منهزم ساختن یلدرم بایزید در نبرد آنکارا (1402) ایفا نمودند. این مقاله پژوهشی است درباره نقش و عملکرد طوایف آق قویونلوها در نبرد آنکارا (1402): مسأله نخست این است که دلایل واگرایی آق قویونلوها از بایزید و گرایش آنان به تیمور چه بود، دیگر اینکه آق قویونلوها چه نقشی در پیروزیهای تیمور در منطقه آناتولی به ویژه در نبرد آنکارا (1402) ایفا کردند و نیز دستاوردهای این نبرد برای آنان چه بود؟ با بررسی انجام شده مشخص می شود آق قویونلوها که برای کسب قدرت، زمانی به خدمت امیران محلی ارزنجان، سیواس و حتی پادشاهان مملوک مصر درآمده بودند، پس از مشاهده لشکرکشی و تصرف قلمرو امیرنشینهای آناتولی از سوی بایزید و حمایت او از دشمن دیرینه آنان قراقویونلوها، مجبور شدند هم برای حفظ و توسعه قلمرو خویش و هم جهت ضربه زدن به بایزید، با همراه کردن نیروهای همگرای محلی با خود، به تیمور متوسل شوند. آنان در گام نخست با از میان برداشتن قاضی برهان الدین حاکم سیواس هم تیمور را از شریکی از دشمنان سرسختش در آناتولی آسوده کردند و هم باعث ایجاد افتراق در بین اعضاء اتحاد چهارگانه شدند و در ادامه تیمور را در حمله به مناطق سیواس، البستان، ملاطیه و شام، همراهی نمودند. آق قویونلوها در نبرد سرنوشت ساز آنکارا (1402) نیز در جناح چپ لشکر تیمور قرار گرفتند و با مغلوب ساختن سلیمان چلبی فرزند بایزید، که رهبری جناح راست لشکر عثمانی را به عهده داشت، نقش مهمی را در پیروزی تیمور در این نبرد ایفا کردند. از اینرو، تیمور نیز به هنگام ترک آناتولی، به پاس این خدمات آق قویونلوها، قرايولوک عثمان را به مقام امارت تمام نواحی دیاربکر منسوب کرد. بدین ترتیب

* Dr., Akbar Sabouri, University of Tabriz, History department, akbarsabouri.ir@gmail.com.

آق قویونلوها با اتحاد یک سیاست سنجیده علاوه بر اینکه خود را از عواقب وخیم حملات تیمور حفظ کردند، همچنین با همراه کردن وی در نبرد آنکارا، موفق به تشکیل دولت آق قویونلو شدند.

کلید واژه: نبرد آنکارا، تیمور، یلدرم بایزید، آق قویونلوها

Abstract

Anatolia region in the eve of Timur's invade was in a chaotic condition between those who claim power. This condition provides the grounds for external interventions in this region. Aqqyunlus, under the rule of Qara Usman, desire to rule over Diyarbakır and its surroundings area played an important role in stimulating the invasion of Timur in Anatolia and destroying of Bayazid at the battle of Ankara in 1402. In this article it is attempted to study the role of Aqqyunlus tribes in the battle of Ankara, firstly by explaining the causes of withdrawing of these tribes from Bayazid rule and their tendency toward Timur and finally by highlighting the role of Aqqyunlus, in the Timur's victories and the interest of this tribes at the battle of Ankara. According to the findings of this study Aqqyunlus, who try to gain power through serving for the ruler of Erzincan, Sivas and even the kings of Egypt in the previous years, with observing of the occupation of Anatolia territory by Bayezid and Aqqyunlus, who were the longtime enemy of Qaraqyunlus, tried to make an alliance with Timur in order to maintain their power and to hit Bayezid, in the first attempt they defeated Qazi Bourhan al-din ruler of Sivas who was one of the major enemies of Timur, and cause dissident among members of quadruple alliance then accompanied Timur in other battles such as the battle of Ankara in 1402. In this battle they played significant role be defeating Süleyman Çelebi the son of Bayazid and the commander of Bayazid's troops. With this strategy Aqqyunlus, could take the rule of Diyarbakır region and established their own government after withdrawing of Timur's troops from Anatolia.

Keywords: Battle of Ankara, Timur, Bayezid, Aqqyunlus

Öz

Timur'un saldırısının eşliğinde bulunan Anadolu bölgesi, güçlenen taraflar arasında kırıcı, birçok kutuplaşmalara ve mücadelelere maruz kalmıştı. Bu durum bölgeyi dış müdahalelere maruz bırakmıştı. Bu taraflar arasında Diyarbakır ve etrafında yönetim iddiasında bulunan Akkoyunlular, Kara Yülük Osman'ın liderliğinde, Timur'un Anadolu'ya saldırısının teşviki ve tahrikinde, Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'nda (1402) yenilmesinde hatırı sayılır ve önemli bir ölçüde rol oynamışlardır. Bu makale, Akkoyunlular'ın Ankara Savaşı'ndaki (1402) etkisi ve rolü üzerine bir çalışmadır. İlk konu; Akkoyunlular'ın Bayezid'ten geri çekilme sebepleri ve onların Timur'a yaklaşma nedeni üzerinedir. Diğer bakımdan Akkoyunlular, Anadolu

bölgesinde Timur'un zaferlerinde hangi rolü oynadılar ve özellikle Ankara Savaşı'nda (1402) ne yaptılar, bu savaşın onlara kazandırdıkları neydi? Elde edilen araştırma şunu açıklığa kavuşturmuştur: Akkoyunlular gücü elde etmek için, zamanında Erzincan ve Sivas mahalli emirlerinin ve hatta Mısır Memlûklü padişahlarının hizmetinde bulunmuşlardı. Bayezid ve onun himayesinde olanlar tarafından Anadolu beyliklerinin ele geçirilmesinden sonra, Karakoyunlular ile derin bir düşmanlığa sahip olan Akkoyunlular, Bayezid'e darbe vurmaya ve kendi ülkelerini genişletmek ve korumak için mahalli güçlerle birleşmeye mecbur kaldılar ve Timur'la ilişkiye girdiler. Onlar ilk adımda, çetin düşmanlardan bir ortak olan Sivas hâkimi Kadı Burhaneddin'i, Timur'un Anadolu'daki işini hafifletmek için ortadan kaldırdılar. Ayrıca dörtlü ittifak üyeleri arasında ayrılığın oluşmasına sebep oldular. Timur'un devam eden Sivas, Elbistan, Malatya ve Şam saldırılarında ona eşlik ettiler. Akkoyunlular, tarihi Ankara Savaşı'nda da (1402) Timur'un ordusunun sol tarafında bulundular. Osmanlı ordusunun sağ kolunu oluşturan Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi'yi yenerek, Timur'un zaferinde önemli bir rol oynadılar. Bu yüzden, Timur Anadolu'yu terk ettiğinde, Akkoyunlular'ın bu hizmetine karşılık Kara Yülük Osman'ı Diyarbakır bölgesinin tamamının yönetimine atadı. Bu şekilde Akkoyunlular, ölçülü bir siyaset birliğiyle Timur'un saldırılarının sonuçlarından kendilerini korudular. Ankara Savaşı'nda ona eşlik ederek, Akkoyunlu devletinin kurulmasında başarılı oldular.

Anahtar Kelimeler: Ankara Savaşı, Timur, Yıldırım Bayezid, Akkoyunlular.

مقدمه:

آق قویونلوها یکی از طوایف ترکمان بودند که در منطقه دیاربکر اسکان یافتند. اما اینکه آنان چه زمانی و از چه طریقی وارد آناتولی شدند به طور قطع مشخص نیست. ولی به احتمال زیاد همگام با قبایل مختلف ترکمان که در پی تهاجم مغولان وارد این منطقه شدند، اینان نیز به همراه قراقویونلوها جزو آخرین قبایل وارد شده به این منطقه بودند.¹ آنان در تمامی هرج و مرج هایی که در قرن پانزده میلادی در خاورمیانه روی داد، یعنی در دوره ملوک الطوایفی، به فعالیت پرداختند.² اینها قبایلی بودند که سعی می‌کردند به خدمت امرائی وارد شوند و یا با آنانی پیمان ببندند که به موفقیت‌شان امیدوار باشند. آنان به محض اینکه می‌پنداشتند در جای دیگر امید و موفقیت دارند، بدون تأمل امرا و متحدین خود را ترک می‌کردند. در واقع انگیزه آنها غارتگری، قدرت طلبی و تلاش برای ایجاد حکومت در منطقه بود. از این رو ترقی ترکمانان آق قویونلو و

¹ M. Çetin Varlık, "Akkoyunlular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ yayınları, İstanbul, 1992, c. 8, s. 407.

² M. Halil Yanıç, "Akkoyunlular", IA, 1987, c. 1, s. 253.

قراقویونلو با جنگ‌های بی‌پایان توأم بود.³ به‌طوری که وقتی ابن بطوطه از ارزروم دیدن کرد، تخریب و ویرانی این شهر و حوالی آن را در نتیجه منازعه دو قبیله رقیب ترکمان عنوان کرد.⁴ اگرچه فاروق سومر با طرح این سؤال که چگونه مغولها اجازه ویرانی این شهر مهم را که بر سر راه داشت به ترکمانها داده‌اند را مورد تردید روا می‌دارد،⁵ اما بدون شک منظور همان دو قبیله آق قویونلو و قرا قویونلو است.⁶

آق قویونلوها نه تنها با همسایگان‌شان می‌جنگیدند، بلکه با یکدیگر نیز رقابت و خصومت داشتند. در نتیجه آنان به جنگ‌هایی کشیده شدند که در نهایت سیاست اتحادیه و نیز دشمنی‌ها و حتی سرنوشت‌شان را تعیین کرد. شرایط آنان طوری بود که معمولاً یکی از قدرت‌های بزرگ زمان در حوادث مربوط به آنان شرکت داشتند. این امر در حقیقت وقتی روی می‌داد که جنگ به یکی از امرای جزء مربوط می‌شد. به طوری که خواهیم دید در مورد جنگ آق قویونلوها با فرمانروای سیواس، دولت عثمانی داوطلبانه به کمک او شتافت، چرا که آنان به هر صورت پیشرفت آق قویونلوها را با سوءظن و تشویش تحت نظر داشتند، به خصوص اگر مانند مورد مذکور به منطقه‌ای مربوط می‌شد، که خود آنان در آن ذینفع بودند.⁷ با این همه آق قویونلوها از مهاجرت به دیار بکر تا سقوط ایلخانیان موفق به ارائه چهره‌نظامی و پیروزمند نشده و تا آغاز یورش تیمور به ایران توفیقی در تشکیل امیرنشینی کوچک در آناتولی به دست نیاوردند. آنها بیشتر برای حفظ موجودیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خود، از حاکمان و فرمانروایان مقتدر غالب اطاعت می‌کردند و به عنوان نیروی جنگی قبیله‌ای به نفع مخدومان و متحدان خود شمشیر می‌زدند.⁸ بنابراین یورش تیمور به آناتولی نخستین فرصتی بود که به آق قویونلوها امکان داد تا آگاهانه وارد عرصه سیاست و منازعات موجود شوند. ایشان از آنجا که رقبایشان به مخالفت با تیمور برخاسته بودند، لازم دیدند که به او بپیوندند⁹ و او را در جنگ با دشمنان تیمور از جمله یلدرم بایزید همراهی کنند. آق قویونلوها با این کار نه تنها از حملات تیمور مصون ماندند بلکه با ضربه‌ای که از ناحیه تیمور برای رقبای آن وارد شد، موفق شدند قلمرو خود را به ضرر همسایگان خویش توسعه داده و امارت تشکیل دهند.

³ Hans Robert Roemer, *The Timurid and Safavid periods*, *The Cambridge History of Iran*, vol. 6, 1986, s. 154; M. Halil Yananç, "Akkoyunlular", IA, s. 258.

⁴ ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمد علی موجد، تهران، انتشارات آگاه، 1373، صص 361-362.

⁵ فاروق سومر، قرا قویونلوها، ترجمه دکتر وهاب ولی، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، 1369، ص 51.

⁶ Jhon E Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire* (Revised and Expanded Edition), Salt Lake City, The university of Utah Press, 1999, s. 35; M. Halil Yananç, "Akkoyunlular", IA, 1987, c. 1, s. 253.

⁷ Roemer, *The Timurid and Safavid periods*, s.156.

⁸ اسماعیل حسن زاده، حکومت قراقویونلو و آق قویونلو در ایران، تهران انتشارات سمت، 1379، ص 79.

⁹ حسین میرجعفری، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان، تهران، انتشارات سمت، 1379، ص 283.

نقش و جایگاه آق قویونلوها در معادلات سیاسی آناتولی تا آغاز یورش تیمور به آن

منطقه

ترکمانان آق قویونلو که به گفته والتر هینتس، از زمان طور علی بیگ، پا به صحنه تاریخ گذاشتند،¹⁰ قدم‌های بسیار بلندی را برای افزایش قدرت خود در میان طوایف ترکمان برداشتند. به ویژه سقوط امپراتوری ایلخانی برای طایفه آق قویونلو فرصت بسیار مهمی بود. پس از انقراض حکومت ایلخانیان، هنگامی که سه خاندان جلایر، چوپان و سوتای برای کسب قدرت با یک دیگر به نزاع مشغول بودند، قراقویونلوها به جلایریان پیوستند و طایفه آق قویونلو به خدمت خاندان سوتای درآمدند. پس از شکست خاندان سوتای از جلایریان و پراکنده شدن آنان، آق قویونلوها با فرزندان ارتوق که حکمران ماردین بودند، همکاری کردند و برخی از شهرها و قلعه‌ها را در منطقه دیاربکر به تصرف خود درآوردند.¹¹ از آن به بعد آنان به تدریج نقش عمده‌ای را در معادلات سیاسی منطقه آناتولی به عهده گرفتند. به طوری که الکسی سوم امپراتور طرابوزان، از میان طوایف مختلف ترکمان، آق قویونلوها را که از همه طوایف قدرتمندتر تصور می‌کرد، به عنوان هم پیمان خویش برگزید.¹² این تصمیم مناسبی بود، چون امپراتوری طرابوزان از آن موقع تا سال 1360/ 762 از این طرف هیچ حمله‌ای صورت نگرفت.¹³

آق قویونلوها سپس در زمان قتلو بیگ که در پی منافع مادی یا نفوذ سیاسی بود، به صورت مهره‌ای مهم و تأثیر گذار تقریباً در تمامی معادلات سیاسی- نظامی آناتولی شرقی و مرکزی مداخله کرده و به عنوان عنصری غیر قابل چشم پوشی در بازیهای سیاسی متعدد منطقه درآمدند.¹⁴ در زمان قتلو بیگ اویماق آق قویونلو به تدریج قدرتمند شده به صورت الوس درآمد. زیرا با پیروزیهایی که آق قویونلوها در جنگ‌ها کسب کردند به تدریج دیگر بویها و اویماقات به آنان ملحق شدند.¹⁵ به نظر می‌رسد که آق قویونلوها در این زمان از خاندان ارتنه فرمانروایان سیواس- قیصری اطاعت می‌کردند، بطوری که مدتی بعد در مقابل اقدامات توسعه طلبانه آنان به طور مستقل با امیر مطهرتن حاکم ارزجان متحد شدند.¹⁶

اگرچه بعد از قتلو بیگ از بین چهار پسر او حسین، احمد، پیرعلی و عثمان، ریاست آق قویونلوها را احمد بیگ عهده دار شد، لکن از قرائن پیداست که قدرت به صورت متمرکز در

¹⁰ والتر هینتس، تشکیل دولت ملی در ایران، حکومت آق قویونلو و ظهور دولت صفوی، ترجمه کیکاوس جهانداری، تهران: انتشارات خوارزمی، 1377، ص 31.

¹¹ M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", s. 253; M. Çetin Varlık, "Akkoyunlular", s. 408.

¹² M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", s. 254.

¹³ Faruk Sümer, Akkoyunlular, Türk Dünyası Araştırmaları, Şubat 1986, sayı: 40, s. 5.

¹⁴ M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", s. 254.

¹⁵ M. Çetin Varlık, "Akkoyunlular", s. 408.

¹⁶ Ag.e., s. 409.

اختیار او قرار نگرفت و دیگر برادران از جمله قرايولوک عثمان نیز به نوعی خود را در آن سهیم می‌دیدند. در زمان ریاست احمد بیگ رابطه آق قویونلوها با مطهرتن حاکم ارزنجان تیره شد. هر چند مطهرتن در اولین حمله شکست خورد ولی وقتی در دومین حمله با قرايولولو متحد شده، موفق شد آق قویونلوها را منهزم کند. در نتیجه آنان به قاضی برهان الدین پناه بردند.¹⁷ بعد از این جریان دسته بندیهای محلی در آناتولی تشدید شد. در یک سو قاضی برهان الدین و آق قویونلوها و در سوی دیگر مطهرتن با قرايولولوها در مقابل یکدیگر جبهه بندی کردند. ولی احمد بیگ رئیس آق قویونلوها چندان به قاضی برهان الدین وفادار نبود. او چندین بار خواست نسبت به قاضی برهان الدین خیانت ورزد، ولی اقدامات او نتیجه‌ای نبخشید. قاضی برهان الدین هم به سبب ترس از اینکه آق قویونلوها دشمن او شوند، آنان را مجازات ننموده، اجازه داد که به سرزمین خویش بازگردند.¹⁸ مدتی بعد از آن مطهرتن و قرايوسف آق قویونلو به اتفاق دو بار به جانب آق قویونلو حمله بردند ولی آنان در هر دو مرتبه از قرايولوک عثمان شکست خوردند.¹⁹ این شکست برای مطهرتن چنان سنگین بود که بعد از آن سه چهار سال خود را از جنگ‌های قدرت منطقه‌ای دور نگه داشت.

آق قویونلوها هنگامی که قاضی برهان الدین با استفاده از دور شدن تیمور از آناتولی- برای حمله علیه تحت الحمایه سابق‌اش توقتمیش خان در دشت قیچاق - به ارزنجان حمله نمود (1395/ 797)، بار دیگر با ارسال نامه و فرستاده تبعیت خویش را به او اعلام کردند و بدین ترتیب دوستی سابق تجدید شد. آنان قاضی برهان الدین را در جنگ علیه مطهرتن در ارزنجان یاری رساندند.²⁰ قاضی برهان الدین هم به سبب رضایت از این عملکرد آق قویونلوها، سرزمین-هایی را که تا بایبورت کشیده می‌شد، به آنان واگذار نمود.²¹ بدین ترتیب، آق قویونلوها رسماً دوباره در سرزمینی که احتمالاً سرزمین اصلی ایشان بود، مستقر شدند. ولی قاضی همیشه از آق قویونلوها اندیشناک بود. به طوری که در حمله علیه علاءالدین قرامان در حوالی خرپرت از اینکه این امیر تابع او نشده، با قرامانها علیه او متحد گردد و یا از پشت به او حمله کند، ترسیده و بدان جهت تدابیری اتخاذ کرد.²²

¹⁷ A.g.e., s. 410-411.

¹⁸ عزیز بن اردشیر استرآبادی، بزم و رزم، استانبول، اوقاف مطبعی، 1928، صص 71-370، 76-81، 373-379.

¹⁹ ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکره، به تصحیح و اهتمام فاروق سومر و نجاتی لوغال، تهران: افست انتشارات طهوری، 1356، صص 37-38؛

M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", s. 255.

²⁰ عزیز استرآبادی، بزم و رزم، صص 474-480.

²¹ عزیز استرآبادی، بزم و رزم، صص 77-476؛ و نیز رک:

Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s. 53; Faruk Sümer, Akkoyunlular, s. 8; Sadettin Baştürk, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, Bu Seferlere Karşı Koyma Çabaları ve Sonuçları, History Studies, Middle East Special issue, 2010, s. 20.

²² عزیز استرآبادی، بزم و رزم، صص 495-497؛

مدتی بعد حسادت، ترس و خودخواهی احمد بیگ و جاه طلبی پیر علی برادر او باعث ایجاد شکاف در اتحادیه آق قویونلو شد. در نتیجه آنان به دو دسته طرفداران احمد و قرایولوک تقسیم شدند.²³ از این رو، قرایولوک تحت تأثیر برادرانش نزد قاضی برهان الدین رفت تا "دعوی امارت به برهان ثابت و واضح گرداند".²⁴ قرایولوک با این اقدام اولین قدم را در قبضه امارت آق قویونلو با کمک نیروی خارجی برداشت. او تقریباً حدود ده، یازده سال در خدمت قاضی برهان الدین ماند²⁵ و مأموریت‌های مهمی به او محول شد.²⁶ اما سرانجام با متبوع خویش اختلاف پیدا کرده علیه وی عصیان نمود و او را به قتل رسانید. گزارش‌های متناقضی درباره علل و نتیجه نهایی این اختلاف ارائه شده است. ابن عربشاه ناکامی قرایولوک در اجرای وظایفش را عامل اصلی اختلاف می‌داند.²⁷ در حالی که ابوبکر طهرانی، خلف و عده و بی‌احترامی قاضی برهان الدین را عنوان می‌کند.²⁸ البته گزارش هانس شیلت برگر که می‌گوید: "در سال 801 / 1398 قرایولوک عثمان از قاضی برهان الدین حاکم سیواس خواست که برای احشام او بیلاقی را تخصیص بدهد، قاضی نیز به او وعده داد که در موسم پاییز به او جا خواهد داد، عثمان بیگ از این اظهار ناراحت شده و بدون اجازه قاضی، به قلمرو خویش مراجعت کرد. قاضی وقتی این خبر را شنید به غایت عصبانی شد و با تعدادی نیروی را تحت تعقیب قرار داد. ولی قرایولوک وی را دستگیر در جلو دروازه سیواس به قتل رسانید"، به واقعیت نزدیک می‌باشد.²⁹

این حادثه غیر منتظره نقطه عطفی در سرنوشت آناتولی شد. از یک سو، قراعثمان بعد از این پیروزی خیرکننده بر قاضی برهان‌الدین مستقلانه بر بیشتر آناتولی مرکزی حکومت کرد و بر اعتبار او در بین مدعیانش افزوده گردید و نیروهای جدیدی به او ملحق شدند. از سوی دیگر با مرگ قاضی برهان و در پی آن سلطان مملوک اتحادیه سیاسی موجود در آناتولی درهم شکست و زمینه برای توسعه طلبی تیمور و یلدرم بایزید فراهم گردید.

M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", s. 255; Roemer, The Timurid and Safavid periods, s. 156.

²³ اسماعیل حسن زاده، حکومت آق قویونلو، ص 82؛ Jhon E Woods, The Aqqyunlu: Clan, s. 39.

²⁴ ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکر، ص 39.

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Kara Koyunlu Devletleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1984, s.188.

²⁶ ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکر، ص 43.

²⁷ احمد بن محمد ابن عربشاه: زندگی شگفت‌آور تیمور، ترجمه محمد علی نجاتی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1386، ص 92.

²⁸ ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکر، ص 43.

²⁹ Johann Schiltberger, The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427, Edited by Fuat Sezgin and Translated by J. Buchan Telfer, London, 1995, s. 14-15; Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, s. 58.

تیمور از شنیدن خبر قتل قاضی برهان الدین که یکی از موانع اصلی او در پیشرفت به آناتولی بود،³⁰ به قول ابن عربشاه، آنچنان خوشحال شد که می‌خواست به جانب شام پرواز کند.³¹ این جریان شاید سراغار برقراری روابط قرايولوک عثمان با تیمور شد. چرا که این امیر قتل قاضی برهان الدین را با پشتیبانی تیمور انجام داد. همانند روشی که برقوق مملوک مصر برای از میان برداشتن سولی بیگ ذوالقدر اوغلی برداشت، و آن موثر واقع شد، تیمور نیز از این روش برای از میان برداشتن قاضی برهان الدین، که به تهدیدات او وقعی نمی‌نهاد، استفاده کرد. زیرا قرايولوک عثمان نیز بعد از این حادثه با تیمور متحد شد. در واقع مرگ قاضی برهان الدین باعث به وجود آمدن خوشحالی زاید الوصفی در بین دولت‌های هم پیمان تیمور گردید.³² بنابراین با مرگ قاضی برهان الدین مقاومت و اتحادیه منطقه‌ای چهارگانه یلدرم بایزید، توقتمیش، برقوق و قاضی برهان الدین احمد، در برابر تیمور خاتمه پذیرفت و آق قویونلوها با این کار بزرگترین خدمت را به تیمور کردند. تیمور که تا چندی پیش به سبب وجود این اتحادیه از ورود به منطقه آناتولی خودداری کرد و به اجبار سیاست صبر و انتظار را برگزیده بود، اینک با توجه به مرگ قاضی برهان الدین و متعاقب آن برقوق مملوک مصر شرایط را برای فتح آناتولی و ابراز قدرت و عظمت خود به رقابش مناسب دید.

یلدرم بایزید هم از شرایط ایجاد شده خوشحال شد. زیرا او قاضی برهان الدین حاکم سیواس-قیصری را به عنوان مهم‌ترین رقیب در راه ایجاد یکپارچگی سیاسی در آناتولی می‌دید و از قدرت او واهمه داشت. یلدرم بایزید موفق شد قلمرو قاضی برهان الدین و سایر امرای کوچک محلی از جمله قرامانلی‌ها را به تصرف درآورده و مرزهای خود را در شرق به سواحل دریای سیاه برساند. او همچنین با استفاده از تغییر ایجاد شده در تخت سلطنت مملوک در سال 802/1399 اتحاد و اتفاق موجود بین دو حکومت را به فراموشی سپرد و سرزمین‌هایی را که در امتداد رود فرات و در داخل قلمرو مملوکان قرار داشتند یعنی البستان، ملاطیه، دارنده، دیورقی را به تصرف درآورد. بدین ترتیب او بعد از تصرف نواحی مرکزی آناتولی گام مهمی را در راه ایجاد یکپارچگی سیاسی در آناتولی برداشت. اما با این اقدامات اخیر او اتفاق و دوستی در آناتولی رنگ باخت و دوباره تهاجم و دشمنی جایگزین اتحاد و دوستی در آناتولی شد. یلدرم بایزید که مخالفان سیاسی تیمور را پناه داده بود، و بهانه لازم را برای حمله او فراهم آورده بود، اینک برای مقابله با تیمور تنها ماند و نتوانست نیروی متحدی را در برابر تیمور سازماندهی کند. بدون شک این وضعیت کار تیمور را برای فتح آسان آناتولی و سوریه راحت کرد.³³

³⁰ Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, s. 23.

³¹ ابن عربشاه، زندگی شگفت آور تیمور، ص 84.

³² Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, s. 61; Sadettin Baştürk, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, s. 20.

³³ İsmail Aka, "Timurlular", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 36; Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402), s. 61; Sadettin Baştürk, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, s. 20; İlhan Erdem, "Ak-koyunlu Devleti'nin Kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt XXXIV, sayı: 1-2, 1990'dan ayrınbasım, Ankara, 1990, s. 100.

به هر حال قتل قاضی برهان‌الدین در سال 801/ 1398 نقطه عطفی در تاریخ آق قویونلوها شد. و رهبر آنان قرايولوک عثمان را به عنوان حاکم بلامنازع آق قویونلوها مطرح ساخت. قرايولوک عثمان پس از به قتل رساندن قاضی برهان‌الدین سعی کردند تختگاه او سیواس را بگیرند اما سکنه شهر که نمی‌خواستند تحت تبعیت حکمران ترکمان قرار بگیرند، از یلدرم بایزید کمک خواستند. بایزید که با حساسیت خاصی فعالیت‌های آق قویونلوها را تحت نظر داشت این اقدام آنان را برخلاف سیاست یکپارچگی سیاسی در آناتولی دانست و در نتیجه پسر ارشدش سلیمان چلبی را به سیواس گسیل داشت. در پی توجه لشکر عثمانی به جانب شرق، آق قویونلوها محاصره سیواس را رفع کرده و به جانب شرق عقب نشستند.³⁴

قرايولوک عثمان پس از ناکامی در فتح سیواس چون توان مقاومت در برابر یلدرم بایزید را در خود نمی‌دید، در اجبار به تغییر یک رهبر به رهبر دیگر اینک خود را به نزد مطهرتن، که از میزان دوستی وی با تیمور به خوبی آگاه بود، رسانید و با او متحد شد.³⁵ مطهرتن ابتدا متحد قرايولولوها و دشمن آق قویونلوها بود. در اصل دلیل اصلی اینکه آق قویونلوها به خدمت قاضی برهان‌الدین درآمدند، او بود. مطهرتن هم به دلیل اینکه او دشمن نیرومندی چون قاضی برهان‌الدین را از میان برداشته بود و همچنین حضور رو به گسترش یلدرم بایزید را در آناتولی مشاهده می‌کرد، دوستی با طایفه جنگاوری چون آق قویونلوها را تکیه گاه مطمئنی در برابر پیشروی نیروهای عثمانی به طرف قلمرو خویش تلقی کرد. از این رو این دو تن که بیش از دهه با یکدیگر اختلاف داشتند اینک به سبب ترس از توسعه طلبی امپراتوری عثمان با یکدیگر مذاکره کرده و اختلافات سابق را کنار گذاشتند.³⁶

با این همه قرايولوک مدت زیادی نزد مطهرتن باقی نماند. او که به واسطه مطهرتن قصد داشت، حمایت تیمور را کسب کند، به خاطر اینکه در این زمان تیمور از آناتولی خیلی دور بود، پیشرفتی در کارش احساس نمی‌کرد و از سویی مطهرتن هم رهبری نبود که بتواند به خواسته های وی جامع عمل ببوشاند، بنابراین برای اینکه با درگیر شدن با یلدرم بایزید از پا در نیاید، برای اتخاذ تدابیر مناسب در برابر توسعه طلبی‌های او، به سلطان مملوک پناه برد. سلطان مملوک از این امیر ترکمان به رغم خسارت‌هایی که پیش از این به او وارد آورده بود،³⁷ به سبب اینکه

³⁴ ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکر، ص 46؛

İlhan Erdem, *Akkoyunlular, Akkoyunlular'ın Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri*, Genel Türk Tarihi, 4, Yeni Türkiye yayınları, 2002, s. 365; Johann Schiltberger, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger*, s.17-18; c. 255; M. Çetin Varlık, "Akkoyunlular", s. 414.

³⁵ Yaşar Üçel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri*, p.77.

³⁶ M. Halil Yananç, "Akkoyunlular", s. 257; M. Çetin Varlık, "Akkoyunlular", s. 414.

³⁷ غیاث‌الدین بن فتح‌الله الکاتب بغدادی (الغیاتی)، التاریخ الغیاتی، الفصل الخامس من سنه 656-891/1258-1486م، دارسه و تحقیق طارق نافع الحمدانی، بغداد، مطبع اسعد، 1975، ص 256-255.

او نیروهای قابل توجهی را در آناتولی تحت فرمان داشت، استقبال نمود. سلطان مملوک برای او امان نامه و پنجاه هزار در هم نقره ارسال داشت³⁸. قرايولوک قصد داشت با مساعدت سلطان برقوق رهبری آق قویونلوها را به دست آورد. لیکن مرگ برقوق اندکی بعد از آن و به تخت نشستن فرج جوان از یک سو و سقوط بسیاری از شهرهای مالیک در آناتولی به دامان بایزید و آماده شدن او برای یورش به شام، باعث شد قرايولوک از دربار مملوک مأیوس شود. بنابراین او به سرعت با مطهرتن، تنها فردی که در این منطقه با او هم رای بود، ارتباط برقرار نمود.³⁹ در واقع قرايولوک بعد از اینکه از طریق سلطان مملوک نتوانست به اهداف خویش دست پیدا کند، از سلطان مملوک جدا شد و به نزد تیمور آمد.

آق قویونلوها از اتحاد با تیمور در قراباغ تا مشارکت در نبرد آنکارا (1402/804)

آق قویونلوها که به رهبری قرايولوک عثمان، تا این زمان برای تشکیل امارت به افراد مختلفی چون قاضی برهان الدین حاکم سیواس- قیصری، سلطان مملوک و در نهایت مطهرتن، متوسل شده بود، هنوز نتوانسته بودند از طریق آنان به اهداف خویش دست یابند. از آنجا که در این موقع خود را در معرض تهدید دائمی دشمنان سرسختش یلدرم بایزید و قرايوسف قراقویونلو می‌دیدند، سرانجام معقولانه تصمیم گرفتند که به تیمور، که در آن زمان بیشتر قدرت‌های منطقه با رغبت یا اکراه به تبعیت او گردن نهاده بودند و قدرتمندتر از او کسی در خاورمیانه وجود نداشت، ملحق گردند.⁴⁰ بنابراین جذب شدن آن به سوی تیموریان در آغاز ناشی از ضعف موقعیت آنان در میان عثمانیها، مملوکان و قراقویونلوها بود و قراعثمان که در آن زمان قدرتمندترین فرد این اتحادیه بود، سیاست اتحاد با تیمور را برگزید.⁴¹ عاملی که بیش از همه در تصمیم آق قویونلوها برای اتحاد با تیمور تأثیر بسزایی داشت، اقدامات توسعه طلبانه یلدرم بایزید و حمایت او از دشمن دیرینه آنان قراقویونلوها بود. یلدرم بایزید با تصرف بیشتر امیرنشین‌های شرق آناتولی جهت محقق ساختن سیاست یکپارچگی سیاسی در آناتولی زنگ خطر را برای آق-قویونلوها درآورد، از این رو آنان به سبب ترس از یلدرم بایزید، برای اینکه به سرنوشت امیرنشین‌های دیگر دچار نگردند، تصمیم گرفتند جانب تیمور را بگیرند.

از این رو، قرايولوک عثمان به همراه مطهرتن، که پیش از آن در اوچمیازدین به دیدار تیمور رسیده و از او منشور امارت گرفته بود،⁴² در جریان لشکرکشی تیمور به قراباغ در

³⁸ تقی‌الدین احمد بن علی المقریزی، کتاب السلوک لمعرفة دول الملوک، جز ثالث، القسم ثانی (801-783)، سعید عبدالفتاح عاشور، مطبعه دارالکتب، 1970، ص 939.

³⁹ Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, s. 78; M. Halil Yinanç, "Akkoynlular", s. 257.

⁴⁰ ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکر، ص 74.

⁴¹ Beatrice Forbes Manz, The Rise and Rule of Tamerlane, Cambridge: Cambridge University Press, London, 1989, s. 146.

⁴² میرخواند، محمد بن خواندشاه: روضه الصفا، به تصحیح جمشید کیانفر، تهران، نشر اساطیر، 1380، ج 6، ص 23-4822 و 4828

زمستان 1399-1400/ربیع الاول- رجب 802 به نزد تیمور رفت و در قلعه آنیک با تیمور ملاقات نموده و به او اظهار تبعیت کرد.⁴³ به گفته ابن عربشاه " چون به نزدش رسید دستش ببوسید".⁴⁴ به همین جهت مطهرتن واسطه اولین تماس آق قویونلوها با تیمور شد. البته ابوبکر طهرانی اولین تماس آق قویونلوها با تیمور را در جریان کمک قرايولوک به قرايوسف قرايونلو برای شکست امیر پیرحسین می‌داند. با این وجود در منابع دوره تیموری همچون ظفرنامه‌ها و زبده التواریخ حافظ ابرو هیچ اشاره‌ای به این ارتباط نشده است و به نظر نمی‌رسد که قرايولوک عثمان هیچ گونه روابط سیاسی با تیمور تا پیش از 1399/802 داشته باشد. به حال موفقیبت قرايولوک در تشکیل اتحادیه آق قویونلو در سایه این تماس در آنیک حاصل شد. چرا که حوادث تاریخی نشان می‌دهد که او برای محقق ساختن اتحادیه ملی به دنبال پشتیبانی یک رهبر قدرتمند بود. با توجه به این، پناهندگی قرايولوک به مطهرتن برای مطهرتن هم به غایت مفید واقع شد، چرا که در سایه حمایت قرايویوک می‌توانست نیروهای لازم را برای مقاومت در برابر یلدرم بایزید فراهم کند.⁴⁵

نزدیک شدن آق قویونلوها به تیمور، در واقع قدم اصلی و نهایی آنان در تشکیل امارت بود.⁴⁶ تیمور اظهار تبعیت دشمن بی‌قرار قرايونلوها، کسانی که در همه جا به او به شدت مخالفت کرده و مقاومت نشان داده بودند، را قبول کرد و با قرايولوک با احترام برخورد کرده و به او قول داد که منطقه‌ای را در آناتولی به او اختصاص خواهد داد.⁴⁷ در واقع موضع متفاوت آق قویونلوها و قرايونلوها سرنوشت متفاوتی را برای هر دو رقم زد. برای آق قویونلوها و اهداف سیاسی که دنبال می‌کردند، قبیله برادر ترکمن یعنی اتحادیه قرايونلو بسیار خطرناکتر از همه دشمنان دیگر بود. لذا سیاستی که آنان در قبال تیمور اتخاذ کردند بسیار متفاوت از یکدیگر بود. قرايونلوها حاضر به تبعیت از تیمور نشدند و در نهایت به دربار عثمانی پناه بردند. این رفتار قرايوسف و موضع خصمانه دیگر رهبران قبیله قرايونلو نسبت به تیمور در تصمیم رهبر آق قویونلوها برای پیوستن به تیمور تأثیر قاطعی داشت.⁴⁸ آق قویونلوها پاداش این عمل خویش را نیز دریافت نمودند و برخلاف قرايونلوها که مجبور به ترک سرزمین اصلی خویش شدند آنان در سرزمین خویش ابقا شده و موفق به حفظ دیار بکر و ارزوم شدند.⁴⁹

M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", s. 257.

⁴³ نظام الدین شامی، تاریخ فتوحات تیمور معروف به ظفرنامه، تصحیح فلکس ناور، پراک 1937 (ج 1)، 1956 (ج 2، اضافه شده توسط حافظ ابرو)، ج 2، ص 147؛ ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکر، ص 47. ⁴⁴ ابن عربشاه، زندگی شگفت آور تیمور، ص 96.

⁴⁵ Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, s.77.

⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 189.

⁴⁷ M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", s. 257; M. Çetin Varlık, "Akkoyunlular", s. 414-415.

⁴⁸ Roemer, The Timurid and Safavid periods, s.157.

⁴⁹ الغیاتی، التاریخ الغیاتی، ص 373؛ اسماعیل حقی اوزون چارشلی، تاریخ عثمانی، ترجمه وهاب ولی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1380 ج 1، ص 28-527.

این عربشاه و ابوبکر طهرانی، قرایولوک عثمان و امیر طهرتن را مسبب یورش تیمور به آناتولی می‌دانند که در نهایت نبرد آنکارا را به بار آورد.⁵⁰ ابن عربشاه، قرایولوک عثمان را بزرگ آشوبگران نامیده معتقد است که او در کشاندن تیمور به آسیای صغیر و ویرانی و خرابی این بلاد نقش عمده ای داشت. همچنان که ایدکو برلاس زمینه ساز حمله تیمور به دشت قپچاق شد، قرایولوک عثمان نیز او را به آناتولی کشاند.⁵¹ هر چند نمی‌توان سهم افرادی چون قرایولوک عثمان، طهرتن، قرایوسف و احمد جلایری را نادیده انگاشت، ولی همه اینها علت دور و دلایل حاشیه‌ای نبرد تیمور با یلدرم بایزید بودند، دلیل اصلی رویارویی آنان لزوم از بین رفتن تیمور یا بایزید بود. شرق دو قهرمان را نمی‌تابید. یلدرم بایزید برای تداوم غزوات خود می‌بایست نه تنها از پشت سر خویش حداقل آسیای صغیر آسوده خاطر باشد، بلکه آناتولی نقش منبع تأمین نیروی انسانی وی را ایفا کند و از سوی دیگر تیمور هم با الگو قرار دادن چنگیزخان جاه طلبی های یلدرم را نمی‌توانست هضم کند.⁵² با توجه به اینکه این کلمات قصار " کلّ ممالک مسکون جهان شایسته دو پادشاه نیست، چون خدا یکی است و لذا قائم مقام او در زوی زمین هم باید یکی باشد" را به تیمور نسبت می‌دهند،⁵³ بنابراین درگیری او با یلدرم بایزید امری بدیهی و اجتناب ناپذیر بود.

به هر رو، تیمور پس از غلبه بر گرجی‌ها با تحریک و تشویق قرایولوک عثمان و طهرتن از طریق ارزروم به سرعت عازم سیواس شد. در این لشکرکشی آنان راهنمایی اردوی تیمور را به عهده داشتند. شهر به شدت تحت محاصره قرار گرفت. شاهزاده سلیمان چلبی والی سیواس، دفاع از قلعه را به مصطفی بیگ مالک کوچ اوغلی و آگذار کرد و خود عقب نشست. عاقبت شهر پس از هیجده روز محاصره تسخیر و غارت شد.⁵⁴ تیمور در موقع فتح سیواس بر زهر چشم نشان دادن به کسانی که قصد مقاومت در برابر او را داشتند، خشونت زیادی از خود نشان داد. بدون شک او در این حمله از پشتیبانی افرادی چون قرایویوک و مطهرتن، که قصد انتقام گیری از اهالی سیواس را داشتند، برخوردار بود. تیمور که در اداره سرزمین‌های فتح شده اهمال نمی‌کرد، اداره سیواس را به قرایولوک عثمان که از آنیک به بعد همراه او بود، و آگذار کرد.⁵⁵

تیمور بعد از تسلط بر سیواس، نواحی البستان و ملاطیه را در حالی که قرایولوک عثمان سپاه وی را پیش آهنگی می‌کرد، تصرف نمود و ملاطیه را با توابع و ضمایم به قرایولوک عثمان داد.⁵⁶ تیمور به دلیل اینکه هنوز اطلاعات کافی درباره موقعیت کلی عثمانیها و نیروی عظیم

⁵⁰ ابن عربشاه، زندگی شگفت آور تیمور، ص 97؛ ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکریه، ص 48.

⁵¹ ابن عربشاه، زندگی شگفت آور تیمور، صص 96-97.

⁵² محمد حسین امیر اردوش، *اوزون حسن آق قویونلو و سیاست های شرقی- غربی*، تهران: انتشارات برسات، 1381، ص 43.

⁵³ İsmail Aka, "Timurlular", s. 146.

⁵⁴ عبدالرزاق سمرقندی، کمال الدین، مطلع سعدین و مجمع بحرین، به اهتمام عبدالحسین نوانی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1383، ج2، صص 38-837؛ اوزون چارشلی، تاریخ عثمانی، ج1، ص 330.

⁵⁵ Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri*, s. 82.

⁵⁶ شرف الدین علی یزدی، ظفرنامه. تصحیح و تحقیق سید سعید میر محمد صادق، دکتر عبدالحسین نوانی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، 1387، ج2، ص1039؛ عبدالرزاق سمرقندی، مطلع سعدین و

نظامی آنان از طریق جاسوسان خویش را کسب نکرده بود، از پیش روی در داخل آناتولی یعنی جلو انداختن مصاف با بایزید اجتناب ورزید و به شامات یعنی سرزمین مملوک هجوم برد.⁵⁷ ابوبکر طهرانی می‌گوید که قرايولوک عثمان و پسران او تیمور را در یورش به سوریه همراهی کردند و به سبب شجاعتها و فداکاریهایی که در این جنگ‌ها از خود نشان دادند، توجه تیمور را به خود جلب نمودند و به همین سبب تیمور شهر آمد را که از دست ملک الظاهر مجدالدین عیسی امیر ارتقی در آورده بود، به ابراهیم بیگ پسر قراعثمان بخشید.⁵⁸ مورخانی چون حافظ ابرو و شرف الدین علی یزدی که شاهد این لشکرکشی تیمور بودند، از این موضوع صحبت نمی‌کنند. آنها می‌گویند در هنگام مراجعت از سوریه، در راه عزیمت به عراق زمانی که به بیره، واقع در کرانه رود فرات، رسید، قرايولوک به استقبال او شتافت و مورد لطف و عنایت او واقع شد.⁵⁹ تیمور نیز او را با خود همراه کرده به اتفاق عازم ماردین شدند و شهر را در حصار گرفتند، اگرچه شهر را تصرف کرد، اما موفق به گشودن قلعه ماردین نشد و از این‌رو هنگام عزیمت به جانب بغداد، تصرف آن را به قراعثمان که مرکز امارتش به آنجا خیلی نزدیک بود، واگذار کرد.⁶⁰ ابن عربشاه ضمن اشاره به ناکامی تیمور در تصرف ماردین می‌گوید "تیمور برای اینکه عیب و ناتوانی خویش را در تصرف شهر پوشیده دارد و قسمتی از هیبت و حرمت خود را حفظ کند، در سال 803/ 1401 هنگام ترک ماردین، آمد را به قرايولوک داد و منتی بعد موصل را تصرف کرده و آن جا را به یارحسین تفویض کرد".⁶¹ ابوبکر طهرانی بعد از ارائه اطلاعات مشابه، می‌گوید در زمان عزیمت تیمور به عراق و محاصره بغداد، قرايولوک عثمان نیز ماردین را در محاصره کرده بود. قرايولوک عثمان، ملک الظاهر عیسی حاکم ماردین را مغلوب و او را در مقابل واگذاری قلعه دیگر راضی به صلح نمود و سپس هنگامی که خودش همانند بزرگان به بیلاق رفت، پسرش ابراهیم را به حصن کیفا فرستاد و وی آنجا را نهب و غارت نمود و ملک عادل عالم الدین سلیمان ایوبی را مجبور به تبعیت و دادن مالیات و سرباز نمود. قرايولوک سپس، حملاتی را به جانب اکراد سلیمانی و زرقی، که رابطه خوبی با قراویونلوها داشتند، انجام داد و بعضی از قلاع آنها را گرفت.⁶²

مجمع بحرین، ج2، ص 839؛ غیاث الدین بن همام الدین الحسینی (خواندمیر)، تاریخ حبیب السیر، ج3، صص 91-489.

⁵⁷اوزون چارشلی، تاریخ عثمانی، ج1، ص331.

⁵⁸ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکریه، ص48.

⁵⁹یزدی، ظفرنامه، ج2، ص1089؛ حافظ ابرو، شهاب الدین عبدالله خوافی (حافظ ابرو): زبده التواریخ. با مقدمه و تصحیح سید کمال حاج سید جوادی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1380، ج2، ص 928.

⁶⁰یزدی، ظفرنامه، ج2، ص 1092؛ حافظ ابرو، زبده التواریخ، ج2، ص 929.

⁶¹ابن عربشاه، زندگی شگفت آور تیمور، صص 36-135.

⁶²ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکریه، ص 49؛ و نیز رک: تقی الدین احمد بن علی المقریزی، تَرَرُ الْعُقُوفِ الْفَرِیْدَةِ فِي تَرَاجِمِ الْأَعْيَانِ الْمُفْیِدَةِ، حَقَّقَهُ وَ عَلَّقَ عَلَيْهِ الدُّكْتُورُ مُحَمَّدُ الْجَلِیْلِی، بیروت، دارالعرب الاسلامی، المجلد الثانی، ص 420؛ جمال الدین ابی المحاسن یوسف بن تغربردی الاتابکی (ابن تغربردی)، النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة، تحقیق فهیم محمد شلتوت، الهیئه المصریه للتالیف و النشر، 1390/1970، الجزء الثالث عشر، صص 61-

بنابر این هنگامی که تیمور در بیره بود قرايولوک عثمان که او را در تصرف سیواس و ملاطیه همراهی کرده بود، بعد هم از سوی تیمور به اداره ملاطیه و حوالی گمارده شده بود، به نزدش آمد و تبعیت خویش را تجدید نمود. نکته مهم دور اندیشی آق قویونلوها جهت استفاده از فرصت به وجود آمده برای ایجاد اتحادیه ملی بود. رهبر آنان قرايولوک عثمان بیگ، برای سرنوشت اجتماعی که او حاکمیت آن را به عهده داشت، ضرورت حفظ آن را از استیلاء تیمور به خوبی درک کرده بود. وی با چنین برداشتی با یک اقدام به جا نزد تیمور آمد که در بیره بود. تیمور هم تبعیت او را پذیرفت.⁶³

در دومین و بزرگترین لشکرکشی تیمور به آناتولی که به نبرد سرنوشت ساز آنکارا انجامید عثمان و برادران بزرگش احمد و پیرعلی بیگ وی را همراهی نمودند، این به معنای آن است که تمامی آق قویونلوها و تیره‌های تابع آن به خدمت امیر چغتایی درآمدند.⁶⁴ اگر چه مورخین درباره جایگاه و نقش آق قویونلوها اتفاق نظر ندارند به طور مثال حافظ ابرو می‌گوید قرايولوک در نبرد آنکارا بین تیمور و یلدرم بایزید در جناح راست اردوی مرکزی بود.⁶⁵ شرف الدین علی یزدی اظهار می‌دارد که او در پشت جناح راست، با امیرزاده ابوبکر و جهانشاه موضع گرفته و حمله کردند و جناح راست لشکر عثمانی را منهزم ساختند.⁶⁶ عبدالرزاق سمرقندی موضع قرايولوک عثمان را در نبرد مبهم باقی گذاشته می‌گوید او به همراه جهانشاه به جایی که نیروهای سلیمان چلبی در جناح چپ لشکر عثمانی قرار داشت، حمله برده آنان را شکست دادند.⁶⁷ به هرحال آنچه مسلم است این است وی به عنوان فرماندهی مهم و موثری در نبرد آنکارا شرکت داشته است. نبردی که به شکست و اسارت و سرانجام قتل یلدرم بایزید انجامید و امپراتوری عثمانی را دچار بحرانی وخیم کرد.

تیمور در پی پیروزی آنکارا و غارت آناتولی بر آن شد که زمستان را در این منطقه بگذراند، آق قویونلوها نیز زمستان را با تیمور در آناتولی گذراندند. وقتی در بهار آن سال تیمور بخشی از غنایم به چنگ آمده را به سمرقند روانه کرد، در میانه راه برادرزادگان عثمان بیگ؛ محمد فرزند احمد بیگ، پیلتن فرزند پیرعلی با سایر آق قویونلوهایی که همراه داشتند، بر کاروان غنایم تیمور دست برد زده و اموال و اشیا را غارت کردند. تیمور با دریافت این خبر پدر غارت کنندگان یعنی احمد بیگ و پیرعلی را محبوس کرد.⁶⁸ در این رابطه کلاویخو از کشتار شصت

⁶³ Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, s. 113.

⁶⁴ M. Halil Yananç, "Akkoyunlular", s. 257.

⁶⁵ حافظ ابرو، زبده التواریخ، ج 2، ص 961.

⁶⁶ یزدی، ظفرنامه، ج 2، ص 1142.

⁶⁷ عبدالرزاق سمرقندی، مطلع سعدین و مجمع بحرین، ج 2، 919 و 929؛ و نیز برای موارد فوق رک:

M. Halil Yananç, "Akkoyunlular", s. 257-258.

⁶⁸ ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکر، ص 52.

هزار نفر از طایفه آق قویونلو به جرم غارتگری خبر می‌دهد.⁶⁹ ولی با توجه به دیگر زوایای حکایت مزبور و عدم انعکاس آن در هیچ منبع تاریخی دیگر، شدت برخورد تیمور با غارتگران و تداوم مناسبات حسنه تیمور با قرايولوک، نمی‌توان صحت چنین خبری را پذیرفت. با این وجود، این حادثه به نفع قرايولوک عثمان تمام شد، زیرا با توجه به این که بعد از این در منابع از این دو برادر ارشد دیگر سخنی به میان نمی‌آید، به نظر می‌رسد که احتمالاً تیمور این دو تن را رها نساخته و مجازات کرده باشد.⁷⁰ بدین ترتیب قراعثمان که بی‌تقصیری وی در این موضوع بر تیمور روشن بود، عملاً به صورت موثرترین فرد در میان سران آق قویونلو در آمد و رهبر بلامنازع این طایفه شد. ارتقاء او به چنین مقامی با این واقعیت که کلاویخو سفیر اسپانیا در سال 1404/807 در سمرقند با فرستاده قرايولوک عثمان ملاقات نمود، تأیید می‌گردد.⁷¹

دستاوردهای نبرد آنکارا برای آق قویونلوها

نبرد آنکارا به گونه‌ای ناباورانه برای آق قویونلوها دستاوردهای چشمگیر داشت، در پی این نبرد بر قدرت و شهرت آنان افزوده شد. ریسک آنان در گرفتن جانب یکی از طرف‌های درگیر جواب داد و آنان با توجه به این که طرف پیروز را گرفته بودند، توانستند از نتایج آن بهره‌مند شوند. بنابراین تیمور بعد از غلبه بر یلدرم بایزید به سبب خدماتی که آق قویونلوها در نبرد آنکارا به انجام دادند، پیش از ترک آناتولی در سال 1403 هنگامی که به سیواس رسید، با دادن خلعت قرايولوک را معزز داشت و منشور امارت تمامی ناحیه دیاربکر را به عنوان اقطاع به قرايولوک بخشید و به او اجازه داد به قلمرو خویش بازگردد.⁷² تیمور سرزمین‌های حساسی را به آق قویونلوها داد که آنان توانستند قلمرو خود را به جانب ارمینیه، دیاربکر و کردستان توسعه دهند.⁷³ به نظر می‌رسد که با این واگذاری اخیر آرزوی قرايونلوها برای نیل به امارت تحقق یافت، زیرا آن زمان فرمانروایی قدرتمندتر از تیمور در خاورمیانه نبود.⁷⁴ به گفته ابن عربشاه، "تیمور چون به ارزجان رسید، قراعثمان را خلعت فاخر پوشانید و بر ملک خود مستقر داشت و کمک‌ها بدو فرستاد و سفارش او به شمس‌الدین والی کماخ نوشت که هر یک پشتیبان و دستگیر دیگری باشند".⁷⁵ آق قویونلوها بعد از وداع با تیمور به سوی مرکز امارت خویش آمد، که اولین پایتخت حکومت آنان شد، آمدند. در واقع با این واگذاری دولت آق قویونلو متولد شد و قرايولوک رهبر آق قویونلوها با گردنکشی و هجوم و غارت اموال مردم و نقض عهد و پیمان، بالاخره

⁶⁹ روی گنزالس کلاویخو، سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، 1366، ص 144.

⁷⁰ ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکر، ص 52؛ 258، M. Halil Yanıç, "Akkoyunlular",

⁷¹ Jhon E. Woods, The Aqqyunlu: Clan, s. 42.

⁷² یزدی، ظفرنامه، ج 2، ص 1192؛ خواندمیر، حبیب‌السیر، ج 3، ص 515.

⁷³ Jhon E. Woods, The Aqqyunlu: Clan, s. 42.

⁷⁴ Roemer, The Timurid and Safavid periods, s. 157.

⁷⁵ ابن عربشاه، زندگی شگفت آور تیمور، صص 63-162.

توانست به حکومت ناحیه دیاربکر دست یابد. قرايولوک بعد از اینکه به آمد رسید با توجه به شهرت، اعتبار و مشروعیتی که به سبب همراهی و شرکت در فتوحات تیمور کسب کرده بود، موفق شد دیگر قبایلی را که پیش از آن تحت فرمان برادرانش بودند، تحت کنترل خویش درآورد. این امارت که ابتدا در آمد تشکیل شد با توجه به اینکه پشتیبانی تیمور را پشت سر خود می‌دید، علیه امرای کوچک همسایه‌اش نیز جنگید و در اغلب این جنگ‌ها پیروز شد و سرزمین‌های خود را به ضرر قدرت‌های همسایه‌اش توسعه بخشید. از این‌رو، آق قویونلوها به تدریج با گرفتن اورفا از طایفه دوگر، کماخ از شمس الدین، ولایت ارزنجان از یار علی نوه مطهرتن، خرپرت از طایفه ذوالقدر؛ ماردین از امیر ناصر والی قرا قویونلوها و منضم نمودن قلاع متعددی از امارت‌های کُرد آناتولی و تسلط بر بعضی قبایل عرب حوالی اورفا، قلمروشان را از یک سو تا امپراتوری طرابوزان و از سوی دیگر تا جنوب اورفا گسترش دادند.⁷⁶ بنابراین آق قویونلوها تحت رهبری هوشمندانه و فرصت‌طلبانه قرايولوک عثمان با اتخاذ سیاست مناسب نه تنها خود را از حملات احتمالی تیمور مصون نگه داشتند بلکه ضمن حفظ سرزمین‌های سابق خویش، به توسعه آن نیز اهتمام ورزیدند. قرايولوک عثمان به عنوان رهبر این حکومت نوپا نشان داد که علاوه بر توانایی‌های بالای نظامی که به قول ابوبکر طهرانی "در سیصد جنگ شرکت کرد"،⁷⁷ از هوش سیاسی ارزشمندی نیز برخوردار است. فرصت‌طلبی او در مشارکت در فتوحات تیمور فاکتور بسیار مهمی در موفقیت‌اش بود.⁷⁸ در این زمان آق قویونلوها نه تنها از طرف تیمور و جانشینان وی به سبب نقش حائلی که در برابر دشمن مشترک شان قراقویونلو ایفا کردند، از منزلت و اعتبار خاصی برخوردار شدند، حتی عثمانیها نیز که دوران گذار از شکست سنگین آنکارا را سپری می‌کردند، آنان را به عنوان یک قدرت منطقه‌ای پذیرفته و مبلغ معینی حقوق و هدایا به آق قویونلوها در ازای عدم تجاوز به سرزمین‌شان پرداخت کردند.⁷⁹

نتیجه‌گیری:

آق قویونلوها در تکاپوی خود در آناتولی به شدت به قدرتی که بتواند آنان را برای تشکیل امارت و حکومت در این منطقه یاری رساند نیاز داشتند، از این‌رو آنان برای نیل به این مهم دربارهای مختلف از جمله امیرنشین‌های سیواس-قیصری، ارزنجان و ملوک را آزمودند، تا اینکه وقتی جریان توجه تیمور به آناتولی پیش آمد، با اتخاذ یک سیاست حساب شده، جانب وی را گرفتند. بنابراین طمع و حرص امارت و کسب مقام و ثروت، قرايولوک عثمان را وادار کرد که به سرزمین تحت تصرفی و اقوام تابع خود اهانت کند. به استقبال دشمن برود. جذب شدن آن به سوی تیموریان در آغاز ناشی از ضعف موقعیت آنان در میان عثمانی‌ها، مملوکان و قراقویونلوها بود و قراعثمان که در آن زمان قدرتمندترین فرد این اتحادیه بود و با به قدرت

⁷⁶ ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکر، ص 55-53؛ حوری و ش احمدی دستگردی، ترکمانان آق قویونلو، تهران، انتشارات باز، 1387، صص 99-98.

⁷⁷ ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکر، ص 31.

⁷⁸ Jhon E Woods, *The Aqquyunlu: Clan*, s. 42.

⁷⁹ M. Halil Yananç, "Akkoyunlular", s. 258.

رسیدن او قدرت گیری آق قویونلوها شتاب بیشتری به خود گرفت، سیاست اتحاد با تیمور را برگزید. لذا او سعی کرد نیروهای همگرای محلی را نیز در این امر با خود همراه کند. قرا عثمان از این اتحاد برای تحکیم موقعیت خویش در اتحادیه و همچنین توسعه قدرت اتحادیه در پیوند با رقبای آن بهره برداری کرد. آنان که در زمان تیمور از قدرت کمتری برخوردار بودند در سایه حمایت از تیمور در لشکرکشی هایش به داخل آناتولی، به ویژه با نقشی که در نبرد آنکارا ایفا کردند، صاحب امارت شده و به نام تیمور در آن ناحیه حکومت کردند. آق قویونلوها با پشتیبانی تیمور بسیاری از سرزمینهای همجوار خویش را تحت تصرف درآوردند، به ویژه آن که در این زمان عثمانیها، قراقویونلوها و مملوکان دستخوش تهاجمات نابود کننده تیمور قرار گرفت.

فهرست منابع

Aka, İsmail, "Timurlular", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Baştürk, Sadettin, 'Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, Bu Seferlere Karşı Koyma Çabaları ve Sonuçları, History Studies, Middle East Special issue, 2010.

Erdem, İlhan, "Ak-koyunlu Devleti'nin Kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt XXXIV, sayı: 1-2, 1990'dan ayırabım, Ankara, 1990.

Erdem, İlhan, Akkoyunlular, Akkoyunlular'ın Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri, Genel Türk Tarihi, 4, Yeni Türkiye yayınları, 2002.

Manz, Beatrice Forbes, The Rise and Rule of Tamerlane, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Roemer, Hans Robert, The Timurid and Safavid periods, The Cambridge History of Iran, 1986.

Schiltberger, Johann, The Bondage and Travels of Johann schiltberger, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427, Edited by Fuat Sezgin and Translated by J. Buchan Telfer, London, 1995.

Sümer, Faruk, Akkoyunlular, Türk Dünyası Araştırmaları, Şubat 1986, sayı: 40.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Kara Koyunlu Devletleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1984.

Varlık, M. Çetin, “Akkoyunlular”, Doğuştan günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ yayınları, İstanbul, 1992.

Woods, Jhon E., The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire (Revised and Expanded Edition), Salt Lake City, The university of Utah Press, 1999.

Yinanç, M. Halil, “Akkoyunlular”, IA, 1987.

Yücel, Yaşar, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمد علی موحد، تهران، انتشارات آگاه،

.1373

ابوبکر طهرانی، کتاب دیاربکریه ، به تصحیح و اهتمام فاروق سومر و نجاتی لوغال، تهران: افست انتشارات طهوری، 1356.

احمد بن محمد ابن عربشاه: زندگی شگفت-آور تیمور، ترجمه محمد علی نجاتی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1386 .

اسماعیل حسن زاده، حکومت قراقویونلو و آق قویونلو در ایران، تهران انتشارات سمت، 1379.

اوزون چارشلی، اسماعیل حقی، از تشکیل حکومت عثمانی تا فتح استانبول، ترجمه وهاب ولی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1380.

تقی الدین احمد بن علی المقریزی، کتاب السلوک لمعرفة دول الملوك، جز ثالث، القسم ثانی (801-783)، سعید عبدالفتاح عاشور، مطبعه دارالکتب، 1970.

جمال الدین ابی المحاسن یوسف بن تغربردی الاتابکی (ابن تغربردی)، النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة، تحقیق فهیم محمّد شلتوت، الهیئه المصریه التالیف و النشر، 1390/1970.

حافظ ابرو، شهاب الدین عبدالله خوافی (حافظ ابرو): زبده التواریخ. با مقدمه و تصحیح سید کمال حاج سید جوادی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1380.

حسین میرجعفری، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان، تهران، انتشارات سمت، 1379.

روی گنزالس کلاویخو، سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، 1366.

عبدالرزاق سمرقندی، کمال الدین، مطلع سعدین و مجمع بحرین، به اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1383.

عزیز بن اردشیر استرآبادی، بزم و رزم، استانبول، اوقاف مطبعسی، 1928.

غیاث الدین بن فتح الله الكاتب بغدادی (الغیائی)، التاریخ الغیائی، الفصل الخامس من سنه 656-891هـ / 1258-1486م، دارسه و تحقیق طارق نافع الحمدانی، بغداد، مطبع اسعد، 1975.

الغیائی، التاریخ الغیائی، ص 373؛ اسماعیل حقی اوزون چارشلی، تاریخ عثمانی، ترجمه وهاب ولی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1380.

فاروق سومر، قرا قوینلوها، ترجمه دکتر وهاب ولی، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، 1369.

محمد حسین امیر اردوش، اوزون حسن آق قویونلو و سیاست های شرقی- غربی، تهران: انتشارات برسات، 1381.

میرخواند، محمد بن خواندشاه: روضه الصفا، به تصحیح جمشید کیانفر، تهران، نشر اساطیر، 1380.

نظام الدین شامی، تاریخ فتوحات تیمور معروف به ظفرنامه، تصحیح فلکس تاور، پراگ 1937 (ج1)، 1956 (ج2)، اضافه شده توسط حافظ ابرو)، ج2.

والتر هینتس، تشکیل دولت ملی در ایران، حکومت آق قویونلو و ظهور دولت صفوی، ترجمه کیکوس جهانداری، تهران: انتشارات خوارزمی، 1377.

شرف الدین علی یزدی، ظفرنامه. تصحیح و تحقیق سید سعید میر محمد صادق، دکتر عبدالحسین نوایی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، 1387.

Necip Fazıl'ın Eser Adlarının Simgesel Anlamı

Symbolic Meaning of Necip Fazıl's Work Names

Eşqane BABAYEVA*

Öz

Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatının büyük şahsiyetlerinden biri de Necip Fazıl Kısakürek olmuştur. Esasen şiirle ün kazanan Necip Fazıl, aynı zamanda tiyatro, roman, hikaye vs. gibi edebi türlerde de eserler vermiştir. Onun eserlerinde ölümün, kederin, yalnızlığın, korkunun, aşkın, marhemetin felsefesi açıklanmaktadır. Hayatı boyunca içindeki kıyametle çarpışan, asıl gerçeği “Hakikati” bulmağa çalışan Necip Fazıl'ın eserleri simgesel işaretlerle örülüdür. Özellikle de, bu remizler onun eser isimlerinde kendini göstermektedir. Onun seçtiği eser isimleri cemiyete iletilmek istenen önemli mesaları içermektedir.

Araştırma sonucunda Necip Fazıl'ın her bir eser isminin büyük bir felsefi anlam taşıdığını, şu isimlerin birer şifre rolü taşıdığı kanaatine ulaştık.

Makalede Necip Fazıl'ın edebi eserleri esas alınarak, eser isimlerindeki estetik işaretler araştırılmıştır.

Anahtar sözcükler: Necip Fazıl Kısakürek, metafizik, mistik, simge, estetik işaret.

Abstract

N.Fazıl Kısakürek was one of outstanding poets in Turkish Literature of Republican Period. Mainly being a well-known poet N.Fazıl had created dramas, novels, stories and other literary works. The philosophy of death, sorrow, loneliness, fear, love, mercy are the main spheres of his literary activity. Throughout all his life fighting with the end of resurrection internally and trying to find out the "the Reality"

* Doç., Dr. Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
Genç Alimler Konseyi Başkanı: Eshqane@mail.ru, Orcid: 0000-0002-4934-4168

(the God) there is a lot of symbolic hints in his works. Especially, it is observed in the title of his works. There are messages at the end of his all works.

Researching his literary activity we can see there is a philosophical accent in the names of his all works and we observe that these titles play the role of parole.

The aesthetic signs of N.Fazıl's works are researched in this scientific work.

Key words: Nacib Fazıl Kisakurek, metaphysics, mysticism, symbol, aesthetic signs.

Giriş

Modern Türk şiirini, Türk tiyatrosunu metafizik aleme yükselden Necip Fazıl Kisakurek kendine özgü ifade, düşünce tarzına göre Türk edebiyatında önemli yere sahip olmuştur. Tasavvufi görüşlerini modern tarzla birleştiren N.Fazıl eserlerini belli bir zümreye değil, tüm Türklüğe, insanlığa ithaf eder. İnsan ruhununun derinliklerine inerek, ruhi bunalımları, fikir çilelerini dile getiren şair, sadece ince lirizmi ile değil, aynı zamanda keskin konferansları, mücadeledolu ruhuyla dikkati çekmektedir. N.Fazıl'ın yetiştiği dönem de bir çok bakımdan önem taşımaktadır. Osmanlı imperatörlüğünün çöküşü, istiklaliet uğrunda savaşlar, birinci dünya harbi, en önemlisi 1923'te Türkiye Cumhuriyetinin kurulması N.Fazıl'ı yetiştiren devrin en önemli olaylarıdır. Türkiyeli araştırmacı Rauf Mutluay bu dönemi kısaca şöyle özetler:

“İmperatorluktan cumhuriyete üç kıta coğrafyasından Misak-ı Milli sınırlarına, teokratik monarşiden layik demokrasiye, ümmetten ulusa, Osmanlıcadan Türkceye, İslam tutuculuğundan, Batı uygarlığına geçmişlerin bütün süreçleri hep bu dönemde yaşandı” (Mutluay 1978: 15)

Göründüğü gibi, ictimai-siyasal hayatta ortaya çıkan olaylar edebiyatta da etkisini sürdürmüştür. Özellikle de, Atatürkçülük, milletçilik, sosyalizm, islamcılık gibi fikir akımları edebiyatta da kendini göstermektedir. Bundan başka, bu dönemde batılılaşma süreci başlar, batı hayat tarzına, batı edebiyatına, fikir akımlarına büyük özen gösterilir. Bu sebepten de batılılaşma, doğu-batı çatışması gibi konular edebiyatın ana temasına dönüşür.

Hassas bir şair olan N.Fazıl sadece içgüdü, ruhi telatümler, yalnızlık ve vehimlerini değil, cemiyetin bu sancılarını, dertlerini de dile getirirdi.

Herhangi bir edebi akıma bağlanmaksızın, bağımsız bir sanatkar gibi yetişen Necip Fazıl kendisinden sonra büyük bir okul burakmıştır. Öyle

bir okul ki, yanlış mecralara sürüklenen bir millet hayat dersi alır, tarihine, geçmişine sahip çıkar. Öyle bir okul ki, insanlık varlık yokluk muhasebesine davet edilir.

1.1. Şairin hayatından bazı kesitler

Bir sanatkarın eserlerinin püf noktasını yakalamak, teşhir etmek için ilk önce yetiştiği dönemi, edebi muhiti ve hayatının en önemli kesitlerinin ışıklandırılmasını gerektirir. N.Fazıl eserlerinde kendi ruhunu sergileyen sanatkarlardandı. Yukarıda kaydettiğimiz gibi şu makalede esas amacımız, ustadın eser isimlerinin şifresinin çözümünü yapmak, içerdiği mesajları açıklamaktır. Bunun için, ilk önce onun eserlerine ve eser isimlerinin kaynaklandığı noktalara, hayatının bazı önemli kesitlerine de değinmek gerekmektedir.

Necip Fazıl Kısakürek 26 Mayıs 1904`te İstanbul`da büyük bir konakta doğdu. Aslen Maraşlı olan şair kayıtlı bir soyağacıyla, Dülkadroğullarına bağlı Kısakürekler soyuna mensup olmuştur. Annesi ev hanımı, babası hukukşunas olan N.Fazıl`ın 6 yaşlarında vefat eden Selma isimli küçük bir kardeşi de olur. Küçük Selma`nın etkileyici ölümü N.Fazıl`ın hayatının önemli olaylarından. Şair, “O ve ben” otobiyografik eserinde bu duygularını şöyle ifade eder:

“Kız olduğu için fazla itibarda değildi; ve konağın ezilmeğe memur gelini annemden başka kimseden himaye görmemektedir. O, bebeliğinden beri daim duvarlara yapışmış ve ortalıkda şuna buna engel olmaktan ürkmüş, beyazı damar damar görünen ela gözleriyle hep öleceği günü bekledi. Selma bende, çocukluğumun en derin ukdelerinden biri” (Kısakürek 1994: 15)

N.Fazıl`ın hayatını etkileyen önemli kişilerden biri de, ilk kez okuma yazmanı ona öğreden himayesi altında büyüdüğü, büyükbabası Mehmet Hilmi efendi olmuştur. Sonralar, şair

“Büyükbabam her an bana bitişik yaşar. Anlaşıyor ki, konağın rubu büyük babam, ben de onun rubuyum... Çünkü biricik oğlunun biricik oğluyum... babadan oğula içinde yaşattığı soy idealinin onca en mükemmel örneğiyim”, (Yardım 1986: 268) deye büyükbabası ile arasındaki bağı sevgiyle anlatır. Çocukken kardeşi Selma`nı ve büyükbabasını kaybedişi küçük Necip`in kalbinde ölüm muammasının yaranışına neden olur. Gelecekte bir çok eserlerine kaynaklık eden ölüm muamması...

Babasının “akl-ı evvel torunum” deyerek okşadığı Necip Fazıl çok hareketli bir çocuk olur. Bu haşarılıkların karşısını almak için babaannesi

Zafer hanım onu 7-9 yaşlarından roman okumağa alıştıır. Okuduğu türlü türlü romanlar, tabii ki çocuk psikolojisini etkilendirir. Sonralar, yazar bu eserleri okuduktan sonra, “*Marazî bir hassasiyet... Acıtan bir hayal kuvvet... Dehşetli bir korku...*” hissettiğini yazar.

N.Fazıl'ın hayatında İstanbul darülfününde okuduğu yıllar, arkadaşları, Bergson felsefesinin inceliklerini öğrendiği hocası Mustafa Şekip Tunç ve ilk tasavvufi bilgilerinin kaynağı İbrahim Aşkı efendi (lise yıllarında) etkileyici röle sahip olmuştur. Genç yaşlarından büyük bir şair gibi tanınan “Kaldırımlar” şairi, 1924`te Parise Sorbon universitesinde okumak için gönderilir. Burada cemiyetin sosyal belalarından biri olan, sonralar şairin bir çok eserinin ana temasını teşkil eden kumar hastalığına bulaşır ve Paris`in “bohem” hayatını yaşar. Hayatını etkileyen bu dönemi ve Paris tablosunu şöyle çizer:

“Bütün bir mevsim, Paris`te gündüz ışığını görmedim. Paris`te gündüz nasıldır, haberim bile olmadı. Gün doğarken yatıyor, gecenin başlangıcında da hafakanlarla yatağımdan fırlayıp kulübe koşuyordum” (Kısakürek 2004a: 29).

“Paris hayatım, benim de kendi kendimi arayışımın müthiş belezonları ve korkunç girinti, çıkıntıları arasında nefis cesareti bakımından hayal yakıcı bir tablo çizdi” (Kısakürek 1994: 62).

Sonralar bu illetten kurtulmak için nefsiyle mücadeleye kalkışan şair “Babiali” eserinde yazar:

“Gözlerim kaldırımlarda, “Kaldırımlar” şiirini içimde biriktire-biriktire otele gittim. Odama çıktım. Aynanın karşısına geçtim, ucları simsiyah tırnaklarımla yanaklarımı kanatırcasına tarayarak, ağlamaya başladım: - Allahım, beni kendi kendimden kurtar” (Kısakürek 2004a: 32).

Sorbon universitetindeki tahsilini yarım burakan N.Fazıl İstanbul`a geri döner, bankalarda müfettişlik yapmağa başlar.

1930 yılları Ustad N.Fazıl'ın tüm eserlerini etkileyen, ruhi bunalımlarının kaynak noktasını teşkil eden, ruhi iğtişalarının metafizik örgüsünün püf noktasını yakalayan hayatının en önemli merhalesidir. Çıldırarak derecede fikir çilesi çeken, kendinde varlık yokluk musahebesi yapan N.Fazıl Nakşibendi şeyhi Abdülhakim Arvasıyla tanışır,

Bana yakan gözlerle bir kerecik baktınız

Ruhuma büyük temel çivisini çaktınız (Kısakürek 2004b: 76)

Diye nitelendirdiği bu tanışma N.Fazıl ruhunun metafizik olgu ve sezgilerinin, O`nu derketme gerçeğinin kaynaklarıdır. Ustad, kendi arayışlarından, bu tanışmanın etkileşim noktasından şöyle bahseder:

“Hayatım başından beri muazzam bir şeyi bulmanın ceryanı içinde akıyordum. Şu ve ya bu miskin vesileninhassasiyeti içinde birini arıyordum. BİRİNİ ... O kim ki? Allah'ın sevgilisi... Sonsuzluk ikliminin batmayan güneşi ve edebilik sarayının paslanmaz tacı...

Tek dava O`nu bulmak, bulduracak olanı bulmaktaydı. Binbir istikamete seke seke, sağa sola, büküle büküle, rengden renge, bulana bulana, hiç bir şeyden habersiz ve insandaki meccani emniyet ve bedabet saadeti karşısında şaşkın, hep o BİR etrafında helezonlar çizen bir hayat” (Kısakürek 1994: 40)

Tesadüfi değil ki, şair onu tanımamıştan önceki hayatını bir heç sayarak, hatta ilk dönem eserlerinden, özellikle de şiirlerinden “mal sahibi bensem, bunları istemediğim bilinsin” deyerek imtina eder. Bu duygu aşağıdaki satırlarda şiirleştirilmiştir:

Tam otuz sene saatim işlemiş ben durmuşum,

Gök yüzünden habersiz uçurtma uçurmuşum
(Kısakürek 2004b: 35).

Bu sebepten de, Necip Fazıl'ın eserlerini araştırırken, onu iki merhaleye ayırarak incelemek gerekmektedir.

Hayatı boyunca hep ölüm muammasını şifresini çözmeğe çalışan şair, 1983 26 mayısta bal rengli gözlerini uzaklara dikerek, “Demek, böyle ölünmüş ha” son kelimeleri dudaklarında hayata veda eder.

N.Fazıl'ın hayatından bazı önemli kesitlere değindiğimizde, derin düşüncenin, telatumlu ruhun kaynaklarının gördük. Beyninde simsiyah yuvarlanan bir kan damlası olan bu metafizik duygu, şübdesiz ki, eser isimlerinde de birer şifre şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

1.2. Eser isimlerinde iletilen mesajlar

N.F.Kısakürek`in eser isimleri estetik ve metafizik derinliği ile dikkat çekiyor. Şairin önemli şiir kitaplarından birinin “Çile” olması bir tesadüf değildir. Estetik işaret gibi kullanılan “çile”nin bir kaç kelime anlamı var. Kırk gün doldurulan çile, yani maddi alemde tamamen koparak, kendini temizlemek amacıyla, ibadetler edilerek çile doldurulur, bundan başka “çile” azap, dert anlamını verir. Aslında çile – insanın kendi nefsiyle mücadelesinin simgesidir. Zaten şeytan insanı kolaylıkla aldata bildiği için, insan çileler çekerek, kendini zorlayarak ondan kurtulur. Bundan başka, şiirde “Sanki, burnum değdi, burnuna (yok)un”, “Kustum, öz ağzımdan kafatasımı”, “Bir bardak su gibi çalkalandı dünya”, “Yetiş körlük, yetiş, takma gözde cam”, “Her fikir içimde bir çift kelepçe”, “Akrep, nokta nokta ruhumu sokmuş”, “Evet, her şey bende bir gizli düğüm”, “Gece bir hendeğe düşercesine/ Birden kucığına düştüm gerçeğin” ve “Bircik meselem, Sonsuza varmak...” mısraları da bu mukaddes davanın esas şifrelerini açıklar.

Onun “Nur”, “İşaret”, “O`nun sanatı”, “O var”, “Ta maveradan” vs. gibi şiir isimleri de, kendi isimleriyle insanı ruh dünyasının gizliliklerine davet eder. Mevlana`nın çok güzel, yerinde değilmiş bir sözü vardır:

“Canında bir can var, o canı bul... Ey yürüyüp giden sufi! Gücün varsa ara, amma kenarda değil, aradığını kendinde ara” (Mevlana 2007: 50)

Evet, O`na ulaşabilmenin ilk şartı insanın kendini bulması, nefsinin yenmesidir. Necip Fazıl şiirinde en dikkatçekici husus şu ki, metafizik arayışların ilk belirtileri, ilk önce onun eser isimlerinde kendisini gösterir. Şunu da önemle kaydetmemiz gerekir ki, onun metafizik duygunu şiirini yazması tamamen orijinaldir.

Büyük alim Ramazan Kaplan “Necip Fazıl`ın şiirinde “varlık”ın metafizik dünyası” isimli makalesinde bu konuya şöyle değinir:

“Tanzimattan itibaren, mahiyetleri farklı da olsa, bireyin metafizik dünyasını konu edinen, onu, yeni bir oluş, düşünüş ve kimliğin ürünü olarak ele alıp sorgulayan bir edebi gelenek başladı. Şinasi (1826-1871) ve Ziya Paşa (1829-1880)’da görülmekle beraber, özellikle Abdülhak Hamit (1852-1937)te, metafizik dünyaya yönelik temel bir sorun halini aldı.

Cumhuriyet dönemi Türk şiirinin kuruluş aşamasında N.F.Kısakürek, kaynağını metafizik algı, sezgi, duyuş ve düşünüşten

alıp, modern şiirin bütün imkanlarından beslenen şiiriyle, kendisinden önceki denemelere göre çok farklı bir tarzın öncüsü oldu” (Kaplan 2005: 198).

N.Fazıl şiirinde insan ruhunun metafizik dünyasından kaynaklanan “Ben” ve “O” problemi vardır. Bütün ömrünce, erememenin, ulaşamamanın, insanlığı da içine alan çılgınlıkları ve mücadelesi olan “O” ve “ben” problemi hiç şubhesiz onun şiirlerinin, aynı zamanda diğer eserlerinin isimlerine de yansımaktadır. Mesala, “Nur” şiirinin ismi de bu akislerin bir zerresidir. Burada, yazarın Peygamber efendimize hasrettiği “Çöle inen Nur” eserinin ismini de zikretmemiz gerekmektedir.

N.Fazıl'ın büyük felsefi anlam taşıyan şiir isimlerinden bir kaçı da aynayla ilgilidir. Örneğin; “Aynadaki hayalime”, “Aynalar yolumu kesti” vs. Şiir ismi olmaktan başka bu kelime sürekli olarak, farklı mısralarda da geçer. Şair ünlü “Çile” şiirinde de çılgınlıkla der:

Lûgat, bir isim ver bana halimden;

Herkesin bildiği dilden bir isim!

Eski esvaplarım, tutun elimden;

Aynalar, söyleyin bana, ben kimim? (Kısakürek 2004b: 19)

Tüm bunlar felsefi düşüncelere sevkeder. N.Fazıl'ın bu konuda bir romanı da olduğundan, bu şifrenin çözümünü, aşağıda bu romandan bahsederken yapacağız.

Ustad, esasen şiirleri ile ün kazansa da, “Tohum”, “Sabır taşı”, “Bir adam yaratmak”, “Mukaddes Emanet”, “Ahşap Konak”, “Yunus Emre”, “Para”, “Püf noktası” vs. gibi bir birinden güzel tiyatro eserleri de yazmış, sahnede de büyük başarı kazanmıştır. Diğer eserlerinde olduğu gibi Necip Fazıl tiyatrolarına da gelişigüzel isimler takmamıştır. Bu isimler eserin ana temasını kendisinde ihtiva ederek, cemiyete iletilmek istenen önemli mesajlar içermektedir.

İsmiyle simgesel bir anlam taşıyan, böyle eserlerden biri de “Tohum”dur. “Tohum” rişe, bir şeyin özülü, kökü anlamını vermektedir.

Eserde milli mücadele dönemi, Maraşın fransızlar tarafından işğalı ve Maraşın kurtuluşu konu edinmektedir. Yenilmez bir dava adamı olan ustad, bu davanın ilk rüşelerini bu eserinde takdim eder. Ustad, “Tohum”un ön sözünde eserin gagesini şöyle açıklar:

“Tohum”un biricik gagesi şudur: Mahrem benliği fikirlerinde, fikirleri aksiyonlarında ve aksiyonları memleket müdafaasında gizli bir şahsiyetin deseni...” (Kısakürek 2008c: 8)

Bu kelimeler bir daha eserin isminin büyük bir gayeye hizmet ettiğine delalet eder. Savaş sırasında Türklerin parolunun “Tohum olması da dikkatçekici bir nüansdır. “Tohum” kelimesinin gerçek şifresi III pərdədə Fərhad bəy və yolçunun konuşmasında açıklanmaktadır:

“Yolçu – Anadolu’nun görünmeyen bir tarafı mı var?”

Ferhad bey – (Sesi birden bire en üst perdede fırlar) Rubu var! Rub görünmez!

Yolçu – Biz bu rubu tanıyormuyuz?

Ferhad bey – Biz bu rubu tanımıyoruz. Çünkü bu rub dal budak salmış bir ağac gibi göz önünde fıskırılmış hakikatlardan değildir. En derin, en gizli hakikatlerdendir. Hakikat kesifleştikçe küçülür ve küçüldükçe gizlenir. Bir tohum gibi...

Yolçu – Bir tohum gibi mi?

Ferhad bey – Madde açık, rub gizlidir. Bütün hakikatlar rubundur.

Yolçu – Tohum, tohum!!!

Ferhad bey – Rub tohumların tohumudur.

Yolçu – (dalgın) “Tohumların tohumu” (Kısakürek 2008c: 86-87)

Diyalogdan anlaşılır ki, Tohumların tohumu, aslında Anadolunun ruhudur. Anadolu bu tohumun kaynağıdır. Necip Fazıl, eserin kahramanlarını konuşturarak, gizli, saklı benlik duygusunun tohum kelimesi ile tecessüm olduğunu ifade eder. Anadolu gizli benliği, ruhu için çırpınır. N.Fazilin ifadesiyle söylersek, bu eser hem günün ahlaki panoramını ifade eder, həm də milli müdafiyanın kurşuna qarşı dişlə, tırnakla müdacesini aks ettirir (Çebi 1981: 48). Şu kanaata varırız ki, N.Fazıl'ın amacı sadece tarihi olayları canlandırmak değil, bu gün bile bizleri düşündüren, rahatsız eden tarihi geçmişini unutmamağa,

Türklüyü ruhuna, kimliğine sahip çıkmaya davet eder. Bu tema, şairin “Kanlı Sarık”, “Mukaddes Emanet”, “Ahşap konak” vs. gibi tiyatro eserlerinde de konu edinmiştir.

Şunu önemle kaydetmemiz gerekir ki, N.Fazıl'ın 1936 yıllarında neşrettiği sanat, fikir dergisinin de ismi “Ağaç” idi. Demek ki, tohum, ağaç gibi kelimeler onun eserlerinde şifre rolüne üstlenir. Bundan başka ağaç, incir ağacı ustasının “Bir adam yaratmak” tiyatro eserinde de motif olarak kullanılmaktadır. İncir ağacı metafizik derinliği olan bir ağaçtır. Annenin,

– “Yavrurum! Bu kadar fena bir batırası olan ağacı niçin müdafaa ediyorsun?”

sorusunu, Hüsrev çıldırarak şöyle cevaplar:

“Çünkü, o babamdı, o bendim, o çocukluğumdu, o her şeyimdi, küçükken onun dibinde oynardım. Ona yaslanır, bulutları seyredirdim. Gölgesine sığınurdum. O, benim dadımdı. O, senden sonra en sevdiğim şeydi. En büyük şeyden en büyük fenalığı gördüm. Babam kendisini ona astı. O, benim yine en bağlı olduğum şey kaldı. Şimdi onu kestiniz. Ta dibinden, toprak hizasından kestiniz. Böylece dünyamı kesmiş oldunuz. Artık anlıyorum ki, dünyam, ta dibinden toprak hizasından kayboldu” (Kısakürek 2008b: 125).

Göründüğü gibi, burada da ağaç, maddilikten tamamen çıkarak, manevi değer kazanır. Bu eser ağaç bahsi ile başlayıp, incir ağacının kesilmesiyle sona erer. Mehmed Muhsinin tabiri ile söylersek, eserin incir ağacıyla noktalanması sahte, anlamsız, insan gerçekliklerine sığmayan bir dünyadan, gerçek kurtuluş-“Dar-ı bekaya” kavuşmak arzusuyla açıklanabilir (Muhsin 1984: 464-68)

Bu eserdeki ağaç metafizik alemi ifade eder. Her iki eserde bu motif estetik işaret olarak kullanılır. Tohumla Anadolu ruhunun davası hecelenir, incir ağacıyla insan ruhunun metafizik yapısı, eğilimleri simbole edilir.

Necip Fazıl'ın ismiyle önemli bir mesaj içeren tiyatro eserlerinden biri de “Kanlı Sarık”tır. Bu eserde geniş bir zaman kesiyi ele alınmış, XI asırdan başlayarak 1920 yıllarını içeren tarihi olaylar, özellikle de Kars kalesi uğrunda yapılan mücadeleler, ermeni, rus mezalimi konu edinmiştir. Eserin her sayfasında kurbanlar veren, her seferinde yeniden ayağa kalkmaya çalışan narahat bir toplum görmekteyiz. Eserde tarihen süregelen Türk - Rus, Türk - Ermeni savaşları konu edinmiş, bununla da Türklüğün en yeni tarihi sergilenmiştir. Esas gaye Türklük ve islamçılıktır. Bu da bizzat eserin ismiyle sesleşir.

Bu kutsal amaç ağır yaralanmış, ölüm ayağında olan Yetim

hocanın vasiyetinde belirtilir:

“Yetim hoca – (Gözlerini açmış, çok hafif sesle) Sarığı çözüp yarama bastırın! Kanımı durdursun diye değil, içsin diye...”

(Sesi gittikçe ölgün) Mazlum bu sarığı saklasın, oğuldan oğula devretsin!..(Durak) Benimle Sarıklı şehitler, bu gün dokuza çıkıyor. Bir gün Kars'ın ismini “Kanlı Sarık” koyabilirler (Durak gittikçe kaybolan bir sesle tane tane heceliyerek) Onu her defa sarık kurtardı” (Kısakürek 1984: 125)

Gördüğümüz gibi, Yetim hocanın şehitlik kanına bulaşmış sarık islamın simgesidir. Kanlı sarık cedlerimizin bize buraktığı mukaddes emanettir.

Ustadın “Mukaddes Emanet” eseri de yine bu mesajı içermektedir. “Kanlı Sarık”tan farklı olarak burada Türkün düşmeni kökünden kopmuş, moskoflaşmış Türkün ta kendisidir. Yazarı, Ruhunu kaybetmiş Türk gençliğinin geleceği düşündürür. Nesillerarası kopukluğun, kültürel çatışmanın konu olduğu eserlerden biri de “Ahşap konak”tır. Aslında ahşap konak, kanlı sarık – cedlerimiz bize buraktığı mukaddes emanetlerin simgesidir.

N.Fazıl bir ideoloji adamı idi. O, “Kanlı Sarık”, “Künye” vs. gibi eserlerinde Türkçülük, islamçılık ideolojisini savunur, cemiyetin panoramasını yaratmağa çalışırsa da, “Bir adam yaratmak” tiyatrosunda bakışları insanın iç dünyasına, manalar alemine yönlendirir. “Bir adam yaratmak” Necip Fazıl dehasının açıklanmasında önemli yeri olan şah eserdir. Estetik işaretlerin çok kullanıldığı bu eserin ismi büyük felsefi anlam içermektedir. Baş kahraman Hüsrev`le Mansur`un konuşmasında “bir adam yaratma”nın şifresi açıklanır.

“Hüsrev-(Tavırları tamamiyle delice. Kendisine mahsus işaretlerle) Çünkü bir adam yaratmağa kalkıştım. Bir adam yaratmak (Müzik cümleleri noktaltıyor. Hüsrev çıldırıyor) Bir adam yaratmak.. Ona bir kafa. Bir çift göz, bir burun bir ağız uydurmak. Ona göre bir beyin yapmak ve göğsünün içine bir kalb takmak. Saat gibi işlesin, kanını vücudunda döndüren bir kalb. Bir kalb, anlıyorsunuz? Guya duyan. Acılarına, sevinçlerine yataklık eden yer de orası. Bir kalb. Bitti mi? Biter mi? Bu adam bir de kader çizmek lazım. Bu adam yaşyacak, geçecek, tozacak, başından bir şeyler geçecek” (Kısakürek 2008b: 132).

Yine, bu perdede Husrev devam eder:

“Allah gayedir. Her varılan şey gaye olabilir mi? Yollar uzun, yollar

sonsuz, yollar açık... Bilerek bilmiyerek Allaha doğru yol almak vardır, varmak yoktur. Varabildiğimiz hiçbir şey, hiçbir ufuk Allah değildir. Allah sonsuzluktur. Hiç sonsuzlukla boy ölçüşmek olur mu?(Kısakürek 2008b: 133)

Gördüğümüz gibi, ustadın, ruhi bunalımlarının, fikir çilesinin sahne destanı olan “Bir adam yaratmak” eserinin ismi, olum ya ölüm felsefesinin gerçek şifresidir. Eserde dikkati çeken önemli remizlerden biri de ayna motifi ile ilgilidir. Mesud körlüğü zedeleyip yasak bölgelere giren ve bundan pişmanlık duyan Hüsrev aynanın üzerine giderek, “Söyleyin bana, ben kimim” diye feryat koparır, aynanı kırmağa kalkıyor. Aslında burada “ayna” fani dünyadan, manevi dünyaya geçitin simgesidir.

N.Fazıl'ın tasavvufî görüşlerinin içerdiği eserlerden biri de “Aynadaki yalan” romanıdır. Eserde fikir girdabında boğulan, nihayet gerçek kurtarıcısı bularak, fenafillah zirvesine ulaşan Naci obrazı vardır. Naci ruhi arayışlarının sonucunda nefsini yenerek, O`na kavuşur. Eserin esas şifresi burda açıklanır. Onu Mutlak Hakikat`a götüren mübarekle tanışırken, sanki tüm manalar alemi selale gibi çağlar:

– “*Yalan, bu dünya yalan, aynadaki yalan*” (Kısakürek 2008a: 217)

Ayna – kainat, bu fani dünya, maddi aləmlər anlamını vermektedir. Aynadaki yalan – maddeler aleminin anlamsızlığı, faniliyidir. Bu fani dünyada hakikat bildiğimiz hərşey yalandır, yalnız bir gerçek var O da O`dur

Bu fikirlər “Gölgeler» hikayesinde de konu edinmektedir. N.Fazıl bu eserle kendini derk edemeğen, sadece fani dünya için yaşayan insanların aynadaki yalanlara kurban gittiğini göstermektedir. Mürid və Mürşid arasındaki söhbet bu gerçeğin şifresini bir az da açıklar:

–“*Sen aynada yol almağa bakıyorsun! Devir o yol vermez sabtekarı da, ardından gizlediği gerçeğe ulaş!*”

–*O, yakınlığı, haber vermek için yaratılmış mücella uzaklık... Şimdi, haydi git, o yalana dön, sırtını aynalara ver ve onların içinden yol almaya kalkanlara haykır! Başlarınızı aynaya çarpmayınız; Alnınızdan yaralanırsınız!...*

Var olmak istiyorsan, Allah`ta yok ol” (Kısakürek 2008a: 218).

Özellikle de “Var olmak istiyorsansa, Allah`ta yok ol” kelimeleri, “Aynadaki yalan” bilmecesinin cevabıdır. Şiirlerinden, tiyatrolarından

süregelen “ayna” içinde yaşadığımız fani dünyanın akisleridir. Yalnız mesud körlük zedelendikten sonra onun yalan, sahte olduğu anlaşılır.

N.Fazıl'ın hikayeleri de bu bakımdan dikkat çekmektedir. O, hikaye isimlerini de estetik işaret olarak kullanır. Özellikle de “Kanaryanın ölümü”, “Yusufçuk” vs hikayelerini zikredebiliriz. N.Fazıl hikayelerinde sosyal problemlerden biri olan kumar faciasını dile getirmektedir. Adı geçen hikayelerde de bu konu anlatılmaktadır. “Kanaryanın ölümü”nde 22 yaşlı bir gençin hasta annesini burakarak geceyarılarına kadar kumar oynaması anlatılır. Kumarhanede kafeste güzel bir kanarya bulunmaktadır. O, havasızlığa, sigar kokusuna dayanamayarak ölür. Genç de son paralarını burada harcarak odadan çıkar, bu zaman kanaryanın ölüsü karşısına düşer. Eser etkileyici ve düşündürücü bir sonuçla biter:

“Çocuk kalbini parçalamak üzere tırnaklarını yüreğinin üzerine götürdüğü zaman, orada, bir kanarya ölüsünden başka bir şey bulamadı” (Kısakürek 2007: 87).

Yazar kafesteki kanarya ile gencin faciasını birarada verir. Eserin ana teması *“Bu kuşla ruhun arasındaki münasibeti ara ve bul”* (Kısakürek 2007: 87) sözlerinde ifade olunmaktadır..

N.Fazıl tüm eserlerinde olduğu gibi, insan ve etrafı, insan ve eşya arasında rabıta kurarak, fikirlerini remizlerle verir. İsmail Kılıoğlu “Hikayede sembol” isimli makalesinde bu konuda şöyle der:

“Bu arada sembol kavramıyla anlatılmak istenen, batı edebiyatında ortaya çıkan ve bizim edebiyatımızda da bazı şair ve sanatçılar tarafından benimsenen “Simbolizm” akımı burada söz konusu değildir” (Kılıoğlu 1994: 87).

Daha sonra Kılıoğlu kuş simgesi üzerinde durarak, devam eder:

“Kanarya nasıl kafeste mahkum ve aynı zamanda mazlum durumdaysa ruh da insanda öyle: Ten-kafesinde ruh mahkumdur, tutsaktır; yabancısıdır üstelik, ne kadar oynamış ve zevk almış görünse bile bu ortamda. Aslında ruh zorla girmiş gibidir. Bu ten-kafese. Kanarya da öyle” (Kılıoğlu 1994: 89).

Onun bu fikirleri, N.Fazıl'ın “Bu kuşla ruhun arasındaki münasibeti ara ve bul” sözlerini biraz da açıklamış olur. Hakikaten de, nefsinin kulu olan gençle, kafeste çırpınan kuş arasında bir benzeşme vardır. İkisi de bu kumarhaneden, kabuslar aleminden kaçmak kurtulmak istiyor. Ama biri kafese, diğeri kumara, mahkum. Hikaye facia ile son

bulur. Kanarya ölerək kurtulmuş, gencin kalbiyşe ölü bir kanaryaya dönüşmüşdür. Cemiyetin bu faciası onun “Yusufcuk”, “Hasta kumarbazın ölümü” vs. hikayelerinde de konu edinmiştir.

Sonuç

Necip Fazıl Kısakürek'in eserlerini dikkatle inceleyip, hayatını ve sanatını gözönünde bulundurduğumuzda onun metafizik derinliğe sahip büyük bir sanatkar olduğunu görüyoruz. Modern dünyamızı tasavvufi bakışlarla inceleyen Necip Fazıl Kısakürek kamillik aşamasına gelmiş, çileler çekmiş, fikir girdabında kıvranmış örnek bir şahsiyet olmuştur.

Eser isimlerini araştırırken N.Fazıl'ı hayatı, eserleri ve bakış açısı sentezinden öğrenmek gerektiğini gördük. N.Fazıl dühasının dehasına varmadan onun eserlerini teşhir etmek imkansızdır. Bu nedenle de, şairin düşünce sistemini, yetiştiği dönemi esas alarak eser isimlerinin şifresini açmağa çalıştık. Araştırma sonucunda onun her bir eser isminin önemli bir mesaj içerdiği, metafizik yapıya sahip olduğu kanaatine ulaştık.

KAYNAKÇA

BABAYEVA, E. (2013). *Nəcib Fazıl Qısakürəyin yaradıcılıq yolu*. Bakı: Elm və Təhsil.

ÇEBİ, H. (1981). *Madde ve manada tiyatro eserlerinde Necip Fazıl Kısakürek*. İstanbul: Veli yayınları.

XƏLİLOV, S. (2007). *Mənəviyyat fəlsəfəsi*. Bakı: Azərb.Universiteti Nəşriyyatı.

KABAKLI, A. (2005). *Şairler sultanı Necip Fazıl*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

KAPLAN, R. (2005). Necip Fazıl'ın şiirinde “varlık”ın metafizik dünyası// *Hece aylık edebiyat dergisi*. S:97, ocak, s.198-209

KILLIOĞLU, İ. (1994). Hikayede sembol. *Vefatinin 10. Yıldönümünə Hasredilmiş Ani Haftasının Bildirileri*. Ankara: Türk Yazarlar Birliyi Yayınları, s.87-92.

KISAKÜREK, N. F. (2004a). *Babiali*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

KISAKÜREK, N. F. (1994). *O ve Ben*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

KISAKÜREK, N. F. (2000). *Ahşap Konak*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

KISAKÜREK, N. F. (2008a). *Aynadaki Yalan*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

KISAKÜREK, N. F. (2008b). *Bir Adam Yaratmak*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

KISAKÜREK, N. F. (2007). *Hikayelerim*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

KISAKÜREK, N. F. (1984). *Kafa Kağıdı*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

KISAKÜREK, N. F. (2000). *Mukaddes Emanet*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

KISAKÜREK, N. F. (2008c). *Tobum*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

KISAKÜREK, N. F. (1984). *Yunus Emre, Kanlı Sarık*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

KISAKÜREK, N.F. (2004b). *Çile*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Könüllərdən könüllərə Mövlanə. (2007). Bakı: Xəzər Nəşriyyatı.

QISAKÜRƏK, N.F. (2013). *Bir Adam Yaratmaq*. Tərcümə edən və ön söz: Babayeva E., Bakı: Elm və Təhsil.

MIYASOĞLU, M. (1992). *Necip Fazıl Kısakürek*. Ankara: Akçağ Yayınları.

MUHSİN, M. (1984). “Bir adam yaratmak” ya da, “Ölüm korkusu”/Necip Fazıl armağanı. *Suffe Kültür Sanat Yıllığı*. İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Yayınları, s. 464-468.

MUTLUAY, R. (1978). *Tanzimattan Günümüze Kadar Türk Şiiri*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

OKAY, O. (2003). *Necip Fazıl Kısakürek*. İstanbul: Şule Yayınları.

ÖZDAMAR, M. (1997). *Ustad N. Fazıl*. İstanbul: Kırk Kandil Yayınları.

ŞEHSUVAROĞLU, L. (2003). *Necip Fazıl Kısakürek*. Ankara: Alternatif Yayınları.

ŞEN A. (2005). *Son Sultanüş Şuara Necip Fazıl*. İstanbul: Sarmaşık Yayınları.

YAKAR S. (1995). *N.Fazıl ve Mücadelesi*. Ankara: Kahramanmaraş Belediyesi Ukde Kültür Merkezi Yayınları.

YARDIM, M.N. (1986). *Tanzimattan Günümüze Edebiyatçılarımızın Çocukluk Hatıraları*. İstanbul: Kavramlar Yayınevi.

Sovyet Türkmenistanı'nın İlk Yıllarında Stavropol Türkmenleri Üzerine Çalışmalar: Tülek Nazarov Örneği

*Studies on the Stavropol Turkmens in the First Years of Soviet Turkmenistan: Example
of Tulek Nazarov*

Tahir AŞİROV* – Çağdaş ALBAYRAK**

Öz

Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında Türkmen halkının tarihi, kültürü, dili ve edebiyatı ile ilgili önemli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu süreçte Türkmenistan'ın bugün bulunduğu topraklar dışında kalan Türkmenlerin tarihi, kültürü, edebiyatı ve dili ile ilgili kayda değer çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu çalışma konularından biri de Stavropol Türkmenleridir. Bu konuda ilk çalışma yapanlar da, bizzat Stavropol Türkmen aydınları olmuştur. Onlar yazılarında, Sovyet Türkmenistanı'nı ilk yıllarında çok az bilinen Stavropol Türkmenlerinin tarihi, dili, edebiyatı, sosyo-kültürel ve siyasi yapısı ile ilgili çeşitli bilgilere yer vermişlerdir. Stavropol Türkmenlerinden olan Tülek Nazarov, 1926 yılında "Türkmenistan" gazetesinde "İstavropol Türkmenleri" (Stavropol Türkmenleri) ve yine "Türkmenistan" gazetesinde yayımlanan "Öz Halkımızı Görüp Şadlandık" (Kendi Halkımızı Görüp Mutlu Olduk) adlı yazılarında, Stavropol Türkmenlerini konu edinmiştir. Nazarov yazısına, Türkmenlerin Stavropol'a geliş tarihi ile başlarken çalışmasında Türkistan'dan Kafkasya'ya gelen kabileler, onların töreleri, evlilikleri, geçim kaynakları ve maarifine ilişkin konuları ele almaktadır. Nazarov'un yazılarının, Sovyet Türkmenistanı'nda Stavropol Türkmenleri üzerine yapılan ilk çalışmalardan olduğu söylenebilir. Bununla birlikte bu dönemde, Stavropol Türkmenleri tarafından meydana getirilen çalışmaların, Türkmenistan'da Stavropol Türkmenleri üzerine yapılmış ilk çalışmalar olduğunu ifade etmek ve bu vesile ile bu hususta yapılacak çalışmalara da ilham kaynağı ve rehber teşkil edeceğini söylemek mümkündür.

* Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, tahirashirov@gmail.com, Orcid: 0000-0002-9684-0834.

** Öğr. Gör., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, cagdasalbayrak@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-4097-3371.

Anahtar kelimeler: Sovyet Türkmenistanı, Stavropol Türkmenleri, Nazarov, Töre, Maarif

Abstract

In the first years of Soviet Turkmenistan, important studies on the history, culture, language and literature of the Turkmen people started. In this process, significant studies have emerged about the history, culture, literature and language of the Turkmen, who are outside the territory of Turkmenistan today. One of these studies is the Stavropol Turkmen. Moreover Stavropol Turkmen intellectuals carried out the first study on this subject. In their writings, they included information about the history, language, literature, socio-cultural and political structure of the Stavropol Turkmen, who were little known in the first years of Soviet Turkmenistan. In 1926 Tulele Nazarov, one of the Stavropol Turkmen, discussed the Stavropol Turkmen in his articles entitled “İstavropol Türkmenleri” (Stavropol Turkmen) in the newspaper “Turkmenistan” and “Öz Halkımızı Görüp Şadlandık” (“We See Our People and Be Happy”). Nazarov started his writing with the arrival date of the Turkmen to Stavropol, and the tribes coming from Turkistan to the Caucasus in their study deal with the issues related to their ceremonies, marriages, livelihoods and education. It can be said that the writings of Nazarov were one of the first studies on the Stavropol Turkmen in Soviet Turkmenistan. However, in this period, it is possible to express the works created by the Stavropol Turkmen as the first studies on the Stavropol Turkmen in Turkmenistan and to say that this will be an inspiration and guide to the studies to be carried out on this matter.

Keywords: Soviet Turkmenistan, Stavropol Turkmen, Nazarov, Custom, Maarif

Giriş

Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında Türkmen halkının tarihi, kültürü, dili ve edebiyatı başta olmak üzere farklı alanlarla ilgili önemli çalışmalar yayımlanmıştır. Bu dönemde, Türkmenistan'ın bugün bulunduğu topraklar dışında kalan Türkmenlerin tarihi, kültürü, edebiyatı ve dili ile ilgili de değerli çalışmalar ortaya çıkmıştır. Kümüşali Böriyev'in (1896-1942), “*Astrahan Türkmenleri*”, “*Hive hem Buhara Türkmenleri hakkında*” ve diğer çalışmalarını bunun bariz örnekleridir (Aşirov, 2019: 171-188). Aynı şekilde Akmuhammed Hacı tarafından “Türkmenistan” gazetesinde “Tacikistan Cumhuriyetindeki Türkmenler” adıyla kaleme alınan çalışmanın da Tacikistan'da yaşayan Türkmenleri konu edindiği bilinmektedir (Akmuhammedov, 1926). Yine bilhassa Sovyet Türkmenistanı'nın ilk

yıllarında, Türkmenistan'ın bugün bulunduğu topraklar dışında kalan Türkmenler ve hassaten Stavropol Türkmenleri hakkında detaylı çalışmalar yayımlanmıştır.

Stavropol Türkmenlerinden olan Tumaylov (Tumailov) Mahmud Seyfuddinoviç (1902-1937) tarafından Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta Stavropol Türkmenlerinin tarihi, kültürü, edebiyatı ve dili ile ilgili bazı önemli yayınlar yapılmıştır. Tumaylov, 1925 yılında Kuzey Kafkasya bölgesindeki Türkmenlerin tarihi ve etnografyası üzerine “*Türkmeni Severo- Kafkazskogo Kraya*” (Kuzey Kafkasya Bölgesinin Türkmenleri) adıyla Aşkabat'ta bir eser yayımlamıştır (Tumaylov, 1925a). Tumaylov, Stavropol Türkmenlerinin tarihi ile ilgili 1925 yılında “*Türkmenistan*” gazetesinde “*İstavropol Türkmenleri*” (Stavropol Türkmenleri) adlı bir yazı kaleme almıştır (Tumaylov, 1925b). Yazar, 1925 yılında Stavropol Türkmenlerinde maarif çalışmaları üzerine “*Türkmenistan*” gazetesinde “*İstavropol Türkmenleri: İnkılabı Çenli Mağarif İşleri*” (Stavropol Türkmenleri: İnkılabı Kadar Maarif Çalışmaları) adlı bir makale yayımlamıştır (Tumaylov, 1925c). Bunların yanı sıra Tumaylov'un, Stavropol Türkmenlerinin ekonomik hayatı ile ilgili 1926 yılında “*Türkmenistan*” gazetesinde “*İstavropol Türkmenlerinin Hocalık Yağdayları (Geçen Tarihi Materyallerden)*” (Stavropol Türkmenlerinin Ekonomik Durumları “Geçmiş Tarihi Materyallerden”) başlığı altında bir araştırma makalesi bulunmaktadır (Tumaylov, 1926a). Ayrıca Tumaylov, Stavropol Türkmenlerinin ekonomik hayatının gelişmesine ilişkin çözüm önerilerini ortaya koymak için 1926 yılında yine “*Türkmenistan*” gazetesinde “*İstavropol Türkmenlerinin Hocalık Yağdayları (Hocalıkları Ayaga Kaldırmak Uğrunda Şuralar Hükümeti Nâbil Çâreler Görüyâr)*” (Stavropol Türkmenlerinin Ekonomik Durumları (Ekonomileri Ayaga Kaldırmak Uğrunda Şuralar Hükümeti Nasıl Çâreler Görüyor)” başlıklı bir yazı kaleme almıştır (Tumaylov, 1926b).

Yukarıda zikredilen çalışmaların dışında da Sovyet Türkmenistanı'nda Stavropol Türkmenlerinin kültürü, edebiyatı ve dili üzerine yapılmış birçok farklı çalışma bulunmaktadır. Bunlardan biri Cumanıyazov tarafından 1926 yılında Türkmenlerin ana dili ile ilgili “*Türkmenistan*” gazetesinde “*İstavropol Türkmenlerinde Tatar Dili*” (Stavropol Türkmenlerinde Tatar Dili) adıyla yayımlanan çalışmadır (Cumanıyazov, 1926). Bu çalışmasında Stavropol Türkmenlerinin diline Tatarca'nın etkisi hususundaki görüşlerini serdeden Cumanıyazov'un da Mahmud Tumaylov gibi Stavropol Türkmenlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Cumanıyazov'un “*İstavropol Türkmenlerinde Tatar Dili*” adlı makalesinde geçen ifadelerinden onun da Stavropol

Türkmenlerinden olduğu çıkarımını yapmak mümkündür: “Türkmen yoldaşlarımızın hükümetleri ile biz Türkmenistan Cumhuriyetinde Poltarski [Aşkabat] şehrinde açılan öğretmenler okuluna geldik” (Cumanıyazov, 1926).

Yukarıda zikrettiğimiz çalışmaların yanı sıra Sovyet Türkmenistanı'nda Stavropol Türkmenlerin tarihi, kültürü, edebiyatı ve dili ile ilgili farklı çalışmalar da yapılmıştır. Nitekim bu nevi çalışmalardan olan Sapar Kürenov'un “*Stavropol Türkmenleri hem de Olarıñ Medeni Baylığı*” (Stavropol Türkmenleri ve Onların Kültürel Zenginliği) adlı eseri, bunun bariz örneklerinden biridir (Kürenov, 1962). Yukarıda belirtilen çok çeşitli çalışmaların yanında Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında Stavropol Türkmenlerinin tarihi, kültürü, eğitimi, edebiyatı ve dili konusu ile ilgili yazılar kaleme alanlardan biri de Tülek Nazarov'dur.

1. Nazarov ve Stavropol Türkmenleri

Tülek Nazarov, 21 ve 25 Haziran 1926 yılında “*Türkmenistan*” gazetesinde “*İstavropol Türkmenleri*” (Stavropol Türkmenleri) adıyla Stavropol Türkmenleri üzerine ilginç ve kayda değer bir makale kaleme almıştır (Nazarov, 1926a). Nazarov'un, bu makalesinin yanı sıra 1926 yılında “*Türkmenistan*” gazetesinde “*Öz Halkımızı Görüp Şadlandık*” (Kendi Halkımızı Görüp Mutlu Olduk) adıyla yayımladığı makalesi de Stavropol Türkmenlerini konu edinen önemli bir çalışmadır (Nazarov, 1926b). Nazarov, “*Öz Halkımızı Görüp Şadlandık*” başlıklı makalesinde, 1924 yılında Sovyet Türkmenistanı devletinin kuruluşunun ilan edilmesinden dolayı Stavropol Türkmenlerinin çok mutlu olduklarını belirtmektedir. Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında Stavropol Türkmenleri üzerine çalışmalar yayımlayan Nazarov'un da Stavropol Türkmenlerinden olduğu kendi yazısından anlaşılmaktadır. Nitekim Nazarov, o dönemde Sovyet Türkmenistanı'nda açılan öğretmen okuluna Stavropol Türkmenlerinden öğrencilerin gönderildiğini belirtmektedir: “1926 yılının bahar ve yaz aylarında Türkmenistan'da *köy öğretmenler okulu* açılacakmış diye işiten kendi öğretmenlerimiz, aramızdan (on bir kişiyi seçerek) bizleri [bu okula] gönderdiler” (Nazarov, 1926a). Nazarov'un yazısında geçen “bizleri” ifadesinden onun da Tumaylov, Cumanıyazov gibi Stavropol Türkmenlerinden olduğunu söylemek mümkündür.

Hayatı hakkında Stavropol Türkmenlerinden olduğundan başka herhangi bir bilgiye rastlanamayan öğretmen Tülek Nazarov, “*İstavropol Türkmenleri*” başlıklı makalesinde, Türkmenlerin Stavropol topraklarına geliş tarihlerinin, yaklaşık olarak XVI. yüzyılın başlarına rastladığını şöyle ifade etmektedir: “Türkmen halkının Stavropol gubernatorluğuna göçerek

yerleşmelerinin üzerinden yaklaşık 300 yıldan fazla zaman geçmiştir” (Nazarov, 1926a). Aynı şekilde Tülek Nazarov “Öz Halkımızı Görüp Şadlandık” (Kendi Halkımızı Görüp Sevindik) adlı yazısında da benzer bir şekilde Türkmenlerin Stavropol topraklarına geliş tarihinin üç yüz yıl öncesine dayandığını belirtmektedir (Nazarov, 1926b). Ancak Rus arşiv belgelerinde, Türkmenlerin Stavropol bölgesinde görülmeye başladıkları tarih ise 1653 yılı olarak kayıtlıdır (Brusina, 2008: 3).

Nazarov “İstavropol Türkmenleri” adlı yazısında, ilk olarak Türkmenlerin genelde Kafkasya bölgesine, özelde ise Stavropol şehrine göçme ve yerleşme sebeplerini açıklamaya çalışmaktadır. Yazar, bunun nedenlerinden bazılarının Türkistan’daki kabile savaşları ve buna bağlı olarak alınan ağır vergiler olduğunu ileri sürmektedir (Nazarov, 1926a). Nazarov’un, Türkmenlerin Stavropol’a yerleşmelerinin nedenleri ile ilgili görüşünün, dönemin bir gerçeği/mecburiyeti olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde kabileler arasındaki küçük sürtüşmelerin zamanla önemli kırılmalar yarattığı ve hayatın seyrini belirleyici olduğu görülebilmektedir. Bununla birlikte yazar, Türkistan’dan genelde Kafkasya’ya, özelde Stavropol’un Kuma nehri boylarına yerleşen Türkmenlerin yolculuğunun çetin geçtiğini de ifade etmektedir (Nazarov, 1926a).

Nazarov, Türkmen kabilelerinin Kafkasya’nın farklı bölgelerine göç ettiklerini belirtmektedir (Nazarov, 1926a). Bu hususta Türkistan’dan Kafkasya’ya yerleşen Türkmenlerin göç safahatını arşiv belgelerinde ve tarihi kaynaklarda görmek mümkündür. Türkistan’dan Kafkasya’ya göçerek gelen Türkmenler, Kafkasya’nın çeşitli bölgelerinde göçebe olarak yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Ancak Nazarov, belli bir zaman geçtikten sonra Rusya İmparatorluğu tarafından [Türkmenlere] Kuma ırmağının güney ve Manıç ırmağının kuzey taraflarında Kalmıklarla beraber göçebe hayat yaşamaları için izin verildiğini ifade etmektedir (Nazarov, 1926a). I. Pyotr döneminde Kafkasya’nın belirli bir yerinde gezinmeye başlayan Türkmenlerin, Kalmık topluluğuna dâhil olduğu ve Kalmık hanlarının, özellikle Uluş Han’ın idaresine tabi oldukları görülebilir (Kürenov, 1995: 15).

Nazarov, Stavropol Türkmenlerinin Kalmıklar ile yüz yıl kadar birlikte yaşadıklarını beyan etmektedir: “Türkmenlerin kendi beyleri olan Kalmık hanına boyun eğmelerinin süresi yaklaşık yüz yıl kadar sürmüştür” (Nazarov, 1926a). Ancak Nazarov yazısında, Stavropol Türkmenlerinin nihayetinde Kalmıklardan ayrı müstakil olarak yaşamaya başladıklarını belirtmektedir. Yazar, Stavropol Türkmenlerinin Kalmıklardan ayrılma sebeplerini genel

olarak iki nedende toplamaktadır. Bunlardan ilki Stavropol Türkmenlerine dönemin Kalmık hanının yaptığı eziyetlerdir. Nitekim Kuma nehri boylarına yerleşen Türkmenler, kendilerine yapılan eziyetlerin bitmemesi üzerine Moskova'ya her kabileden iki temsilci göndererek kendilerine mahsus bir yerin tahsis edilmesini istemişlerdir: “Onlar [Türkmenler] “Kuma” nehrinin şimdilerde “Prikumskiy” diye ifade edilen şehre yakın yerlerinde göçebe olarak yaşayan her bir “türeden” (kabileden) iki kişi seçerek toplamda altı kişiyi temsilci olarak Moskova'ya göndermişlerdir... Bu temsilciler Kalmık hanından gördükleri eziyetleri beyan ederek kendilerine belli bir mekân istemişlerdir” (Nazarov, 1926a).

Nazarov, Stavropol Türkmenlerinin Kalmıklardan ayrılmasının ikinci saiki olarak da Türkmenler ile Kalmıklar arasında gerçekleşen evliliklerin artış oranını öne sürmektedir. Bunun sonucunda Rusya İmparatorluğu tarafından Stavropol Türkmenleri ile Kalmıklar arasındaki ilişkileri düzenlemek amacıyla yapılan uygulamayı şöyle açıklamaktadır: “O zaman Moskova Padişahı Türkmenler ile Kalmıkları birbirinden ayırıp Türkmenlere Manıç nehrinin güneyi, Kalmıklara ise kuzeyini yer olarak tayin etmiştir” (Nazarov, 1926a). Ayrıca Nazarov, Stavropol Türkmenlerinin yerleşim yerlerini şöyle tarif etmektedir: “Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Türkmenlerin, Kalmıklardan ayrıldıktan sonra göçerek gezdiği yerlerinin genişliği Şark'ta (Kuma) nehrinin güney-kuzey ile İdil'e yakın, Batı'da (Don) suyuna yakın olmuştur” (Nazarov, 1926a).

Bununla birlikte Nazarov, Rusya İmparatorluğu tarafından Stavropol Türkmenlerine Rusya İmparatorluğu döneminde yerli yönetimin başkomiser mukabili olan “pristav” atandığını ve ilaveten bölgeye Rusların yerleştirilmeye başlandığını belirtmektedir. Nazarov, bu durumunun Stavropol Türkmenlerinin hayatını değişikliğe zorladığını belirtmektedir: “‘Göçebeliliği bırakmışlardır’ o zamanlarda Türkmenlerin genel yazlık mekânları olması sebebiyle “Stavropol” şehrinin doğu tarafından 130 çakırım [1,07 km] uzaklığındaki “Yazlık Stavka” [Yazlık Karargâhı] Kuma nehrinin güneyinde, kışlık mekân olması nedeniyle “Kışlık Stavka” [Kışlık Karargâhı] adlı evler düzülmektedir. “Yazlık Karargah”ta başkomiser, “Kışlık Karargah'ta” ise başkomiserin yardımcısı bulunmaktadır. Yaz döneminde Türkmenler “Yazlık Karargâhı”, kış döneminde ise “Kışlık Karargâhı” tarafından idare edilmişlerdir” (Nazarov, 1926a).

Aynı şekilde XX. yüzyılın birinci çeyreğinde Stavropol Türkmenlerinin az da olsa göçebeliliği devam ettiğini görmek mümkündür. Nitekim Nazarov,

Stavropol Türkmenlerinin göçebeliliği devam ettirdiklerini şöyle ifade etmektedir: “Kalan Türkmenler eski gelenekteki göçebe hayat tarzıyla hayatlarına devam etmiş: 1906 yılında zenginlere karşı çıkan birkaç kimse nüfuslarıyla “Saban” [Savan] adlı köye, 1909 yılında ise “Antusta” adlı köye yerleşmişlerdir” (Nazarov, 1926a). Ancak Stavropol Türkmenleri göçebeliliğe devam etmek isteseler de hayatın çetin yüzü buna izin vermemiştir: “Kalan Türkmenler 2-3 yıl boyunca göçüp gezseler de, mera yetersizliği sebebiyle yerleşik hayata mecbur oldular ve sonunda onlar da 1912 yılında “Kumi”, “Musa Hacı”, “Şaqrık” adlarıyla üçe bölünüp yerleşik bir hayat düzenine geçmişlerdir” (Nazarov, 1926a).

2. Stavropol’a gelen Türkmen Kabileleri

Nazarov, Stavropol ülkesine yerleşen Türkmen kabileleri hakkında çeşitli bilgileri ihtiva eden yazısını “*Türkmenlerin Kabileleri*” alt başlığında beyan etmektedir. Yazar, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkistan’dan, özellikle Hive’den Kafkasya’nın Stavropol şehrine yerleşen Türkmen kabilelerinin isimlerinin *İğdirler*, *Çovdurlar* ve *Söyüncacılar* olduğunu belirtmektedir (Nazarov, 1926a). Nazarov, Stavropol Türkmenlerinin Türkmenistan’ın “Süyünhan” (Seyinhan) isimli yurdundan geldiğini şöyle açıklamaktadır: “Türkmenler Stavropol’dekiler aslı (Süyünhan/Seyinhan) diye bilinen bir kimsenin İğdir, Çovdur, Süyüncacı diye üç oğlundan yayılmışlardır. Bu sebepten onların aralarında üç isimle üç kabile ortaya çıkmıştır” (Nazarov, 1926a). Türkmenlerin “İğdir” uruğundan altı kol, “Çovdur” uruğundan altı kol ve “Söyüncacı” uruğundan altı kol şeklinde ayrıldığını açıklamaktadır: “1- İğdir, 2- Çovdur, 3- Süyüncacı.. Bu kabilelerin her birinden altı uruk ortaya çıkmıştır” (Nazarov, 1926a).

Nazarov, İğdir uruğunun altı kolunu şu şekilde tasnif ve tesmiye etmektedir: “İğdir’in kolları: 1- Yağşihoca, 2- Gökler, 3- Teber/Tever/Tüver, 4- Kazayaklı, 5 – Goidağlı, 6 – Geyen’dir” (Nazarov, 1926a). Ancak Sapar Kürenov “*Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri*” adlı eserinde Seyinhan ilinin İğdir uruğunun dokuz kola ayrıldığını belirtmekte ve onları damgalarıyla birlikte zikretmektedir: “Seyinhan İlinin İğdir Uruğu: İğdir uruğunun dokuz adet kolu vardır: a) “Yahşihoca”, damgasının adı “Dal”; b) “Goludaglı”, damgasının adı “Elif”; c) “Düzmüş”, damgasının adı “Dal”; ç) “Gazayaklı”, damgasının adı “Gazayak”; d) “Geyen”, damgasının adı “Dal”; e) “Tüver”; f) “Dogma”, damgasının adı “Darak”; g) “Mamıt”, damgasının adı “Yılan”; h) “Gökler”, damgasının adı “Dal”.” (Kürenov, 1995: 13).

Nazarov, Seyinhan ilinin Çovdur uruğunun da altı kola ayrıldığını belirtir: “Çovdur’un oğulları, 1- Alacabaş, 2- Galım, 3- At, 4 – Sevi, 5- Çakçak, 6 – Soki’dir” (Nazarov, 1926a). Bunun yanı sıra Nazarov, Seyinhan ilinin Süyüncacı uruğunun altı kolunu şu şekilde tasnif etmektedir: “Süyüncacı’nın oğulları, 1- Süyündik, 2- Avlemin, 3 – Hakberdi, - 4 – Yarı, 5 – Bozacı, 6 – Durdak’dır” (Nazarov, 1926a). Ancak Sapar Kürenov yine bu hususta eserinde, Seyinhan ilinin Süyüncacı uruğunun kollarının adlarını, “Avlemin”, “Abdılğappar”, “Hakberdi”, “Yarı”, “Durdok” ve “Süyündik” olarak açıklamaktadır (Kürenov, 1995: 13). Kürenov’un da Nazarov’un da adı geçen bu çalışmalarında, Stavropol’daki Türken kabileleri ile ilgili verdiği bilgiler tarihî ehemmiyeti haizdir.

3. Töre

Stavropol Türkenlerinin, geleneksel Türken töresini devam ettirdiklerini söylemek mümkündür. Nazarov, ilk olarak Hive’den Stavropol topraklarına yerleşen Türkenlerin geldikleri ülkenin geleneğinden, durumundan bahsetmektedir. Bu bağlamda Hive Türkenleri(nin), beylikler ile yönetildiğini beyan etmektedir: “Hive hanlığının Rusya [İmparatorluğunun hâkimiyetine] geçtiği dönemde, Türkenler arasında beyler başkanlığı bulunmaktadır” (Nazarov, 1926a). Nazarov Hive Türkenlerinin, iç ve dış işlerinde beylere tabi olduklarını ifade etmektedir: “Onlar iç ve dış işlerinde o beylerine itaat edendir (tabidirler)” (Nazarov, 1926a).

Türkenistan’dan Kafkasya’ya geçerek gelen Türkenlerin töre ve âdetlerinin devam ettiğini başka şekillerde de görmek mümkündür. Nitekim Nazarov, Hive Türken beylerinin dinî geleneği aynıyla devam ettirdiklerini şöyle açıklamaktadır: “Beyler onların işlerini, şariat ve âdet hükümleri ile yürütmüşlerdir” (Nazarov, 1926a). Bu dinî gelenek olarak kabul edilen “âdet” kavramının, Rusya İmparatorluğu döneminde Türkenler arasında uygulanan bir yasa olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin Aleksandr Aleksandroviç Lomakin tarafından 1897 yılında kaleme alınan “*Obişnoye Pravo Turkmén: Adat*” (Türkenlerin Sade Hukuku: Örf ve Âdet) adlı çalışma (Lomakin, 1897) ve döneminin entelektüel Türkenlerinden Garaş Hanoğlu Yomudski’nin 1914 yılında “*Mestny Sud v Zakaspiyskoy Oblasti: Narodny Sud*” (Zakaspiy Oblastının Yerli Yargısı: Halk Yargısı)” isimli eseri de bu hususu açıklayan çalışmalardandır (Yomudskiy, 1922). Bu dönemdeki Türkenlerin, yaşamlarını dinî âdetlere göre belirlediği bir gerçektir.

Aynı şekilde Nazarov’un, Stavropol Türkenlerinin Kalmık hanına bağlı olduğu dönemdeki dinî ve siyasi uygulamalar ile ilgili önemli bilgiler

verdiği çalışmasında Stavropol Türkmenlerinin töreye bağlı olduklarını da belirtmektedir: “Kalmık hanının buyruğu ile din işlerini yürütmek için Türkmenlerin üç kabilesine bir kadı ve siyasi işlerini yürütmek için her kabilenin kendi altına özel beş-altı insandan ibaret töre adında bir grup seçmişlerdir. Her bir kabile bir temsil edilmek üzere üç kabileden üç kişiyi töreye seçmişlerdir. Her kabilenin kendi içindeki işleri kendi törelerinde yürütülmüşlerdir. Eğer bir işe bir kabile töresinde çözüm bulunamazsa, o iş genel töreye göre çözümlenmeye çalışılmıştır. Eğer onda da çözüm bulunamazsa Kalmık töresine götürülmüştür” (Nazarov, 1926a).

Nazarov, Stavropol Türkmenlerinin Manıç nehrinin güneyinde özel olarak yerleşmelerinden sonra da kadı ve töre geleneğini devam ettirdiğini şöyle beyan etmektedir: “Dinî işlerinde kadılarına, siyasi işlerinde törelerine müracaat ederek hayatlarını sürdürmüşlerdir. Töreler üzerinden yürütülen işlere kadılar da dâhil edilmiştir” (Nazarov, 1926a). Nazarov, Stavropol Türkmenlerinin nüfuslarının artmasıyla her bir kabileyeye özel kadılar seçildiğini şöyle açıklamaktadır: “O zamandan itibaren kendilerinin çoğalmasından dolayı her bir kabileyeye özel kadılar seçmişlerdir” (Nazarov, 1926a). Ayrıca genel toplantılarının da düğün yeri ve benzeri yerlerde yapıldığını şöyle açıklamaktadır: “Onların [Stavropol Türkmenleri] genel toplantıları bir zenginlikten ziyade [düğününden] veya sadakasından [sadaka amacıyla yapılan yemekli toplantısından] ibaret olmaktadır. Bir zenginlikten ziyade sadaka ettiğinde, orada toplanan insanlar sohbet ederlermiş” (Nazarov, 1926a).

Nazarov, Stavropol Türkmenlerinin yukarıda anlattığımız şekliyle yüz yıl civarında yaşadıklarını belirtmektedir. Ancak sonrasında Rusya imparatorluğu tarafından Stavropol Türkmenlerine icra vekili anlamına gelen “pristav” (başkomiser) atandığını ifade etmektedir: “Böylece onlar yaklaşık olarak yüz yıl kadar yaşamışlardır. Bundan yaklaşık yüz, yüz yirmi yıl önce eski hükümet tarafından Türkmenlere (başkomiser) gönderilmiştir. O dönemde başkomiserlik [makamı] de Türkmenler arasında tatar evi [gara öy] ile geçerek girmiştir. Her bir kabilenin başkanları, aksakallar ve onbaşılar seçilmişlerdir. Hayvandan, insandan vergi alınmaya başlanmıştır. Fakat o dönemde önceki törelerle de devam edilmiştir. Bütün divan (konsilyar) işleri Türkmence yazılmıştır. Bu iş 1910 yılına kadar devam edip gelmiştir” (Nazarov, 1926a). Buna rağmen Nazarov, Stavropol Türkmenlerinin dinî ve geleneksel uygulamalarının eskiden olduğu gibi kadınlar tarafından yürütüldüğünü ifade etmektedir: “Her evin altında özel bir kadısı ve bir naip kadısı vardır... Nikâh, talak, taksim gibi dinî işlerde kadınlara müracaat etmişlerdir. Eğer bir iş

kadıda çözülmezse, onu müftüye götürürlerdi. O dönem müftünün nerede olduğu malum değildir” (Nazarov, 1926a). Ancak Nazarov, son dönemlerde Stavropol Türkmenlerinin dinî işlerinde Orenburg müftülüğüne bağlı olduklarını şöyle açıklamaktadır: “Ve o zamanlardan beri Türkmenlerin ruhani işleri Orenburg Müftüsüne yüklenmiştir” (Nazarov, 1926a).

Bununla birlikte Nazarov yazısında, Stavropol Türkmenlerin geleneksel yaşamlarıyla ilgili önemli ve tafsilatlı bilgiler serdetmektedir. Nazarov, söz konusu Stavropol Türkmenlerinin misafirlik konusu hakkında şunları dile getirmektedir: “Bir Türkmen’in evine misafir gelse misafiri tanısın tanimasın o misafire geldiği gibi çay verilir” (Nazarov, 1926a). Nazarov yazısında misafirlik hususuna şöyle devam etmektedir: “Vakit geceyse ve ev sahibi barlı [zengin] bir kimse ise misafir için bir hayvan kesip et pişirip hürmet eder. Eğer fakir bir kimse ise kasaptan et alıp pişirip yine elinden gelen hürmeti misafirden esirgemezler” (Nazarov, 1926a). Bunların yanı sıra Nazarov, Stavropol Türkmenlerinin evlerine gelen dilencilere karşı tutumlarını da yukarıdaki iki örnekte olduğu gibi benzer şekilde ifade etmektedir (Nazarov, 1926a). Nazarov, “*Öz Halkımızı Göriş Şadlandık*” adlı yazısında, 300 yıl önce Stavropol topraklarına gelen Türkmenlerin adetlerinden bazı değişikliklerin olduğunu da belirtmektedir (Nazarov, 1926a). Nazarov, gelenek öğretilerini Kafkasya’da etnik bir grup olarak Türkmenlerin bekasını sağlamak için en önemli değer olarak kabul etmektedir.

4. Evlilik

Nazarov yazısında Stavropol Türkmenlerini ile ilgili açıklamalarına, onların evlilik konusunu da dâhil etmektedir. Çünkü Nazarov’un evlilik hadisesini, kendi kimliklerinin ve kendi geleneksel kültürlerinin idamesi açısından önemli bir etken olarak düşündüğünü söylemek mümkündür. Nazarov, Stavropol topraklarına yerleşen Türkmen kabilelerinin evlilik konusu(nun) özel bir değer taşıdığını ifade etmektedir. Nitekim Nazarov, Stavropol Türkmenleri arasında evlilik konusunu Teber uruğu örneğinde şöyle beyan etmektedir: “Bu [koldaki] delikanlıların her birisi kendilerini kardeş kabul ediyorlar, kendi kollarından kız alıp kız vermiyorlar, ikinci bir kol ile kız alıp veriyorlar. Örneğin İgdir’in Teber kolunun oğlu, o Teber kolunun kızını alamıyor. Çünkü Teber kolunun tümü bir kardeş kabul ediliyor. Diğer kollar da böyledir” (Nazarov, 1926a). Yazar, Stavropol Türkmenlerindeki evlilik hadisesinin Seyinhan ilinin üç uruğu olan *İgdirler*, *Çovdurlar* ve *Söyüncacılar* ve onların kollarının arasında olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda Stavropol Türkmenleri üç büyük uruk ve kollar aralarındaki evlilikleri teşvik

etmektedirler. Ancak uruğun bir kolunun kendi içindeki evlilik hoş karşılanmamaktadır. Çünkü bir kol, kendi içindeki genç kız ve erkekleri kardeş olarak kabul etmektedir. Böylece bu çeşit bir geleneğin koldaki genç kız ve erkek bireyler arasındaki ilişkiyi de düzenlediği söylenebilir. Aynı şekilde Stavropol Türkmenlerinin Kafkasya’da kendi kimliklerini evlilik yoluyla da devam ettirmeye çalıştıklarını söylemek mümkündür. Çünkü onlar Kafkasya’daki varlıklarını etnik saflıkta aramışlardır.

5. Geçim Kaynağı

Nazarov “*İstavropol Türkmenleri*” adlı yazısında, Stavropol Türkmenleri ile ilgili sosyokültürel ve sosyoekonomik hemen her konuyu açıklamaya çalışmıştır. Nazarov, makalesinde, Stavropol Türkmenlerinin geçim kaynakları ile ilgili hususları “Türkmenlerin önceki ve şimdiki hayatları” adı altında bir alt başlıkta ele almaktadır (Nazarov, 1926a). Stavropol Türkmenlerinin “çarva” (yörük/göçebe) hayatını benimsemiş olmalarından dolayı temel geçim kaynaklarının hayvancılık olduğunu söylemek mümkündür. Bu hususu Nazarov şu şekilde dile getirmektedir: “Türkmenlerde önceleri hayvan çok bulunmaktaydı. Otuz bin koyunlu, dört–beş bin yılkılı [atlı] ve bunun gibi deve, inek sahibi kimseler çokçaydı. Son zamanlarda hayvan zenginliği, [Türkmenlerde] o derecede olmasa da [bu durum] 1914 yılına kadar bu devam etmiştir” (Nazarov, 1926a).

Aynı şekilde Nazarov “*İstavropol Türkmenleri*” adlı makalesinde, Stavropol Türkmenlerinin geçim kaynaklarının hayvancılık olması hasebiyle yiyecek ve içeceklerinin de ekseriyetle hayvani besin olduğunu açıklamaktadır: “Türkmenler önceki zamanda târim evler [gara öyler] ile göçerek çarvacılık [göçebelik] hayatı yaşamışlardır... Onların yeme – içmeleri ekseriyetle et, yağ süt, kaymak, gurt, katık, süzme ve sargatdan gibi besinlerden ibaret olmuştur” (Nazarov, 1926a). Göçebe tarzda yaşayan Stavropol Türkmenlerinin temel besinlerinin göçebe hayat tarzına uygun şekilde, ağırlıklı olarak et ve süt ürünlerinden oluştuğunu söylemek mümkündür.

Nazarov, “*Öz Halkımızı Göriüp Şadlandık*” adlı yazısında, “*Stavropol Türkmenlerinin Evvelki hem Şimdiki Hâli*” (Stavropol Türkmenlerinin Önceki ve Şimdiki Durumu) şeklinde bir alt başlık atarak Stavropol Türkmenlerinin mazisiyle bugününü değerlendirdiği görülmektedir: durumuyla ilgili şöyle demektedir: “Stavropol Türkmenleri eski dönemlerde kişi sayısı bakımından ciddi rakamlara ulaştıkları gibi hayvan sayısı bakımından da çok ciddi rakamlara ulaşmışlardır. Onların sayısı 30 binlere yakındır. Mal-mülkte, [onların] benzerleri yok denilebilir. Köylerde paytun/at arabası binmeyen kimse yoktur.

Yeme –içmeleri gayet iyiydi ve geçimleri ile ilgili bir sıkıntılarını bulunmamaktaydı. Genel olarak, yaşantıları zevk ve sefa içindeydi” (Nazarov, 1926a).

Nazarov, Stavropol Türkmenlerinin mera ve otlak yeri olarak kullandıkları alanların daralmasıyla geçim kaynağı olan hayvanlarının da azalmaya başladığını belirtmektedir. Ortaya çıkan bu durumdan ötürü Stavropol Türkmenlerinin çiftçilik yapmaya başladığını şöyle açıklamaktadır: “Son zamanda [Türkmenlere ait] meranın daralması ile hayvanları da azalmıştır. [Türkmenlerin] önceki rızıkları [gelirleri] eksilmeye başladıktan sonra onlar çiftçilik yapmaya mecbur olmuşlardır. Böylece Türkmenler çiftçilik hayatına geçmişlerdir” (Nazarov, 1926a).

Nazarov yazısında, Stavropol Türkmenlerinin çiftçiliğe geçişini “*Türkmenlerin göçme halden çiftçilik ve onun sebepleri*” (Türkmenlerin göçebelikten çiftçiliğe geçme sebepleri) şeklinde alt başlık atarak değerlendirmektedir (Nazarov, 1926a). Nazarov, Stavropol Türkmenlerinin mera ve otlaklarının daralmasının nedenlerini de dile getirmeye çalışmaktadır. Nazarov, ilk nedenin Rusya İmparatorluğu tarafından bölgeye yerleştirilen Ruslar olduğunu iddia etmektedir: “Bundan yaklaşık 80-90 yıl önce Rusya hükümeti Türkmenlerin yaşadıkları bölgelere Rusları yerleştirmeye başlamıştır” (Nazarov, 1926a). Bununla birlikte yazar, Stavropol Türkmenlerinin nüfus bakımından azalmalarının sebeplerinden birinin de Rusya İmparatorluğunun savaş için topladığı [maddi ve manevi] yardımlarla ilgili olduğunu öne sürmektedir: “Padişah [Rusya İmparatorluğu] savaşa girdikten sonra Türkmenlerden asker almaya başladı. [Ayrıca o dönemde] halk arasında [ortaya çıkan] kıp hastalığı yayılıp halk kırılmaya başladı” (Nazarov, 1926a).

Tüm bunlara rağmen yine de göçebeliği devam ettiren Stavropol Türkmenlerinin olduğunu görmek mümkündür. Nazarov, bu hususu şöyle ifade etmektedir: “Diğer Türkmenler, eski âdetleri üzere göçebe hayatlarına devam etmişlerdir. Ancak 1906 yılında zenginlere karşı çıkan bazı kimseler nüfuslarıyla “Saban” adlı köye, 1909 yılında ise “Antusta” adlı köye yerleşmişlerdir” (Nazarov, 1926a). Yazar, Stavropol Türkmenlerinin göçebeliliğe devam etmek isteseler de hayatın çetin yüzü ile karşılaştıklarını ise şöyle ifade etmektedir: “Diğer Türkmenler 2-3 yıl boyunca göçebe tarzındaki hayatlarına devam etseler de, meraların darlığından dolayı yerleşik hayata mecbur oldular. Onlar 1912 yılında “Gumi”, “Musa Hacı”, “Şangrak” adlı [yerleşim yerlerine] yerleşmişlerdir. Böylece oradaki Türkmenler göçebelikten,

yörüklükten çıkıp yerleşik hayata geçmiş ve çiftçiliğe başlamışlardı” (Nazarov, 1926a).

Nazarov, XX. yüzyılda Stavropol Türkmenlerinin hayatında meydana gelen diğer birkaç önemli hadiseden de bahsetmektedir. Bunlardan ilkinin Birinci Dünya Savaşı esnasında Rusya’da 1917 yılında patlak veren İhtilal olduğunu ve ikincisinin de ihtilalin akabinde Rusya’da ortaya çıkan iç savaş olduğunu yaşamlarına tesir eden hadiseler olduğunu belirtmektedir (Nazarov, 1926a). Nazarov, Stavropol Türkmenlerinin hayvanlarının sayıca azalmasının en önemli nedenlerinden birinin yine bu hadiselerden kaynaklandığını şöyle açıklamaktadır: “Bu durumda [1917] İnkılabı ortaya çıkmıştı. O zaman etrafımızdaki Ruslar, inkılap adı altında sahip olduğumuz bütün malımızı ve mülkümüzü yağmalayarak bitirdiler” (Nazarov, 1926b).

6. Maarif

Türkmenistan’ın bugün bulunduğu topraklar dışında kalan Türkmenlerin kendi kültürleri, edebiyatları ve dillerini yaşatmak ve diri tutmak için çeşitli çalışmalarda bulunduğunu görmek mümkündür. Kendi dil ve kültürlerinin devamlılığını sağlamak adına çalışmalar yapan Türkmenlerden biri de Astrahan Türkmenlerinden olan Molla Abdurrahman Nurmuhamet oğlu Niyazi’dir (1855-1927). Molla Abdurrahman Nurmuhamet oğlu Niyazi, 1912 yılında “*Mahtumgulu Divanı*” adıyla Astrahan’da bir eser neşretmiştir (Aşirov, 2017: 535-538). Bu eser Türkmençe olarak kaleme alınmıştır. Türkmen şairi Mahtumkulu, Stavropol Türkmenleri açısından da önemli bir şairdir. Nitekim V. V. Bartold “*Oçerki İstorii Turksenskogo Naroda*” (Türkmen Halkının Tarihi Üzerine Denemeler) adlı eserinde şöyle demektedir: “Göklen aşiretinden olan şair Mahtumkulu, Stavropol Türkmenleri de dâhil olmak üzere bütün Türkmenler için milli şair olmuştur” (Bartold, 1963: 614).

Nazarov çalışmasında Stavropol Türkmenlerinin ciddi bir şekilde Türkmen diline bağlı kalmak için mücadele ettiklerini şöyle dile getirmektedir: “Her bir divan (konsilyar) işleri Türkmençe kaydedilmiştir. Bu iş 1910 yılına kadar [böyle] devam etmiştir” (Nazarov, 1926a).

Nazarov “İstavropol Türkmenleri” adlı makalesinde, Stavropol Türkmenlerinin eğitim-öğretim ile ilgili işlerini “*Stavropol Türkmenlerinin Maarif İşleri*” adıyla irdelemektedir (Nazarov, 1926a). Nazarov, ilk olarak Stavropol Türkmenlerinin eğitim – öğretimi ile ilgili genel bir değerlendirme yapmaktadır: “Türkmenler genel olarak bilimde (geride) kalmışlardır. Aralarında okumuş bazı kimseler bulunmaktadır; fakat bunlar da yalnızca dinî eğitim almış

kimselerdir. Özellikle kadınlar ve kızlar okumamışlardır. Lakin son zamanda onlar da, az da olsa okumaya başlamıştır” (Nazarov, 1926a).

Nazarov, Stavropol Trkmnlerinin XX. Yüzyılda başladıkları eğitim – ğretim hayatlarına Rus diliyle başladıklarını ifade etmektedir: “XX. yüzyılın başlarından itibaren köylerde mektepler açıldı. Açılan bu mekteplerdeki derslerin yarısı Rus dili [dersi], yarısı da din dersleridir.” (Nazarov, 1926a). Nazarov'un bu görüşüyle Rusya İmparatorluğunun Kafkasya ve Türkistan'da uyguladığı eğitim politikasının da genel olarak bir panoramasının dile getirildiğini söylemek mümkündür. Nitekim Rusya İmparatorluğunun İlminskiy metoduyla Kafkasya'da uyguladığı Ruslaştırma – Hıristiyanlaştırma politikalarının, Trkmnler arasında da devam ettiğini görmek mümkündür (Materiali po istorii, 2015: 315).

Bununla birlikte Nazarov, Ekim 1917 İhtilalinden sonra Stavropol Trkmnlerinin eğitim hayatında olumlu gelişmelerinin olduğunu da şöyle ifade etmektedir: “1917 yılından sonra o mekteplerde ‘gizliden’ ana dili gösterilerek okutulmaya başlanmıştır” (Nazarov, 1926a). 1917 yılından sonra sosyal hayat, siyaset ve eğitim alanlarında Stavropol Trkmnleri arasında az da olsa bir canlanma görülmektedir. Nitekim Nazarov, Sovyetler Birliğinin kurulmasından sonra Stavropol Trkmnlerinin eğitimiyle ilgili önemli bir adım attığını şöyle dile getirmektedir: “Günümüzde ene dilinde [eğitim veren okullar] veya usul [yöntemi] ile (programlı) eğitim verilen düzenli şura mektepleri her bir köyde bulunmaktadır” (Nazarov, 1926a). Ancak Stavropol Trkmnlerinin ana dilinde [hazırlanmış] kitaplarının olmamasından dolayı onlara Tatarca kitaplar okutulduğunu ifade etmektedir. Bu durumun nedenini, Cumanıyazov yazısında şöyle beyan etmektedir: “Avrupa'nın Kuzey tarafında Kafkasya'nın yakın yerlerinde Stavropol okurugunda yaşayan bir grup Trkmn halkı var. Bu halkın insanları, medeniyetten ve maarif işlerinden habersiz kalmışlardır. Eski hkmet döneminde [Stavropol Trkmnleri arasında] bulunan medreselerde ve [Sovyetler] hkmetinin ortaya cıkığı yıllardaki köy mekteplerinde var olan kitaplar bile Tatatrstan matbaalarından alınan Tatarca kitaplardan ibaret idi. Trkmnlerin kendilerinde matbaaları olmadığından gerekli olan kitaplar Tatarlardan alınarak faydalanıldı. Bunun sonucu olarak Trkmnler içinde Tatar dili meşhur oldu ve bariz bir şekilde ilerledi. Dünyada yaşayan birçok akrabamız olsa da [o dönemde Stavropol Trkmnlerini] sadece Tatar olarak kabul ediyorlardı. Bu düşünceden dolayı mekteplerdeki okul kitaplarımız da Tatar dilinde yazılan kitaplar oluyordu. Eski hkmet zamanında dünyadan bihaber olan, medeniyete gözleri kapatılan

Türkmenler, evrende yaşayan eski Türkmenlerimizden bihaber diler” (Cumanıyazov, 1926).

1924 yılında Türkmenistan’ın kurulmasıyla birlikte Stavropol Türkmenlerinin hayatında da çeşitli değişikliklerin yaşandığı bir gerçektir. Bu dönemde Türkmen edebî dili, edebiyatı ve milli kültürünün gelişmeye başladığı açıkça görülebilir. Bu gelişmelerin en belirgin olduğu alanın özellikle Türkmen edebî dili olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Cumanıyazov, konuyu şöyle ifade etmektedir: “1926 yılının Şubat ayında yoldaş Tumaylov’un Türkmenistan cumhuriyetin yayınlarından alarak gönderdiği birkaç yüz kitap, bizim Türkmen ilçelere ulaşmış ve her bir köye dağıtılmıştır” (Cumanıyazov, 1926). Bu dönemde Stavropol Türkmen aydınlarının, Türkmen edebî dili sayesinde Kafkasya’da milli özelliklerini muhafaza etmeye çalıştıkları söylenebilir.

Bu gayretin sonucunda Stavropol Türkmenlerinin okullarında Türkmen diliyle kaleme alınmış kitapların okutulmaya başlandığını görmek mümkündür. Ayrıca Stavropol Türkmenlerinin okullarda, Türkmenistan’dan gönderilen kitapları ders kitabı olarak okutmak konusunda çok istekli oldukları da gayet açıktır. Nitekim Cumanıyazov, okullarda Türkmen diline geçilmesini karara bağladıklarını şöyle ifade etmektedir: “Bu fikir ile biz Stavropol Türkmenlerinin köy öğretmenleri bu yıl mayıs ayında yapılan ilçe kongremizde gelecek yıl okutulmak üzere mekteplerimizde Türkmenistan Türkmenlerinin dilini kabul etme kararı aldık” (Cumanıyazov, 1926). 18 Mayıs 1926 tarihinde Türkmen Bölge İspolnitel (İcra) Komitesi Prezidyumu’nun kabul ettiği bu kararda şöyle denilmektedir: “Derslerin ana dilinde işlenmemesi sebebiyle Türkmen okullarında Türkmenistan ders kitaplarının esas alınarak ders verilmesi kesin bir şekilde kabul edilmelidir. Öğretmenleri eğitme işini de önemli saymak ve bunun için Türkmen öğretmenlerini Türkmenistan’a göndermek gerekmektedir” (Kürenov, 1995: 19). Cumanıyazov, Stavropol Türkmenlerinin okullarında Türkmen diliyle ilgili olarak kaydedilen ilerlemeyi şöyle tarif etmektedir: “Bizim Türkmenler eski Türkmen dilini terakki etme yolunu araştırdılar. O yol Stavropol Türkmenleri ile Türkmenistan Cumhuriyetinin Türkmenlerinin kol tutuşmalarıdır” (Cumanıyazov, 1926). Ayrıca Nazarov, Sovyet Türkmenistanı’ndaki Türkmenlerden, Stavropol Türkmenlerinin daha iyi bir eğitim seviyesine ulaşabilmeleri için yardım etmelerini istemektedir.

Türkmenistan’a gelen Stavropol Türkmen aydınlarının, kendi tarihi, kültürü, edebiyatı ve dili hakkında yazılar kaleme almalarının nedenlerinden biri

de Türkmenistan'ın bugün bulunduğu topraklar dışında kalan Türkmenlerin, özellikle Stavropol Türkmenleri hakkında bilinç oluşturmak olduğu görülebilir. Nitekim Nazarov, “*Öz Halkımızı Görüp Şadlandık*” adlı yazısında, Stavropol Türkmenlerinin, Türkmenistan Türkmenlerinin önemli bir parçası olduğunu hatırlatmak istediğini şöyle dile getirmektedir: “Bizim büyük Süyünhanımız, burada imiş. Bunları gördüğümüzde, bize burjuvanın dili, dışı batmayacak diye [düşündük ve] kendi halkımızı görüp çok mutlu olduk. Şimdi büyük Süyünhan ve onların başkanlarından bizim isteğimiz, bizi (Stavropol Türkmenlerini) hatırdan çıkarmamalarıdır” (Nazarov, 1926a). Nazarov'un yazıları, Stavropol Türkmenlerinin dil, edebiyat, tarih ve kültür algılarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Sonuç

Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarından itibaren Astrahan ve Stavropol başta olmak üzere farklı bölgeleri yurt edinen Türkmenler hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Türkmenistan'ın bugün bulunduğu topraklar dışında kalan Türkmenlerin Sovyet Türkmenistanı devleti ile ilişkilerinin kurulması, onlar için yeni bir umut doğmasına sebep olmuştur. Nitekim Stavropol Türkmen aydınları, Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında çok az bilinen Stavropol Türkmenlerinin tarihi, dili, edebiyatı, sosyo-kültürel ve siyasi durumuyla ilgili yazılar kaleme almışlardır. Bunlardan biri de aydın Tülek Nazarov'dur. Nazarov'un 1926 yılında “*İstavropol Türkmenleri?*” (Stavropol Türkmenleri) ve “*Öz Halkımızı Görüp Şadlandık*” (Kendi Halkımızı Görüp Mutlu Olduk) adlı yazıları, bu konuda yapılan çalışmaların başında gelmektedir. Nazarov, Türkistan'dan Stavropol'a geçerek gelen Türkmen kabilelerinin, töreleri, evlilikleri, geçim kaynakları ve maarifleri hakkında ilk elden bilgi vermektedir. Özellikle maarif başlığı altında ele aldığı edebî dil, edebiyat ve eğitim konusu ayrı bir değer taşımaktadır. Üstelik Nazarov tarafından yapılan bu çalışmalar, bizzat Stavropol Türkmenleri tarafından yapılması bakımından da çok önemlidir. Ayrıca bu çeşit çalışmaların aydınların düşünce yapısı; kültür, tarih ve dil anlayışı gibi hususları anlamamız açısından değerli yazılar olduğu söylenebilir. Bununla birlikte bu yayınlardan sonra Stavropol Türkmenlerinin, Türkmen yazarların ilgisini çekmeye başladığını görmek mümkündür. Bu tip çalışmaların, Türkmenistan'ın bugün bulunduğu topraklar dışında kalan Stavropol Türkmenleri hakkında yapılan bilimsel araştırmalardan olmanın yanı sıra millî bir bilinç yaratmak arzusunu da güttüğü söylenebilir. Bu çeşit gayret ve çalışmaların bu konuda başarılı olduğu da söylenebilir. Nitekim Sovyet Türkmenistanı döneminde Stavropol Türkmenleri üzerine yapılan farklı

konulardaki araştırmaların bu hususa verdiği katkılar, bunun bariz örneklerindedir.

Kaynakça

Akmuhammed, H. (1926). “Tacikistan Cumhuriyetindeki Türkmenler”. Türkmenistan Gazetesi.

Aşirov, T. (2017). “Divani Mahdumkulu Adlı Eser Üzerine”. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, 6 (1), 535-538.

Aşirov, T. (2019). “XX. Yüzyılın Başında Türkmenistan’da Tarih Düşüncesi: K. Böriyev Örneği”. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi. 3 (1), 171-188.

Bartold, V.V. (1963). Ocherki İstorii Turkmenskogo Naroda. Soch., t. II, ç. 1, Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı. s. 547-626.

Brusina N.İ. (2008). Stavropolskiye Turkmeni. Etnokulturnoye razvitiye, sotsialniye obiçai, protsessı adaptatsii i integratsii. Moskva: İEA RAN.

Cumanıyazov. (1926). “İstavropol Türkmenlerinde Tatar Dili”. Türkmenistan Gazetesi. Aşkat.

Kürenov, S. (1962). Stavropol Türkmenleri hem de Olarıñ Medeni Baylığı. Aşkat.

Kürenov, S. (1995). Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri. Aktaran: Ali Duymaz, İstanbul: Ötüken.

Lomakin, A. (1897). Obiçhoye Pravo Turkmen (Adat). Aşkat.

Materialı po istorii obrazovaniya i prosvetşeniya narodov Volgo-Ural’ya v rukopisnih fondakh N.I.II’minskogo. (2015). Sbornik dokumentov i materialov. (ed. R.R. İshakov, KH.Z.Bagautdinova). Kazan: Yaz.

Nazarov, T. (1926a). “İstavropol Türkmenleri”. Türkmenistan Gazetesi. Aşkat.

Nazarov, T. (1926b). “Öz Halkımızı Görüp Şadlandık”. Türkmenistan Gazetesi. Aşkat.

Tumaylov, M. (1925a). Turkmeni Severo- Kafkazskogo Kraya. Kratkiy istoriko etnografiçeskiy oçerk. Poltaratsk (Aşkat).

Tumaylov, M. (1925b). "İstavropol Trkmenleri". Trkmenistan Gazetesi. Aşkabat.

Tumaylov, M. (1925c). "İstavropol Trkmenleri: İnkılaba enli Magarıf İşleri". Türkmenistan Gazetesi. Aşkabat.

Tumaylov, M. (1926a). "İstavropol Trkmenleriņ Hocalık Yagdayları (Geçen Tarihi Materiallardan)". Türkmenistan Gazetesi. Aşkabat.

Tumaylov, M. (1926b). "İstavropol Trkmenleriņ Hocalık Yagdayları (Hocalıkları Ayaga Kaldırmak Ugrunda şuralar Hkmeti Nhil reler Griyr)". Türkmenistan Gazetesi. Aşkabat.

Yomudskiy, K. H. (1922). Mestnıy Sud v Zakaspiyskoy Oblasti (Narodnıy Sud). İstoriko-Kritieskiy Oerk, Taşkent.

Türkiye’de Alfabe Değişiminden Sonra Yeni Harflerin Yaygınlaştırılması ve Halk Eğitiminde Millet Mekteplerinin Rolü ve Önemi

*The Role and Importance of National School for Teaching and Dissemination the New
Alphabet to Nation After Alphabet Change in Turkey¹*

Abdullah Kara*

Öz

Kurtuluş savaşından sonra Mustafa Kemal cehalet ile savaşmanın fiili savaştan daha önemli olduğunu vurgulamış ve bu yönde bahsi geçen dönemde halkın okur-yazarlık oranını arttırmak için faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetlerin ilk adımı harf devrimi ile birlikte alfabe değişimi olmuştur. Alfabe değişimi ile ilgili tartışmalar Tanzimat ile başlamış, İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra yapılan inkılâp hareketlerinden biri de 1 Kasım 1928’de Latin harflerinin kabul edilmesidir. Arap alfabesinin zorluklarından ve öğrenme güçlüğü gibi nedenlerden dolayı bu alfabeden vazgeçilmiştir. Latin alfabesinin halk arasında yaygınlaştırılması için halka, farklı yerlerde yeni harf kursları aracılığıyla Latin harflerini tanıtmaya faaliyetleri sürdürülmüştür.

Latin harflerinin kabulünün hemen ardından Latin harflerinin öğretimi ve yaygınlaştırılması için büyük bir eğitim seferberliği başlatılmıştır. Bu doğrultuda Cumhuriyet kadroları halka okuma yazma öğretmek ve harf inkılabının yaygınlaştırılması için faaliyetlerini hızlandırmış ve bu doğrultuda Millet Mektepleri kurulmuştur. Millet Mektepleri, örgün eğitim dışında kalan 16-45 yaş arasında binlerce kadın ve erkeği çatısı altında toplamıştır. Eğitimi, hiçbir zaman, sadece okulların dört duvarı arasında görmeyen Mustafa Kemal, okulların yanı sıra, geniş halk kitlelerine doğrudan ulaşacak kurumların ihdas edilmesi üzerinde ısrarla durmuştur. Bu amaçla,

¹ Bu makale, 11.01.2019 tarihinde Abdullah Kara tarafından yazılan “Harf İnkılabının Yaygınlaştırılmasında Halkodalarının Rolü ve Önemi” adlı çalışmadan üretilmiştir.

* Dr., Adana/Türkiye, Abdullahkara01@gmail.com. Orcid: 0000-0002-9771-7950.

1929 yılında Millet Mektepleri öğretim faaliyetlerine başlamıştır. Bu çalışmada yeni harflerin örgün eğitim dışında kalan vatandaşlara yönelik Türkçe okuma-yazma kursları, Millet Mekteplerinin işleyişleri ve sonrasında kapanmasına kadar geçen sürede yapılan faaliyetler hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Millet Mektepleri, Harf Devrimi, Halk Eğitimi, Eğitim Tarihi.

Abstract

After the War of Independence, Mustafa Kemal emphasized that fighting ignorance is more important than the actual war, and in this direction, she carried out activities to increase the literacy rate of the people in the mentioned period. The first step of these activities was the alphabet change with the letter revolution. The discussions about the alphabet change started with Tanzimat and continued during the Second Constitutional and Republican era. One of the reform movements after the declaration of the republic was the acceptance of Latin letters on November 1, 1928. This alphabet was abandoned due to the difficulties of the Arabic alphabet and reasons such as learning difficulties. In order to popularize the Latin alphabet among the public, activities to promote the Latin letters were continued through new letter courses in different places.

Immediately after the acceptance of the Latin letters, a large educational mobilization was launched for the teaching and dissemination of Latin letters. In this direction, the Republican cadres accelerated their activities to teach people how to read and write and to popularize the letter revolution. In this direction, Nation Schools were established. Nation Schools gathered thousands of men and women between the ages of 16 and 45, excluding formal education, under their roof. Mustafa Kemal, who has never seen education only between the four walls of the schools, insisted on the establishment of institutions that will directly reach large masses of people, as well as schools. For this purpose, Nation Schools started their teaching activities in 1929. In this study, information will be given on Turkish literacy courses for citizens who are excluded from formal education, the functioning of Nation Schools and the activities it takes until the closure.

Key Words: Nation Schools, Letter Revolution, Public Education, History of Education.

Giriş

Alfabe değişimi ile ilgili tartışmalar Tanzimat ile başlamış, İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra yapılan inkılâp hareketlerinden biri de 1 Kasım 1928’de Latin harflerinin kabul edilmesidir. Arap alfabesini okuyup yazmanın zor olması, öğretiminin uzun zaman alması ve öğrenme güçlüğü gibi nedenlerden

dolayı bu alfabeden vazgeçilmiştir. Latin alfabesinin halk arasında yaygınlaştırılması için halka, farklı yerlerde yeni harf kursları aracılığıyla Latin harflerini tanıtmaya faaliyetleri sürdürülmüştür. Tanıtma ve yaygınlaştırma faaliyetlerinin en etkili yapıldığı yerlerden biri Millet Mektepleri olmuştur.

Cumhuriyet dönemi Türkiye'de okuma-yazma oranlarına bakıldığında, 1927 yılında okur-yazarlık oranı, kadınlarda % 4, erkeklerde % 13 ve genel nüfusa göre % 8.16'dır. Bu oranın % 5-6'sı eski yazıyı (Osmanlıca) bilen Türklerden, geri kalanı da gayrimüslimlerden ve öteki dillerden oluşmuştur. Şehirlerdeki okur-yazarlık oranı % 30, köylerde % 6 civarındadır.² Harf inkılâbı yapıldıktan sonra Latin harflerinin öğretimi ve yaygınlaştırılması için büyük bir eğitim seferberliği başlatılmıştır. Zira eski alfabe ile okuma yazma oranları düşük seviyelerde olsa bile yeni harflerin öğreniminin kolay olmasından dolayı bu sorun ortadan kalkacağı düşünülmüştür. Şehirlerde yaşayanların bir eğitim-öğretim kurumuna ulaşması kolay olduğundan yeni alfabeyi öğrenmeleri de zor olmamıştır. Fakat kırsal kesimlerde oturan halkın bir an önce yeni harfler ile okuma-yazma yetisini kazanması yani halkın eğitilmesi ihtiyacı doğmuştur. Fakat bu sorunun çözümü için gerek eğitici kadro gerekse de teknik durum buna elverişli değildir.³ Türkiyede 1928-1935 yılları arasında başlatılan okuma-yazma seferberliğinin ilk ayağını millet mektepleri oluşturmuştur. Mustafa Kemal harf inkılâbını planlarken aynı zamanda inkılâp sonrası topyekûn bir okuma-yazma seferberliğini de düşünmüş olacak ki daha yeni Türk Alfabesi kabul edildikten bir hafta sonra Başbakan İsmet İnönü mecliste bir konuşma yaparak Türk harflerinin bütün vatandaşlara kapılarının önünde ve işlerinin başında öğretilmesi için millet mektepleri diye yeni bir teşkilatlanmaya gidileceğinden bahsederek devamında şunları söylemiştir: *"Bu teşkilat şehir ve köy, bütün yurdu kaplayacak, vatandaşların işlerinin müsait devirlerinde ve yanlarında ya iki aylık ya dört aylık kurslar açılacak, şehirde ve köyde mektepler, muayyen içtima mahallerine gelmeye vakitleri müsait olmayan vatandaşlar için seyyar muallim teşkilatı yapılacaktır."*⁴

² TONGUL Neriman, "Harf İnkılabı", *Atatürk Yolu*, S.53-54, Mayıs-Kasım, Ankara, 2004, s.126./ YAVUZ Nuri ve Abdullah Kara, "Harf İnkılabının Yaygınlaştırılmasında Erzincan'da Kurulan Halkodalarının Türkçe Okuma-Yazma Faaliyetleri", *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu 26-28 Eylül*, Erzincan 2019, s.1976-1977.

³ ŞİMŞEK, Ali, "Türkiye'de Uzaktan Eğitimin Tarihsel Gelişimi" *Çağdaş Eğitim Dergisi*, 1986, S.108, s. 34.

⁴TBMM Zabıt Ceridesi, *Üçüncü İnikat*, 8.11.1928, s.8; TBMM Zabıt Ceridesi, *Üçüncü İnikat*, 8.11.1928, s.26.

Bu süreçte altı yaş ve üzeri okuma-yazma oranı %15, 6'ya çıkmış, 2,5 milyon insan okur-yazar olmuştur. 1945 yılına kadar olan süre zarfında ise okur-yazar sayısı 2,1 milyonda kalmıştır. Sonraki on yılda ise (1945-1955) 4,6 milyon olan okur-yazar sayısı 7 milyona ulaşmıştır. 1928 Harf devrimiyle başlayan bu süreçte ilk olarak Millet Mektepleri, daha sonra 1932 yılı itibariyle Halkevleri ve sonrasında da halkevlerine bağlı bir kurum olarak kırsal kesimlerde okur-yazar sayısını arttırmak için halkodaları açılmıştır.⁵

Millet Mektepleri, 16-45 yaş arasında binlerce kadın ve erkeği çatısı altında toplamıştır. Dersler çoğunlukla akşamları yapılmış ve her kurs dönemi dört ay sürmüştür. Sabit ve gezici olmak üzere ikiye ayrılan bu okulların iki sınıfı vardır. A sınıfında daha çok okuma yazma öğretimi üzerinde durulmuştur. B sınıfında ise “Kıraat, Tahrir, Hesap, Ölçüler, Sağlık Bilgisi, Yurt Bilgisi’ne ağırlık verilmiştir. Bu okulları bitirenlere Atatürk’ün Anayasa metnini hediye etmesi “vatandaşlık eğitimi” bakımından anlamlıdır. Millet Mekteplerinden 1,5 milyondan fazla yetişkin belge almıştır. Okuma yazma seferberliği sonucunda ülke genelindeki okuma yazma oranı tablodaki gibidir:

Tablo 1. 1. Okuma Yazma Oranları⁶

YIL	YÜZDE (%)
1927	20
1935	37
1940	43

Millet Mektepleri her yaştan ve tabakadan halka yönelik bir yaygın eğitim hareketidir. Mustafa Kemal, bu tür eğitim hareketlerinin gücünü iyi kestiren bir kişiliğe sahiptir. Bu yüzden eğitimi, hiçbir zaman, sadece okulların dört duvarı arasında görmemiştir. Okulların yanı sıra, geniş halk kitlelerine doğrudan erişecek eğitim ve kültür olanaklarının yaratılması üzerinde ısrarla durmuştur. Bu maksatla, okullardan yararlanılacağı gibi okulların dışında

⁵Devlet İstatistik Enstitüsü, *Millî Eğitimde 50 Yıl 1923-1973*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1973, s.7.

⁶ SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.192./ Kılıç, Eşref, *Halk eğitiminde kuram ve uygulama*, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü İdaresi Yayınları. 1981, s.113

örgütletilmesi gereğini de duymuştur.⁷ Millet Mektepleri 1 Ocak 1929'da öğretime başlamıştır. İlk yıl içinde yurt düzeyinde 20.487 derslik açılmış ve bunlara devam edenlerin sayısı 1.075.500 kişiye ulaşmıştır. İlköğretime kaydolma yaşını aşmış vatandaşların kurslara devamları zorunlu tutulmuştur. Devam etmeyenlerden il genel meclislerinin kararıyla 560 lira para cezası alınması kararlaştırılmıştır. Çok titizce yürütülen uygulama ile bir yılsonunda okuma-yazma öğrenerek bu okullardan belge alanların sayısı 485.632'si erkek, 111.378'i kadın olmak üzere 597.010'a yükselmiştir.⁸

Millet Mekteplerinin açılışının ilk gününde, İstanbul'da, 1208 Millet Mektebi, törenle açılmıştır. İlk günkü katılım oranı, kırk beş bin kişidir. 1928'den 1936'ya kadar faaliyet gösteren Millet Mekteplerinden, 8 yıl içinde, 2.546.051 kişi diploma almıştır.⁹ Fakat mekteplerin sayısı ve faaliyeti, zaman içerisinde düşüş göstermiştir. 1932'den itibaren mekteplerin etkinliğini giderek yitirdiğini ve Halk Okuma Odaları'nın bu işlevi üstlendiği görülmektedir.¹⁰

Türkiye'de Harf İnkılâbının Gerçekleşmesi

Mustafa Kemal dil ve düşünce arasındaki bağın çok güçlü olduğunu ve bir ülkenin dilinin ele geçirildiğinde düşüncesinin de dolayısıyla ülkesinin de ele geçirilebileceğini dile getirmiştir. Kurtuluş savaşı esnasında askeri işgallere karşı koyan Mustafa Kemal, düşünsel ve kültürel kurtuluş için alfabe değişikliğinin yapılmasının gerekli olduğunu düşünmüştür. Cumhuriyet döneminde alfabe değişikliği konusunda tavrının ne olacağı merakla beklenen Mustafa Kemal, şartların uygun hale gelmesini beklemiştir.¹¹ Alfabe değişikliğinin toplum nazarında çeşitli sıkıntılar çıkarma ihtimali bulunmaktadır. Çünkü köklü bir gelenek ve yerleşmiş alışkanlıkların bir anda kaldırılıp yerine yeni bir şeylerin yapılması bazı tepkilere yol açabilirdi ve Mustafa Kemal bundan dolayı Harf İnkılabı için doğru zamanın gelmesini beklemiştir. Bu arada Hilafet kaldırılmış, Şeyh Sait isyanı bastırılmış, kıyafet inkılâbı yapılmış, tekke ve zaviyeler

⁷ FETHİ, Naci, *100 soruda Atatürk'ün temel görüşler*, Gerçek Yayınevi., İstanbul, 1968, s.124

⁸ TURAN, Şerafettin, *Kendine Özgür Bir Yaşam ve Kişilik Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, s.485

⁹ BAYRAMOĞLU, Sonay, "1929 Yönetimde Merkezîyetçiliğin İnşası", *Açıklamalı Yönetim Zaman dizini (1929-1939)* Editör: Birgül Ayman Güler, AÜSBF KAYAUM Yayını, Ankara, 2007, s.35.

¹⁰ ÖZODAŞIK, ÖZADAŞIK, Mustafa, *Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çabaları (1923-1950)*, Konya, 1999, s. 242.

¹¹ SADOĞLU, Hüseyin, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.224.

kapatılmış, medeni kanun kabul edilmiştir. Yeni Türk Devleti laik, milli ve çağdaş bir kimlik kazanma yolunda ilerlemektedir. Mecliste siyasi, kültürel ve toplumsal alanda yapılan inkılâplar ile ilgili tartışmalar Latin alfabesine geçişin ilk aşamasını oluşturmuştur.

1926 yılında Türk eğitimi sistemi ile ilgili bir rapor yazan yabancı yazar Dr. Kühne, yazı konusuna da atıfta bulunmuş, okuyup yazma öğretmek için uzun zaman harcadığını, Macar ve Fin dillerinde yapıldığı gibi Türklerin de bir yazı değişimi yaparak Batı uygarlığına katılma işini kolaylaştırabileceğini belirtmiştir.¹² 1927 yılının Ağustos ayında ilk defa TBMM Başkan yardımcısı Hasan Saka, yeni Türk harflerinin tespiti çalışmalarının başlatıldığını resmen açıklamıştır. Ekim ayına gelindiğinde hükümet, bizzat Başbakan İsmet İnönü’nün ağzından yeni harfler ile ilgili kampanyayı kamuoyuna duyurmuştur.¹³

1928 yılı başlarında Latin harflerinin kabul edileceği artık kesin bir şekilde basın ve diğer yayın organlarında dile getirilmeye başlanmıştır. Basında çıkan bu haberler dış basında da geniş yankı bulmuştur. Konuyla alakalı 17 Nisan 1928 tarihli Cumhuriyet gazetesinin Times gazetesinden aktardığı bir haberde meseleyi etraflı bir şekilde ele almış ve harflerin değiştirileceğinin kesin olduğunu, yakında bir komisyon kurulacağını, Türk eğitimcilerinin buna taraftar olduğunu bildirerek Arap harflerinin okuma-yazma sürecini gereksiz yere uzattığı yönündeki görüşün genel kabul gördüğünü belirtmiştir.¹⁴ Dönemin aydınlarından Celal Nuri konuyla alakalı olarak; yetişkinlerin yeni harfleri öğrenmesinin zor olabileceğini fakat yeni harflerle eğitim alacak olan çocukların bu harfleri kısa sürede öğreneceklerini vurgulamıştır. Bunun gerekçesi olarak, yeni harflerin bir çocuğun öğrenim hayatıyla, yani ilkokuldan lise son sınıfa kadar 12 yıl içerisinde dimağında kökleşeceğini ve tüm halkın toplu olarak okur-yazar hale geleceğini belirtmiştir.¹⁵

20 Mayıs 1928 tarihinde mecliste uluslararası rakamların kabulünün görüşüldüğü ortamda Mustafa Necati, bu değişimi Batı medeniyeti içinde yer alma çabalarının bir safhası olduğunu ve bu rakamların zaten okullarda

¹² ŞİMŞİR, Bilal N., *Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara , 1992, s.74

¹³ PARLATIR, İsmail, “Yeni Türk Harflerinin Kabulü ve Uygulamada Türk Basının Rolü”, *Ankara Üniversitesi’nin 60.Kuruluş Yılı Armağanı, Atatürk ve Türk Dili ve Edebiyatı, Türk Eğitimi ve Türk Kültürü Konusunda Seçme Yazılar*, Editör: Doğan Atılgan, Ankara, 2006, s.130-135

¹⁴ *Cumhuriyet*, “Türkiye Şayan-ı Hayret Bir Süratle Değişiyor”, 17 Nisan 1928, S:1415, s.4

¹⁵ Celal Nuri, “Türk İnkılabının Yeni Bir Safhası: Latin Harfleri Meselesi “, *İkdam*, 07.Mayıs 1928, S:11150, s.2

öğretildiğini, eğitim kurumlarının bu yeniliğe uyum sağlamakta zorlanmayacağını belirtmiştir. Aynı zamanda harflerle ilgili Milli Eğitim Bakanlığında kurulan geçici bir komisyon, yeni alfabe sorununu ele almış ve yeni bir alfabe hazırlama çalışmalarına başlamıştır.¹⁶ Bu çalışmalar doğrultusunda Dil Encümeninin kurulması hızlanmıştır.

Dil Encümeni'nin Kuruluşu ve Çalışmaları

1926 yılında Maarif Vekâletinin bütçe görüşmeleri esnasında resmi bir dil heyeti kurulmuştur. Fakat uzun süre ismen varlığını sürdüren bu heyet herhangi bir faaliyet göstermemiştir. 1927 yılı sonu ile 1928 yılı başlarında Latin harflerinin kabulü ile ilgili projelerin ortaya atılması, gazetelerde konunun tartışılması ve nihayetinde uygulanmak istenmesi ile birlikte, 23 Mayıs 1928'de asıl komisyon kurulmuştur.¹⁷

Alfabe değişikliği zamanının geldiğini düşünen Mustafa Kemal, bu değişikliği gerçekleştirebilmek için bir komisyona ihtiyaç duymuştur. Nitekim M. Emin Erişirgil'e göre o sırada İstanbul'da bulunan Mustafa Kemal, Maarif Vekili Necati Bey'i, İstanbul'a çağırması, kendi önerdiği Falih Rıfki, Yakup Kadri, Ruşen Eşref ve Ahmet Cevat gibi birkaç ismin içinde olacağı bir komisyonun hemen kurulması için emir vermiştir.¹⁸ Atatürk'ün bu emriyle birlikte 23 Mayıs 1928 tarihindeki Bakanlar Kurulu toplantısında Latin Harflerinin kullanılabilirliğini araştırmak üzere resmi adı "Dil Heyeti" olan fakat basında "Dil Encümeni" olarak geçen bir heyet kurulmuştur.¹⁹ Uzun süren tartışmalar neticesinde harf değişikliği ile alakalı çalışmaların başlamasını ve bu sürecin uzun sürme gerekçesini Mustafa Kemal şu şekilde anlatmıştır:

"Eğer ben size bu meseleyi ancak son senelerde düşündüm dersem sakın inanmayınız. Ben ta çocukluğumdan beri bu davayı düşünmüş bir adamım. O toplantıda vermiş olduğum gayr-i kati cevabımı anlamak isteyenlere şu ızahı vermek isterim. Ben basit bir adamım, yani ben düşündüklerimi önce milletimin arzusunda, ihtiyaç ve iradesinde

¹⁶Maarif Vekâleti Mecmuası, S. 17, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929, s.20./ "Erzincan Mebusu Saffet Bey ve rüfekasının, beynelmîel erkamın kabulü hakkında..." T.B.M.M.Z.C., İ:78, 20.05.1928, C:2, s.203-207

¹⁷ TAŞDEMİR, Aynur, Harf Devrimi ve Halk Mecmuası, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s.42

¹⁸ ERİŞİRGİL, Mehmet Emin, "Bir Tarih, Bir Teklif", *Türk Dili*, Cilt I, sayı. 4, 1952.

¹⁹ ÖZGÜREL, Nesrin, Atatürk ve Eğitim Kavramı, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989, s.67.

görmeyi şart sayan ve bunu gördükten sonra ancak tatbiki ile kendini mükellef bilen bir adamım.”²⁰

Mustafa Kemal’in emirleri doğrultusunda 20 Mayıs 1928’de, Milli Eğitim Bakanlığı’ndan Başbakanlığa bir yazı gönderilerek dilimizde Latin harflerinin kullanılmasını düşünmek üzere bir heyetin gerekli olduğu bildirilmiştir. Mustafa Kemal tarafından Önerilen heyet üyelerinin listesinin de bulunduğu bu teklif yazısı 23 Mayıs günü toplanan Bakanlar Kurulu’nda aynen kabul edilmiş ve 27 Mayıs’ta Milli Eğitim Bakanlığı’ndan gereğinin yapılması istenmiştir.²¹

Bu gelişmeler neticesinde Dil Encümeni, 26 Haziran 1928’de Mustafa Kemal başkanlığında ilk toplantısını yapmıştır.²² Dil Encümeni, Fransız, Alman, İngiliz, İtalyan, Macar gibi yaklaşık yirmi milletin alfabetesini karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Dil Encümeni dokuz üyeden oluşmaktadır. Bu dokuz üyenin isimleri şunlardır: Falih Rıfki (Atay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Ragıp Hulusi (Özdem), Ahmet Cevat (Emre), Fazıl Ahmet (Aykaç), İbrahim Osman (Karantay), Mehmet Emin (Erişirgil), Mehmet İhsan (Sungu)’dur. Daha sonra bu sayı işlerin artmasından dolayı 14’e çıkmıştır. Heyet çalışmalarına sonradan katılan kişilerin isimleri şunlardır: Ahmet Rasim, İbrahim Necmi (Dilmen), Celal Sahir (Erozan), İsmail Hikmet (Ertaylan) ve Avni (Başman).²³ Dil Encümeninin Ankara’daki çalışmaları devam ederken Mustafa Kemal’de İstanbul’da Dolmabahçe Sarayı’nda alfabe üzerindeki çalışmalarına devam etmiştir. Daha sonra Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati Bey de 10 Temmuz’da İstanbul’a gelerek Mustafa Kemal’in çalışmalarına katılmıştır.²⁴

Dolmabahçe sarayındaki çalışmalara Dil Encümeni de katılmıştır. Dil Encümeni, İstanbul’da Dolmabahçe Sarayı’nda yapılan çalışmalar neticesinde iki rapor hazırlamıştır. Bunlardan ilki İbrahim Grandi’nin yazmış olduğu Alfabe Raporu, diğeri de Ahmet Cevat (Emre)’nin yazdığı Gramer Raporudur.

²⁰ EMRE, Ahmet Cevat, *İki Neslin Tarihi, Mustafa Kemal Neler Yaptı*, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1960, s.316.

²¹ UNAT, Faik Reşit, “Latin Alfabetesinden Türk Alfabetesine”, *Türk Dili*, 1.8.1958, Cilt: II, sayı. 23, s. 728.

²² AKGÜR ÖZER, Emine Nilüfer, *Yazı Devrimi Sonrası Türk Basınında Yazım Sorunu, İstanbul Üniversitesi Gazetecilik ve Halkla İlişkiler, Doktora Tezi*, İstanbul, 1992, s.20.

²³ ŞİMŞİR, Bilal N., *a.g.e*, s.88–89.

²⁴ OVA Nalan, *Harf İnkılabı Ve Türk Basımı (1928-1929) : Vakit, İkdam ve Hâkimiyet-i Milliye Örnekleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2005, s.57-58.

Alfabe Raporu'nda saptanan yeni alfabenin özellikleri, dilimizin bünyesine uygunluk, ses öğeleri arasında karışıklığa yer bırakmama, diğer seslerle olan benzerliği koruma; milli olma, okuma-yazma konusunda sade ve zor olmama, klişe halinde olmama, yazımda benzeşime yer vermeme, güzel olma gibi unsurlar bulunmaktadır.²⁵ Ahmet Cevat (Emre)'nin yazdığı Gramer Raporu'nda ise, uzatma ve kesme olmak üzere yabancı kelimelerde kullanılması düşünülen iki işaret yer almıştır. Fakat Mustafa Kemal bunların çoğunu gereksiz bularak kaldırmış, anlamca karışıklığa neden olan sözcük çiftlerinin birbirinden ayrılması gerektiği durumlarda kullanılmasını istemiştir.²⁶ Dil Encümeni heyeti bu çalışmalar dışında halkı Latin alfabesi konusunda bilgilendirmek amacıyla gazetelerde ve dergilerde yazılar yazmışlardır. Heyet içerisinde yeni alfabeğe geçiş sürecinin en az 5 ila 15 yıl sürebileceği düşünülmüştür. Falih Rıfki (Atay) Çankaya adlı eserinde Atatürk'ün yeni harflerin kabul edilmesinde neden hızlı davrandığını şu şekilde nakleder:

“Komisyon alfabesini İstanbul'da Atatürk'e ben getirdim. Uzun uzun tetkik etti. Konuştuklarından birtakım “q” harfinde ısrar ediyorlardı. Hatta bir aralık Atatürk bu tavizde bulunmaya da karar verdi. Ertesi gün vazgeçirdik. Atatürk bana sordu:

-Yeni yazıyı tatbik etmek için ne düşündünüz?

-Bir on beş yıllık uzun, bir de beş yıllık kısa mühletli iki teklif var, dedim. Teklif sahiplerine göre ilk zamanlar iki yazı bir arada öğretilecektir. Gazeteler yarım sütundan başlayarak yavaş yavaş yeni yazılı kısmı artıracaklardır. Daireler ve yüksek mektepler için de tedrici bazı usuller düşünülmüştür.

Yüzüme baktı.

-Bu ya üç ayda olur ya hiç olmaz, dedi. Hayli radikal bir inkılâpçı iken ben bile yüzüme bakakalmıştım:

-Çocuğum, dedi. Gazetelerde yarım sütun eski yazı kaldığı zaman dahi herkes bu eski yazılı parçayı okuyacaktır. Arada bir harp, bir iç buhran, bir terslik oldu mu, bizim yazı da Enver'in yazısına döner. Hemen terk olunur.”²⁷

²⁵ ÖZTÜRK, İsa, *Harf Devrimi ve Sonuçları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s.15.

²⁶ ŞİMŞİR, Bilal N., *a.g.e.*, s.94.

²⁷ ATAY, Falih Rıfki, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004, s. 479.

İleri görüşlü bir devlet adamı olan Mustafa Kemal, “*Bu iş ya üç ayda olur ya da biçbir zaman*”²⁸ diyerek geçiş sürecini reddetmiştir. Mustafa Kemal’in bu dirayetli tutumu sayesinde harf İnkılabının gerçekleştirilmesi başarılı olmuştur.

Atatürk’ün Sarayburnu Nutku

Dil Encümeni çalışmalarına devam ederken, Atatürk İstanbul’da 9-10 Ağustos gecesi Sarayburnu Parkı’ndaki gazinoda Cumhuriyet Halk Partisinin düzenlediği ve halkın da katıldığı eğlenceye katılmıştır. Eğlencenin sonunda ayağa kalkarak harf devrimini müjdeleyen tarihsel nutkunu vermiştir. Bu Nutuk’ta Mustafa Kemal şunları söylemiştir: “*Arkadaşlar, güzel dilimizi ifade etmek için yeni Türk harflerini kabul ediyoruz. Arkadaşlar, bizim güzel, abenktar, zengin lisanımız yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulunduran, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak mecburiyetindeyiz. Lisanımızı muhakkak anlamak istiyoruz. Bu yeni harflerle behemehâl pek çabuk bir zamanda mükemmel suretle anlayacağız. Ben buna eminim. Siz de emin olunuz. Şimdi yeni Türk alfabesi ile yazdığım bu notları bir arkadaşına okutacağım; dinleyiniz; göreceksiniz ki çok kolay yazılmakta ve okunmaktadır.*” Dedikten sonra metnin son kısımlarını Falih Rıfki Atay’a okutmuştur.²⁹

Mustafa Kemal, eğlenceye katılanlara yeni alfabeyi tanıtmıştır. Buradaki konuşmasından sonra Mustafa Kemal, yeni Türk harflerine geçilmesi hususundaki kararlılığını vurgulamış ve yeni yazı kampanyasını başlatmıştır. Bu konuşmayla birlikte alfabe değişikliğinin hazırlık evresi bitmiş, kararları uygulama evresine geçilmiştir. Sarayburnu Nutku yurt içinde olduğu gibi yurt dışında da büyük yankı uyandırmıştır.

Yeni Türk alfabesinin öğretilmesi hususunda 11 Ağustos 1928’de Dolmabahçe Sarayı’nda ilk uygulama dersleri açılmış, ilk dersi İbrahim Necmi Dilmen Atatürk’ün yakın çevresine Cumhurbaşkanlığı görevlilerine ve memurlara vermiştir.³⁰ Daha sonra yine burada Cumhurbaşkanlığı hizmetlileri ve milletvekillerine, 15 Ağustos 1928’de edebiyatçılara ve Üniversite öğretim görevlisi olan hocalara yeni harfler tanıtılmıştır. Açılan bu dersler, Cumhuriyet Halk Partisi’nin Beyoğlu ilçe teşkilatında, İstanbul Erkek Öğretmen Okulu’nda ve İstanbul Radyosu’nda halkın aydınlatılması için tanıtılmıştır. 24 Ağustos günü gazetelerin manşetlerinde Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Saffet

²⁸ ATAY, Falih Rıfki, “ Yeni Yazı ”, *Türk Dili*, c.II, S. 23, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1953, s.719.

²⁹ ŞİMŞİR, Bilal N., *a.g.e.*, s. 160.

³⁰ OVA, Nalan, *a.g.e.*, s.57-58.

Arıkan'ın İstanbul'da bulunan milletvekilleri için 25 Ağustos günü saat 15.00'te konferansla verileceği hakkındaki davet yazısı yayınlanmıştır. 25 Ağustos 1928 günü Ankara'da toplanan Muallimler Birliği Dördüncü Kongresi'nin açılışında bir konuşma yapan Maarif Vekili Mustafa Necati, “*Tüm ülkeye yayılan coşkunluk dolu çalışmaların az zamanda beklenen sonucu vereceğini, çevreye bakınca bu işin ne kadar geliştiğinin görüleceğini sokakta, kahvede, çarşıda, dükkânda, evde özetle ülkenin her köşesinde halkın yeni harfleri öğrenmek ve öğretmekle meşgul olduğunu, bu sonucu bir an önce almak için özellikle öğretmenlerin gösterdiği çaba ve coşkunun çok övgüye değer olduğunu*” aktarmıştır.³¹

İbrahim Necmi Bey 25 Ağustos 1928'de, Mustafa Kemal Paşa'nın huzurunda Dolmabahçe Sarayı'nda 150 kadar milletvekilinin de katıldığı bir toplantıda seçkin bir kadroya yeni Türk harflerinin okunması konusunda bir konferans vermiştir. Sonrasında 29 Ağustos 1928'de yapılan üçüncü ders ise şair, yazar ve devlet ileri gelenleri için verilmiştir. 29 Ağustos günü Mustafa Kemal'in huzurunda milletvekilleri, Dil Encümeni üyeleri, tanınmış edebiyatçılar ve basın mensuplarından oluşan 200 kişinin katılımıyla yapılan son ve en geniş kapsamlı tartışmalı toplantıda harf inkılâbı, harflerin okunuşu, yazılışı konusunda tartışmalara yer verilmiştir. Bu tartışmalar neticesinde cahillığe savaş açıldığı ve yurttan okuma-yazma seferberliği yapılacağı kararı alınmıştır. Bu doğrultuda yazı tahtasına Mustafa Kemal Paşa'nın şu notu yazılmıştır: “*Milleti cehaletten kurtarmak için kendi diline uymayan Arap harflerini terk edip Latin esasında Türk harflerini kabul etmekten başka çare yoktur.*” Bu toplantıda tartışmalı konular halledilip karara bağlanmıştır. Başvekil İsmet Paşa “Türk Harfleri” adını verdiği alfabe için bir konuşma yapmış ve kongreye üç maddelik bir karar tasarısı sunmuştur. İbrahim Necmi'nin tahtaya yazdığı öneriyi Mustafa Kemal oylamaya sunmuş ve karar kabul edilmiştir. Kabul edilerek kesinleşen bu maddeler şunlardır:

- I. Milleti cehaletten kurtarmak için kendi diline uymayan Arap harflerini terk edip Latin esasından Türk harflerini kabul etmekten başka çare yoktur.
- II. Komisyonun teklif ettiği alfabe Türk alfabesidir, katidir, Türk milletinin ihtiyaçlarını temine kâfidir.
- III. Sarf ve imla kaideleri lisanın ıslahını, inkişafını, milli zevkini takip ederek tekâmül edecektir. Muhakkaktır ki yeni harflerle lisan ve imlaya ilk şeklini vermek için komisyonun projesi en

³¹ TEKİN, Mehmet, *Harf İnkılabı Türk Ocaklarının Çalışmaları ve Hatay'da Yeni Yazı*, Antakya, 1988, s. 35.

kısa ve en amelidir. Varılan bu sonuca harf inkılâbının “Misakı Millisi” adı verilmiştir.³²

Tartışmalar bittikten sonra Başbakan İsmet İnönü söz alarak, kabul edilen harflerin Türk dilinin yapısına uygun, pratik özellikleriyle bir Türk alfabesi olduğunu vurgulamıştır.³³ Mustafa Kemal’in harf inkılâbı konusunda göstermiş olduğu yoğun çaba herkesin takdirini toplamış aynı zamanda herkese büyük sorumluluk yüklemiştir. Bu gelişmelerden sonra yeni Türk harfleri hususunda yurttta büyük bir seferberlik başlatılmıştır. Mustafa Kemal, yeni harfleri konuşmalar yaparak halka hızla öğretmek gerektiğini vurgulamış ve harf inkılâbı yasa haline getirilmeden önce, harf inkılâbını halka tanıtmak ve halkın bu konuda desteğini almak için yurt gezilerine çıkmıştır. Başöğretmen olarak, Trakya, Karadeniz, Orta Anadolu bölgelerinde geziye çıkarak alanlarda, salonlarda halka dersler vermiştir. Yeni harflere olan ilgiyi gittiği her yerde görmüş, Ankara’ya döndüğünde Türk milletine bu konuda göstermiş olduğu ilgi için teşekkür etmiştir.³⁴ Türk milletinin yeni Türk harflerinin tanıtımı ile ilgili göstermiş olduğu ilgi, çalışmaların yasa haline gelmesini kolaylaştırmıştır.

Yeni Türk Harflerinin Kabul Edilmesi

31 Ekim 1928’de toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası gurubu, Meclis’te yeni Türk harflerinin görüşülmesi ve sonuca bağlanmasınının 1 Kasım 1928 günü olmasını karara bağlamıştır. Bu tarihte Mustafa Kemal, mecliste yaptığı konuşmada: “*Azîz Arkadaşlarım; her şeyden önce her inkişafın yapı taşı olan meseleye temas etmek isterim. Her vasıttan evvel Büyük Türk Milletine onun bütün emeklerini kısır yapan çorak yol haricinde kolay bir okuma yazma anahtarı vermek lazımdır. Büyük Türk Milleti cehaletten az emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve asil diline uyan böyle bir vasıta ile sıyrılabilir. Bu okuma yazma anahtarı ancak Latin esasından alınan Türk alfabesidir...*”³⁵ diyerek yapılacak değişimin önemini vurgulamıştır. Sonrasında Başvekil İsmet İnönü söz almış, yeni Türk harfleriyle okuyup yazmanın kolaylaştığını, hükümetin bu konuda ciddi mesai harcayacağını, böylesi büyük işlerde samimi inancın başarının temel kuvveti olduğunu ve bu kuvvete sahip olduklarını ifade etmiştir.³⁶ 1 Kasım 1928 yılında Meclis genel toplantısında, önerge ile verilen kanun tasarısı, 1353 sayılı “*Yeni Türk Harflerinin Kabul ve*

³² TEKİN, Mehmet, *a.g.e.*, s.35-36.

³³ ÖZGÜREL., Nesrin, *a.g.e.*, s.68.

³⁴ ŞİMŞİR, Bilal N. *a.g.e.*, s.185-195.

³⁵ TBMM *Zabıt Ceridesi*, c.5, Birinci İnikat, 1.11.1928, s.4.

³⁶ TBMM *Zabıt Ceridesi*, Devre: III, İçtima Senesi: I, Cilt: 5, 1. Teşrin Sani, 1928 Perşembe, s. 7-8.

Tatbiki Hakkındaki Kanun” olarak oybirliği ile kabul edilmiştir. Ardından Sivas Mebusu Rahmi Bey’in verdiği önerge ile Mustafa Kemal’e altın levha üzerine kabartma harflerle yazılmış “Yeni Türk Alfabeti” nin verilmesi kabul edilmiştir.³⁷ Kanun, 3 Kasım 1928’de Resmi Gazete ‘de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. 1030 sayılı Resmi Gazete ’de yayımlanan “*Yeni Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanun*” un maddeleri şu şekildedir:

- I. Şimdiye kadar Türkçeyi yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine Latin esasından alınan ve merbut cetvelde şekilleri gösterilen harfler (Türk Harfleri) unvan ve hukuku ile kabul edilmiştir.
- II. Bu kanunu neşri tarihinden itibaren devletin bütün daire ve müesseselerinde ve bilcümle şirket, cemiyet ve hususi müesseselerde Türk harfleri ile yazılmış olan yazıların kabulü ve muameleye konulması mecburidir.
- III. Devlet dairelerinin her birinde Türk harflerinin devlet muamelatına tatbiki tarihi 1929 Kanunu sânisinin birinci gününü geçemez. Şu kadar ki evrak-ı tahkikiye ve fezlekelerinin ve ilanların ve matbu muamelat cetvel ve defterlerinin 1929 Haziranı iptidasında kadar eski usulde yazılması caizdir. Verilecek tapu kayıtları ve senetleri ve nüfus ve evlenme cüzdanları ve kayıtları, askeri hüviyet ve terhis cüzdanları 1929 Haziran iptidasından itibaren Türk harfleri ile yazılacaktır.
- IV. Halk tarafından vaki müracaatlardan eski Arap harfleri ile yazılı olanların kabulü 1929 Haziranının birinci gününe kadar caizdir. 1928 senesi kanuni evvelinin iptidasından itibaren Türkçe hususi veya resmi levha, tabela, ilan, reklâm ve sinema yazıları ile kezalık Türkçe hususi, resmi bilcümle mevkût, gayri mevkût gazete, risale ve mecmuaların Türk harfleriyle basılması ve yazılması mecburidir.
- V. 1929 Kânunusaniisi iptidasından itibaren Türkçe basılacak kitapların Türk harfleriyle basılması mecburidir.
- VI. Resmi ve hususi bütün zabıtlarda 1930 Haziran iptidasına kadar eski Arap harflerinin stenografi makamında istimali caizdir. Devletin bütün daire ve müesseselerinde kullanılan kitap, kanun, talimatname, defter, cetvel, kayıt ve sicil gibi matbuatların 1930 Haziranı iptidasına kadar kullanılması caizdir.
- VII. Para ve hisse senetleri ve bonolar ve tahvilat ve pul ve sair kıymetli evrak ile hukuki mahiyeti haiz bilcümle eski vesikalar değiştirilmedikleri müddetçe muteberdirlere.

³⁷TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: III, İçtima Senesi: I, Cilt: 5, 1. Teşrin Sani 1928 Perşembe, s. 9.

- VIII. Bilumum bankalar, imtiyazlı ve imtiyazsız şirketler, cemiyetler ve müesseselerin Türkçe muamelatına Türk harflerinin tatbiki 1929 Kânunusanisinin birinci gününü geçemez. Şu kadar ki, halk tarafından mezkûr müesseselere 1929 Haziranı iptidasına kadar eski Arap harfleriyle müracaat olduğu takdirde kabul olunur. Bu müesseselerin ellerinde mevcut eski Arap harfleriyle basılmış defter, cetvel, katalog, nizamname ve talimatname (tüzük ve yönetmelik) gibi matbuaların 1930 Haziranı iptidasına kadar kullanılması caizdir.
- IX. Bütün mekteplerin Türkçe yapılan tedrisatında Türk harfleri kullanılır. Eski harflerle matbu kitaplarda tedrisat icrası memnudur.
- X. Bu kanun neşri tarihinden itibaren muteberdir.
- XI. Bu kanunun ahkâmını icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur.³⁸

Yeni Türk harfleri kanunu meclisten geçmeden önce milletvekillerinin, yüksek bürokratların ve aydınların çoğuna yeni harfler önceden öğretilmiştir. Ayrıca harflerin yaygınlaştırılması amacıyla devlet dairelerinde görevli memurlar için kurslar düzenlenmiştir. Düzenlenen bu kurslara katılanlar, 12 Kasım 1928’den itibaren sınava alınmaya başlamış ve başarılı olanlara diploma verilmiştir. Bununla birlikte birçok resmi ve özel kuruluşlar çalışanlarına kurslar vermiştir.³⁹ 1 Ekim 1928’e gelindiğinde yeni Türk harfleriyle ilk gazete “Türkçe Gazete” adıyla haftada iki kez çıkarılmaya başlanmıştır.⁴⁰ Cumhuriyet Gazetesi 8 Ekim 1928’de İkdâm Gazetesi de 1 Ocak 1929’da “Yeni Alfabe Dersleri” başlığı altında köşeler açarak okuyucularını yeni Türk harfleri konusunda bilgilendirmişlerdir. Hâkimiyeti Milliye gazetesi ise 31 Ekim 1928’den itibaren 3 sayfasını yeni Türk harfleriyle okuyucularına sunmaya başlamıştır.⁴¹

İstanbul’da çıkan gazeteler tirajın düşeceği kaygısıyla böyle bir uygulamaya geçmemiştir. Fakat 1 Aralık 1928’den itibaren kanun gereği bütün gazete, dergi ve kitaplar yeni yazıyla basılmaya başlanmıştır.⁴² Yeni harflerle basılmaya başlanan gazetelerin satış tirajları düştüğü için Hükûmet gazete ve dergilere ayda 50 ila 2250 lira arasında para yardımı yapmak zorunda kalmıştır.

³⁸Resmî Gazete, “Yeni Türk Harfleri’nin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanun”, S.1030, 3.11.1928.

³⁹Cumhuriyet, “Yeni Türk Harfleri’nin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanun” 19 Kanunu evvel 1928; Hareket, “Yeni Türk Harfleri’nin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanun” 8 Haziran 1929,

⁴⁰PERİN, Cevdet, *Atatürk Kültür Devrimi*, 4. Baskı İnkılap Kitapevi, İstanbul 1987, s. 74.

⁴¹Cumhuriyet, “Yeni Alfabe Dersleri” 8 Teşrinievvel 1928; *Hâkimiyeti Millîye*, “Yeni Alfabe Dersleri” 31 Ekim 1928; *İkdâm*, “Yeni Alfabe Dersleri” 1 Kanunu sani 1929.

⁴²*Düstur*, Üçüncü Tertip, C.X 1928, s. 3-6; Yeni Türk Harflerinin tanıtım etkinliklerini düzenlemek için gerekli atamalar yapılarak İstanbul’da bir de büro kuruldu. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Belge No: 03.18. 1.2/1.11.28.1.

Ayrıca hükümet, basının maddi sıkıntılarını hafifletmek için ithal edilen matbaa malzemelerinden gümrük vergisi almama kararı almıştır.⁴³ Bundan sonra yeni Türk harflerinin ve bu harfler ile halka okuyup yazmanın öğretilmesini gerçekleştirebilmek için Millet Mektepleri teşkilatı kurulmuştur.

Millet Mekteplerinin Kuruluşu ve Yeni Harflerin Halka Öğretilmesindeki Faaliyetleri

Harf inkılâbından sonra Türk toplumunun biran önce okur-yazar hale getirilip aydınlanması ve çağdaşlaşma sürecinin hızlanabilmesi için Millet Mektepleri açılmıştır. Harf inkılâbının uygulanması, yeni yazının tanıtılması, öğretilmesi ve yaygınlaştırılması bakımından Millet Mektepleri teşkilatı önemli bir yere sahiptir.

28 Ekim 1927’de yapılan nüfus sayımı, 13.648.270 kişi olan ülke nüfusunun, yalnızca 1.111.496’lık, yani % 9’dan daha az bir bölümünün (% 8.16) Arap alfabesi ile okuyabildiğini göstermektedir.⁴⁴ Cumhuriyet’in ilan edilmesiyle beraber ülkede kurtuluş savaşının silahlı safhası sona ermiş, halkımızı sosyal, kültürel ve ekonomik yönden ileri toplumlar düzeyine ulaştırmak için topyekûn bir mücadele başlatılmıştır. Bu mücadelenin ilk

⁴³ ŞİMŞİR, Bilal N. ,*a.g.e.*, s. 225-228; Bazı gazete ve dergilerin aylık olarak devletten istedikleri para ile aldıkları yardım şu şekildedir: *Cumhuriyet* 10.000 TL istiyor 2.250 TL alıyor; *Millîyet*, 9.000 TL istiyor 2.000 alıyor; *Vakit*, 8.000 TL istiyor 850 TL alıyor; *İkdam* 8000 TL istiyor 1200 TL alıyor. Bunlarla birlikte *Son Saat*, *Akşam*, *Karagöz*, *Koroğlu*, *Haftalık Mecma*, *Resimli Gazete*, *Resimli Ay*, *Akbaba*, *Papağan*, *Millî Mecma*, *İctihat*, *Üniversite Mecması* olmak üzere gazete ve dergilerin istediği toplam yardım 57.200 TL’ye karşılık 9600 TL verilmiştir. ŞİMŞİR, Bilal N. , *Türk Yazı Devrimi*, s. 227-228; Yunus Nadi bu sıkıntıların geçici olduğunu vurguladığı *Tarihi Bir Gün* başlığını taşıyan yazısında: “Ama bununla Türkiye’nin istikbalini o kadar parlak görüyoruz ki, bu parlaklık karşısında adeta gözlerimiz kamaşıyor. İşte yeni yazının mahiyeti ve manası budur.” Diyordu.

⁴⁴ T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1930-1931*, Hüsnü tabiat Matbaası, İstanbul, 1931, ss. 29-54: Nüfus; “Nüfusun medeni hali, yaş grupları ve tahsil itibarıyla inkısamı” Bölümlerinde yapılan hesaplamalar “okumak bilen–bilmeyen” sütunlarında gösterilmiştir. Bu sütunlar Üzerinde yapılan hesaplamalarda 0-6 yaş grubunu oluşturan 3.128.313’lük okul öncesi nüfus grubunun, “okumak bilmeyen” sütunlarında hesaplamaya dâhil edildiği görülmektedir. Osmanlı Eğitim sisteminde de, özellikle II. Meşrutiyet dönemi eğitim reformları ve okullaşma politikaları düşünüldüğünde, Cumhuriyet döneminde de nüfusun bu kısmının henüz eğitim-öğretim süreçlerine katılmamış olması nedeniyle “okumak bilmeyen” toplamından düşülmesi gerekmektedir. Bu da, ülkenin tüm nüfusu düşünülerek hesaplanan % 8.16’lık okuma bilen nüfus oranını biraz daha yukarıya taşımaktadır; 13.648.270’lik toplamdan düşülen 0-6 yaş grubu çocuk nüfus sonrası okuma bilenlerin toplam nüfusa Oranı % 10.56’dır.

safhası okuma-yazma bilmeyen büyük bir kitlenin nasıl eğitileceği, en azından nasıl okutulacağı sorununu çözmekle başlamıştır.⁴⁵ Mustafa Kemal, yaptığı konuşmalarda her fırsatta okuma-yazma sorununa değinmiş ve ülkedeki her bireyin en azından okuma-yazma bilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda kendisine Millet mektepleri ve halk dershanelerinin kurulması önerilmiştir. Mustafa Kemal topyekûn okuma-yazma seferberliği başlatmıştır. O dönem Maarif vekili olan Mustafa Necati Bey tarafından Bakanlıkta halk eğitimi birimi kurulmuştur. Bununla birlikte halk dershaneleri kurma çalışmaları neticesinde ilk halk dershanesi 1927’de kurulmuştur. Harf inkilâbından sonra bu dershaneler Millet Mektepleri çatısı altında teşkilatlanmış ve görevleri yeni harflerin halka öğretilmesi olarak kararlaştırılmıştır.⁴⁶

Türk harfleri yasasının yürürlüğe girişinden sonra, 7 Kasım 1928 yılında TBMM’de yaptığı bir konuşmada, İsmet İnönü, yeni Türk harflerinin bütün halka ulaştırılması için Millet Mekteplerinin açılacağını duyurmuştur.

İsmet Paşa konuşmasında, ülkede iki veya dört aylık kurslar açılacağını, vatandaşların müsait zamanlarında bu mekteplere gelmesi gerektiğini belirtmiştir. Devletin her kademesinden en büyüğünden en küçüğüne kadar tüm memurların Millet Mektepleri teşkilatında ihtiyaca göre çalışacaklarını, Mustafa Kemal’in Millet Mektepleri teşkilatının genel başkanlığını ve başöğretmenliğini kabul ettiğini, bu teşkilat ile örgün eğitim dışında kalan yaşlı büyük bireylerin okuma-yazma öğrenerek birkaç yüz bin nüfusun kurtarılabilceğini belirtmiştir.⁴⁷

İsmet Paşa bir konuşmasında Millet Mektepleri içindeki hiyerarşiyi şu şekilde ifade ediyor: Millet Mektepleri Örgütünün Genel Başkanı ve Başöğretmeni Mustafa Kemal’dir. Örgütün diğer başkanları ise sırasıyla Büyük Millet Meclisi Başkanı, Başbakan, Genelkurmay Başkanı ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri’dir. Bütün Bakanlık müfettişleri aynı zamanda Millet Mekteplerinin de müfettişleridir. Müfettişler bu okulları sürekli denetleyecekler ve eksikliklerle başarıları her ay sonunda örgüt merkezine rapor edeceklerdir. Merkez, Millî Eğitim Bakanlığı’dır. Örgüte genel yön veren ise, Millî Eğitim Bakanının Başkanlığında oluşturulan bir kuruldur. Millî Eğitim Bakanı, her üç

⁴⁵ SAKAOĞLU, Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.46.

⁴⁶ ÖZADAŞIK, Mustafa, *a.g.e.*, 1999, s.243.

⁴⁷ TBMM *Zabıt Ceridesi*, Devre: III, C.V, s. 26-29; Mücteba İlgürel, “Millet Mektepleri”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1981, ss.25-35, s. 29

ayda bir Millet Mektepleri Örgütü Genel Başkanı Mustafa Kemal'e bir rapor vermekle yükümlüdür⁴⁸.

Bu gelişmelerden sonra, Bakanlar Kurulu, 11 Kasım 1928 günü “Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesini onaylamış 24 Kasım’da yönetmelik Resmi Gazetede yayınlanıp yürürlüğe girmiştir.⁴⁹ Bu yönetmelikle birlikte merkeze bağlı olarak Millet Mektepleri il, ilçe, bucak ve köy kurulları oluşturulmuştur. Bu kurulların görevleri; dersaneler hazırlamak, ısıtma, aydınlatma ve donatma faaliyetlerini yürütmek, ayrıca kayıt, yoklama defterleri, yazı tahtası, tebeşir, defter, kalem kitap gibi öğretim araç ve gereçlerini sağlamak; yerel ekonomik ve sağlık koşullarını göz önünde bulundurarak, Millet Mekteplerinin okuma-yazma ders başlama ve bitiş saatlerini belirlemek ve öğrencilerin derslere devamını sağlamaktır. Uygulamanın devamlılığı açısından gerekirse polis, jandarma, Belediye görevlileri, muhtarlar ve esnaf örgütlerinden de yararlanabileceklerdir. Bu uygulama ile birlikte, en küçük yerleşim biriminden en büyüğüne kadar her birim kendi bünyesinde Millet Mektepleri idare heyeti oluşturmuştur. Küçükten büyüğe doğru hiyerarşik sistem içerisinde herkes bir üstüne karşı sorumludur. Bunun yanı sıra, belediyeler, bankalar, demiryolu ve liman işletmeleri gibi kurumlarla, bünyesinde yirmiden fazla işçi çalıştıran şirket fabrika gibi kamu kuruluşları kendi çalışanlarına okuma yazmayı öğretmekle yükümlüdür. Hapishane yöneticileri de, altı aydan fazla mahkûmiyeti bulunan mahkûmlara okuma yazma öğretmekle görevliyidiler.⁵⁰ Bu kurulların faaliyetlerini daha iyi sürdürebilmeleri için bir Millet Mektepleri talimatnamesi oluşturulmuştur.

Millet Mektepleri Talimatnamesine göre: yaşları 16 ile 40 arasında değişen ve yeni harflerle okuma-yazma bilmeyen tüm vatandaşların zorunlu olarak okuma-yazma öğrenmeleri için kurslar açılması öngörülmüştür.⁵¹ Fakat bu kursların süresi ve yöntemi kişinin daha önce okuma-yazma bilip bilmediğine göre farklılık göstermiştir. Bu süre yaş ayrımı yapılmaksızın A kategorisi okullarda hiç okuma-yazma bilmeyenler için dört ay olarak, B kategorisi okullarda daha önce Arap harfleriyle okuma-yazma bilenler için iki ay olarak belirlenmiştir. Okuma-yazma bildiğini bildiren vatandaşlar en yakın

⁴⁸ *Resmi Gazete*, S.1048, 24.11.1928.

⁴⁹ “ Millet Mektepleri Talimatnamesi” için bkz. KORKMAZ, Zeynep, *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s.84–92. *Resmi Gazete*, S.1048, 24.11.1928.

⁵⁰ *Millet Mektepleri Talimatnamesi*, Ankara 1929, madde: 45, 46, 47.

⁵¹ SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.192.

Millet Mektebi’nde sınava tabi tutulup, başarılı olanlar zorunlu okuma-yazma eğitiminden muaf tutulmuşlardır. Ayrıca yeni harflerle eğitim vermeye ehliyetli aile reisleri, kendi ailelerine okuma-yazma öğretmeyi taahhüt ettikleri takdirde aile fertlerini Millet Mekteplerine göndermemişlerdir.⁵²

Halkın yeni harflere ilgisini çekmek, okuma-yazmanın faydalarını halka anlatmak için bir propaganda örgütü oluşturulmuştur. Bu örgüt tiyatro ve sinema salonlarında okuma-yazmanın faydalarına yönelik oyunlar tertip etmiştir. Ayrıca kahvehane, gazino gibi yerlerde konferanslar vermek; kasaba ve köylerde panayır, pazar, güreş, koşu ve sergi gibi halk kitlelerinin toplandığı yerlerde eğlenceler düzenlemek ve konferans vermek, propaganda çalışmaları yapmak gibi faaliyetler de bulunmuşlardır. Ayrıca, halkın Millet Mektepleri ’ne devam etmesini sağlamak için dönemin basın ve yayın organlarının da desteği sağlanmıştır.⁵³

Maarif Vekili Mustafa Necati Bey 2 Aralık 1928 günü valiliklere göndermiş olduğu tamimde, “Millet Mektepleri Teşkilatı Hakkında” Millet Mekteplerinin oluşturulması ve işleyişi konuları hakkında açıklamalarda bulunmuş, bütün hazırlıkların 1 Ocak 1929’a kadar tamamlanmasını istemiştir.⁵⁴ Sonuçta 1 Ocak 1929 tarihinde Millet Mektepleri yurtta büyük törenlerle açılmıştır.⁵⁵ Bu tarih basında ve diğer yayın kuruluşlarının çıkardığı yazılarda Maarif Bayramı olarak kutlanmıştır. Bu kutlamalara gölge düşüren tek olay Dönemin Maarif Vekili Mustafa Necati’nin 1 Ocak’taki ansızın ölümü olmuştur.⁵⁶ Maarif Vekilliği görevini Mustafa Necati Bey’den sonra İsmet İnönü üstlenmiştir. İsmet İnönü öğretmenler için bir genelge yayınlamış, bu genelgede: “Türk Harfleri Usul-i Tedrisi” kitapçığının iyi okunması Millet Mektepleri ’ne devam eden yurttaşların yetişkin olduğunun unutulmaması ve ona göre muamele edilmesi, öğretmenin yeni harfleri öğretmenin yanı sıra

⁵²*Cumhuriyet*, “1 Kânunusani Her Yerde Maarif Bayramı Yapılacak”, 25 Kânunuevvel 1928.

⁵³ ÖZTÜRK, Cemil, Arzu M. Nurdoğan, “Millet Mekteplerinde Yurttaşlık Eğitimi: Öğretim Programı ve Ders Kitapları”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.5, İstanbul, 2001, s.184.

⁵⁴ KURT, Mihriban, Millet Mektepleri, *Marmara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2000, s.60. “Millet Mektepleri Teşkilatı Hakkında Valiliklere Yapılan Tamim” *Maarif Vekâlet Mecmuası*, s.89–90.

⁵⁵*Hâkimiyet-i Milliye*, “Dün memleketin her köşesinde binlerce Millet Mektebi açıldı”, 2 Kânunusani 1929.

⁵⁶ Erdoğan Başar, *Millî Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920–1960)*, İstanbul, 2004, s.213, Afet İnan, “Yeni Harflerin Kabulü ve Millet Mekteplerinin Açılışı Esnasında Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati’nin Ölümü”, *Bellekten*, c.XXXII, Ankara, 1968, s.51–53.

vatandaşlara genç Türkiye Cumhuriyetinin vatandaşlık bilgilerinin de verilmesi istenmiştir.⁵⁷ Millet mekteplerine halk tarafından büyük bir ilgi gösterilmiştir.

Milli Eğitim Bakanlığının, 1929 yılı Şubat ayı başlarında vermiş olduğu bilgilere göre; yurt genelinde Millet Mekteplerinde derslere katılanların sayısı 856.000'nin üzerinde olduğu ifade edilmiştir.⁵⁸ Halk kurslara büyük oranda katılarak çok fazla ilgi göstermiştir. Bu ilgiyi 1928–1929 eğitim yılı ile ilgili genel istatistik bilgileri ışığında şu şekilde açıklayabiliriz: 1928-29 yılları arasında toplam 20.489 dershane açılmış bu dershanelerde 16.922 öğretmen görev almıştır. Okuma-yazma kurslarına devam eden 1.045.500 kişi ve sınava dışarıdan girerek başarılı olan ise 70.129 kişidir. İlk yıl Millet Mekteplerinden toplamda 597.010 yetişkin mezun olmuştur.⁵⁹ 1929-30 eğitim döneminde Maarif Vekâleti, bir önceki yılda edinmiş olduğu tecrübelerle dayanarak Millet mektepleri talimatnamesinde bazı değişiklikler yapılmasını önermiştir. Kabul edilen yeni talimatnameye göre Millet Mekteplerinin amacı: “*Türkiye halkını okuma-yazmaya muktadir bir hale getirmek ve ona hayat ve maişetinin istilzam ettiği ana bilgileri kazandırmak maksadı ile Millet Mektepleri vücuda getirmek*”⁶⁰ şeklinde eklemeler yapılarak 22 Eylül 1929 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir. Yapılan yeni düzenleme ile Millet Mekteplerinin kapsamı genişletilmiş, halka okuma yazma öğretilmesinin yanı sıra, toplum yaşamında ihtiyaç duyulan temel bilgilerin kazandırılmasına ağırlık verilmiştir. Açılmış olan her Millet mektebinin, 15-40 öğrenciden oluşması, Millet mektebi öğrencilerinin yaş sınırlamasının 16-45 arası olması kararlaştırılmıştır. Talimatnameye göre: “hiç okuma-yazma bilmeyen veya Arap harflerini öğrenmiş olan yetişkinler” A dershanelerinde 1 Kasımdan başlayarak Şubat’ın sonunu kadar ders göreceklerdir. A dershanelerinin öğretmenleri bu dershanelere devam eden vatandaşlara Maarif Vekâleti Milli Talim ve Terbiye tarafından tespit ve irade edilmiş olan usul altında Alfabe, Kıraat, İmla ve Yazı, Matematik dersinde rakam ve sayıların okunması, çıkarma ve toplama işlemleri öğretilecektir. B dershanelerinde ise “A dershanelerine devam ederek, okuma-yazmayı öğrenmiş yetişkinlere”, vatandaş olmanın ve yaşamın gerekli kıldığı

⁵⁷ KURTKAYA, Âlim, Harf İnkılâbı Sonrası Yetişkin Eğitimi, Marmara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2004.

⁵⁸ *Hâkimiyet-i Millîye*, “Millet Mekteplerinde 856.000 talebe var”, 1 Şubat 1929.

⁵⁹ BAŞGÖZ, İlhan, *Türkiye’nin Eğitim Çıkarması ve Atatürk*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.121.

⁶⁰ Maarif Vekaleti, *Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği 1928-34*, İstanbul, Devlet Matbaası, 1934, s.48-49.

pratik bilgilerin verilmesi hedeflenmiştir. B dershanelerinin eğitim süresi A dershaneleri ile aynı olacaktır.⁶¹

Millet mekteplerindeki B dershanelerinde yetişkinlere hafta da 6 saat ders verilmiştir. Bu derslerin dağılımı şu şekildedir: Haftada 2 saat Kıraat ve Tahrir, 2 saat Hesap ve Ölçü, 1 saat Sağlık Bilgisi, 1 saat Yurt Bilgisi dersidir. Ayrıca kıraat (okuma) dersi ile bireylerin kolay ve düzgün okuması, okuma alışkanlığı kazanması hedeflenmiştir. Tahrir (yazı yazma) dersinde öğrenciye fikirlerini düzgün ve anlaşılır bir biçimde ifade edecek düzeyde yazması, mektup, tezkere, telgraf, senet gibi günlük hayatta daima kullanılan metinlerin nasıl yazılacağı ile ilgili eğitim verilmesi hedeflenmiştir. Yine günlük hayatta işe yarayacak, hesap ve ölçüler dersinde basit problemleri çözmeye yardımcı olacak genel kuralları öğretmek ve kullanılmasını sağlamak amaçlanmıştır. Sağlık Bilgisi dersinde vücut, organlar ve görevleri, zararlı alışkanlıklar, bulaşıcı hastalıklar, zehirlenmeler, sağlık bilgisi ve günlük vücut bakımının öğretilmesi gibi alışkanlıkların kazandırılması hedeflenmiştir.⁶²

Maarif Vekâleti Millet Mekteplerinde haftada bir saat Yurt Bilgisi dersinin verileceğini ve bu dersin amacını şu şekilde ifade etmiştir; “*Öğrencilere vatan, millet, vatandaşlık hak ve vazifeleri hakkında bilmesi gereken asgari malumatı kazandırmak.*” Bu amaç Yurt Bilgisi dersine son derece önemli bir görev yüklemiş bu derste ulus bilinci yerleştirilmeye çalışılmıştır. Yurt Bilgisi dersi içerisinde şu konu başlıklarını ihtiva etmiştir: Türk Bayrağı, Türk Bayrağının dalgalandığı yerler, Türkiye’nin hudutları, Türkler, Nüfusumuz, Türk Devleti, Devlet Ne Demektir?, Türk Milletinin Eskiği, Eski Zamanlarda Türk Devletleri, Yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu, Sultanlar İstibdadının Neticeleri; Meşrutiyet, Meşrutiyet’in Bozulması, Büyük Harp, Türkiye’nin Düşmanlar Tarafından İstilas, İstiklal Muharebesi... Millet mektepleri bünyesinde verilen Yurt Bilgisi dersleri ile sağlıklı bir toplum oluşturmanın yanında, tarih bilincine sahip, milliyetçi, ülkesini seven ve tanıyan, vatandaşlık görevlerini yerine getiren bir toplum yaratılması amaçlanmış ve bu amaç Millet Mektepleri tarafından layıkıyla yerine getirilmiştir. Millet mekteplerinin sayısı zamanla artış göstermiş ve buna paralel olarak bu okullara ayrılan bütçeler azalmaya başlamıştır. Bu konuyla alakalı Başbakan İsmet İnönü, Millet Mekteplerinin ilk yılda yüksek bir rakamla başlayıp dört sene içinde azalmasını maddi olanaksızlıklara bağlayanlara hak vermiştir. Bu doğrultuda görüşlerini, “*Millet Mekteplerinde halka ders vermek üzere vazife almış hocaların masraflarını ve*

⁶¹ *Cumhuriyet*, “Millet Mektepleri Dün Açıldı”, 2 Teşrinisani 1929.

⁶² AYZAZ, Nevzad, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1948, s.418.

macaşlarında yapılacak ilaveleri temin etmek gittikçe güçleştiği için mekteplerin ve devam edenlerin adedi azalmıştır... Her ne olursa olsun meselenin içindeki müessirleri mütalaa ederek ilk tahsil çağını geçirmiş yaşlıların ve geçkinlerin ümmilikten kurtulması için yapılan mücadelede yapılması lazım gelen tedbirler hükümetçe alınacaktır.”⁶³ Şeklinde ifade etmiştir. Millet Mekteplerinin 1934–1935 yılları arasında dönemde bir önceki yıla göre sayısının arttırıldığı, İsmet İnönü’nün konuşması doğrultusunda mekteplere biraz daha önem verildiği görülmüştür. Önceki dönemde 2683 dershaneden 40.851 yetişkin mezun olmuşken 1934–1935 döneminde 3670 dershaneden 66.255 yetişkin mezun olmuştur. İsmet İnönü’nün bu konuşmasından sonra Millet mekteplerinde az da olsa canlanma görüldüyse de bu yeterli olmamış ve devamındaki yıllarda bu düşüş devam etmiştir. 1932’den itibaren mektepler etkinliğini giderek yitirmiş ve Halk Okuma Odaları’nın bu işlevi üstlendiği görülmüştür.⁶⁴

Millet Mektepleri 1933’ten sonra ancak 3 yıl daha faaliyet gösterebilmiştir. 1928-1929 döneminde 20.489 olan derslane sayısı 1935-1936 döneminde 2274’e düşmüş, derslere katılan öğrenci sayısı da 1.045.500 kişi iken, 59.206’ya kadar gerilemiştir.⁶⁵ Fakat Harf inkılâbının uygulanması yeni yazının tanıtılması, öğretilmesi ve yaygınlaştırılması bakımından olaya bakıldığında Millet Mekteplerinin faydalı sonuçlar verdiği söylenebilir. 1928-35 yılları içerisinde ülkede millet mekteplerine okuma-yazma için başvuran vatandaşların yaklaşık % 54’ü başarılı olması bu görüşü desteklemiştir.⁶⁶

Harf İnkılâbının temel amacı halkın eğitilmesi ve okur-yazar hale getirilmesidir. Bu amaca en kısa sürede, en etkili yöntemle ulaşmak için, Mustafa Kemal’in başkanlığında ve Maarif Vekili Mustafa Necati’nin büyük desteği ile Yeni Türk harflerinin, kısa bir zamanda ve kolay bir şekilde halka öğretilmesi amacı ile Millet Mektepleri açılmıştır. Millet Mektepleriyle, bütün ulusa yeni Türk alfabesiyle okuma yazma öğretmek amaçlanmıştır. Yalnız okuma öğretmekten amaç, bir tabela ya da herhangi bir yerde gördüğü yazıyı okuyabilmek değil; halkın tamamının okur-yazar hale getirilmesidir. Böylece halk aydın bir kitle haline getirilmeye çalışılmış, demokrasi rejiminin uygulanabileceği şartlar oluşmuştur. Millet Mektepleri sayesinde tüm halkın

⁶³ *Cumhuriyet*, “Ümmilikle Mücadele”, 14 Mart 1934.

⁶⁴ ÖZODAŞIK, Mustafa, *a.g.e.*, s. 242.

⁶⁵ SAKAOĞLU, Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 48.

⁶⁶ ŞAHİN, Mustafa, “ Bir Halk Eğitim Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c.1, sayı:2, İzmir,1992, s.221.

eğitilmesi için çalışmalar yapılmış ve eğitim ülkenin en ücra köşelerine kadar götürülerek, eğitimde fırsat eşitliği sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat Millet Mektepleri, okuma-yazma seferberliğinin ilk zamanlarında tahmin edilen düzeye ulaşmamıştır.⁶⁷

Millet Mekteplerinin işlevini yitirmesinin sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- I. Mali olanakların çok kısıtlı oluşu sebebiyle finansal açıdan destek olunamayışından dolayı sıkıntılar yaşanması.
- II. 1929 Dünya ekonomik bunalımının Türkiye’yi de etkilemesi sonucu devletin ve halkın mali olanaklarının azalmış olması.
- III. Millet Mektepleri için gerekli ödeneğin bütçeye konulmayarak masraflarını karşılanmasının İl Özel İdarelerine bırakılması.
- IV. Yerel yöneticilerin konuya gerekli biçimde ve ölçüde sahip çıkmamaları.
- V. Kurs verecek Öğretmen sayısındaki yetersizlik.⁶⁸

Bu nedenlerden dolayı zaman içerisinde bu faaliyetleri yürütebilecek daha sistemli ve kapsamlı bir organizasyona gerek duyulduğu fikri ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde bu organizasyonu sağlayabilecek kültür kurumları olan Halkevlerinin kurulmasına karar verilmiştir.

Sonuç

Cumhuriyetin ilanından sonra Mustafa Kemal ve silah arkadaşları Kurtuluş Savaşının dış düşmana karşı olan bölümünün fiili olarak sona ermesinin ardından; asıl savaşın milleti ölüm kalım savaşı verme durumunda bırakan, üç kıtaya hükmeden Devlet-i Ali’yi Anadolu’nun küçük bir bölümüne sıkışmasına neden olan kronik rahatsızlıkların temel nedeni olan cehalet ve geri kalmışlığa karşı yapılması gerektiğine karar vermişlerdir. Bu çerçevede halkın Cumhuriyet değerlerini özümsemiş, çağdaş uygarlık seviyesini yakalama azminde olan, imtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitle olması için genç Cumhuriyetin en önemli sermayesi olan beşeri kaynağının nitelikli bir eğitime kavuşmasına çalışılmıştır.

⁶⁷ BÜYÜKAKALIN, Yeşim, “Harf Devriminin Eğitim ve Kültür Yaşamımıza Etkileri ve Millet Mektepleri”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Atatürk Dizisi S: 24, Ankara, Kasım 1991, s. 173.

⁶⁸ ÇELİK, Haydar Seçkin, Atatürk Döneminde Halk-Devlet İlişkileri (1923-1938), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler Ve Tanıtım (Halkla İlişkiler) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, Ankara,2010, s.73-74.

1927'de yapılan nüfus sayımında 13.648.270 kişi olan toplam nüfusun yalnızca 1.111.496'lık, yani % 9'dan daha az bir bölümünün (% 8.16) Arap alfabesi ile okuyabildiğini görülmüştür. Sesli harf kullanımının kısıtlı olması nedeniyle ağırlıklı olarak cümlenin gelişinden kelimelerin tahminen okunması nedeniyle yanlış okuma ve anlaşılma ihtimalinin çokça görülebilmesi, Meşrutiyet döneminden Cumhuriyete kadar dilde ıslah çalışmalarının çokça denenmesi nedeniyle okuyup yazmanın daha kolay hale gelmesi için ilk olarak 1928 yılında Harf devrimi yapılmıştır. Harf devrimi yapıldıktan sonra yeni harflerin okullar dışında yaygınlaştırılması için çalışmalar yapılmıştır. Çünkü o dönemde 16-45 yaş arası yani örgün eğitim dışında kalan vatandaşlar arasında okuma ve yazma oranı oldukça düşüktür.

Harf devriminin temel amacı halkın eğitilmesi ve okur-yazar hale getirilmesidir. Bu amaca en kısa sürede, en etkili yöntemle ulaşmak için, Mustafa Kemal'in başkanlığında ve Maarif Vekili Mustafa Necati'nin büyük desteği ile Yeni Türk harflerinin, kısa bir zamanda ve kolay bir şekilde halka öğretilmesi amacı ile Millet Mektepleri açılmıştır. Millet Mektepleriyle, bütün ulusa Latin alfabesiyle okuma yazma öğretmek amaçlanmıştır.

Okuma öğretmekten amaç, bir tabela ya da herhangi bir yerde gördüğü yazıyı okuyabilmek değil; halkın tamamının okur-yazar hale getirilmesidir. Böylece halk aydın bir kitle haline getirilebilecek, demokrasi rejiminin uygulanabileceği şartların temelleri böylece atılabilecektir.

Millet Mektepleri sayesinde tüm halkın eğitilmesi için çalışmalar yapılmış ve eğitim ülkenin en ücra köşelerine kadar götürülerek, eğitimde fırsat eşitliği sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat Millet Mektepleri, okuma-yazma seferberliğinin ilk zamanlarında tahmin edilen düzeye ulaşamamıştır. Bunun iktisadi, sosyal, kültürel birçok nedeni vardır. Bunlar: kurslar için verilen ödeneklerin yetersiz kalması, istenilen eğitim düzeyinin yetersiz olması, yerelde yöneticilerin istekli olmayışları, üretim araçlarındaki gelişmelerin henüz okuma yazma bilme ihtiyacı hissedilecek düzeyde olmaması, ekonominin temel direği olan tarıma makineleşme oranının henüz çok düşük olması gibi birçok sebep gösterilebilir.

KAYNAKÇA

AKGÜR ÖZER, Emine Nilüfer, *Yazı Devrimi Sonrası Türk Basınında Yazım Sorunu, İstanbul Üniversitesi Gazetecilik ve Halkla İlişkiler, Doktora Tezi, İstanbul, 1992.*

ATAY Falih Rıfki, “ Yeni Yazı ”, *Türk Dili*, c.II, S. 23, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1953.

ATAY Falih Rıfki, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004.

AYAZ Nevzad, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1948.

BAŞAR Erdoğan, *Milli Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920–1960)*, İstanbul, 2004.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Belge No: 03.18. 1.2/1.11.28.1.

BAŞGÖZ İlhan, *Türkiye’nin Eğitim Çıkması ve Atatürk*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

BAYRAMOĞLU Sonay, “1929 Yönetimde Merkezîyetçiliğin İnşası”, *Açıklamalı Yönetim Zaman dizini (1929-1939)* Editör: Birgül Ayman Güler, AÜSBF KAYAUM Yayını, Ankara, 2007.

BÜYÜKAKALIN Yeşim, “Harf Devriminin Eğitim ve Kültür Yaşamımıza Etkileri ve Millet Mektepleri”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Atatürk Dizisi S: 24, Ankara, Kasım 1991.

Celal Nuri, “Türk İnkılabının Yeni Bir Safhası: Latin Harfleri Meselesi “, *İkdam*, 07.Mayıs 1928, S:11150.

Cumhuriyet, “1 Kânunusani Her Yerde Maarif Bayramı Yapılacak”, 25 Kânunuevvel 1928.

Cumhuriyet, “Millet Mektepleri Dün Açıldı”, 2 Teşrinisani 1929.

Cumhuriyet, “Türkiye Şayan-ı Hayret Bir Süratle Değişiyor”, 17 Nisan 1928, S:1415, s.4

Cumhuriyet, “Ümmilikle Mücadele”, 14 Mart 1934.

Cumhuriyet, “Yeni Alfabe Dersleri” 8 Teşrinievvel 1928

Cumhuriyet, “Yeni Türk Harfleri’nin Kabul ve Tatbiki Hakındaki Kanun” 19 Kanunu evvel 1928

ÇELİK Haydar Seçkin, Atatürk Döneminde Halk-Devlet İlişkileri (1923-1938), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler Ve Tanıtım (Halkla İlişkiler) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, Ankara,2010.

Devlet İstatistik Enstitüsü, *Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1973.

Düstur, Üçüncü Tertip, C.X 1928, s. 3-6

EMRE Ahmet Cevat, *İki Neslin Tarihi, Mustafa Kemal Neler Yaptı*, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1960.

ERİŞİRGİL Mehmet Emin, “ Bir Tarih, Bir Teklif ”, *Türk Dili*, Cilt I, sayı. 4, 1952.

FETHİ Naci, *100 soruda Atatürk'ün temel görüşler*, Gerçek Yayınevi., İstanbul, 1968.

Hâkimiyet-i Milliye, “Dün memleketin her köşesinde binlerce Millet Mektebi açıldı”, 2 Kânunusani 1929.

Hâkimiyet-i Milliye, “Millet Mekteplerinde 856.000 talebe var”, 1 Şubat 1929.

Hâkimiyeti Milliye, “Yeni Alfabe Dersleri” 31 Ekim 1928

Hareket, “Yeni Türk Harfleri'nin Kabul ve Tatbiki Hakındaki Kanun” 8 Haziran 1929,

İkdam, “Yeni Alfabe Dersleri” 1 Kanunu sani 1929.

İLGÜREL Mücteba, “Millet Mektepleri”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1981.

İNAN Afet, “Yeni Harflerin Kabulü ve Millet Mekteplerinin Açılışı Esnasında Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati'nin Ölümü”, *Bellekten*, c.XXXII, Ankara, 1968.

KILIÇ Eşref, *Halk eğitiminde kuram ve uygulama*, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü İdaresi Yayınları. 1981.

KORKMAZ Zeynep, *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

KURT Mıhrıban, Millet Mektepleri, *Marmara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2000.

KURTKAYA Âlim, Harf İnkılâbı Sonrası Yetişkin Eğitimi, Marmara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2004.

Maarif Vekâlet Mecmuası, s.89–90.

Maarif Vekâleti Mecmuası, S. 17, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929, s.20.

Maarif Vekâleti, *Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği 1928-34*, İstanbul, Devlet Matbaası, 1934.

Millet Mektepleri Talimatnamesi, Ankara 1929, madde: 45, 46, 47.

OVA Nalan, Harf İnkılabı Ve Türk Basını (1928-1929) : Vakit, İkdam ve Hâkimiyet-i Milliye Örnekleri, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2005.

ÖZADAŞIK Mustafa, *Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çabaları (1923-1950)*, Konya,1999.

ÖZGÜREL Nesrin, Atatürk ve Eğitim Kavramı, *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 1989.

ÖZTÜRK Cemil, Arzu M. Nurdoğan, “Millet Mekteplerinde Yurttaşlık Eğitimi: Öğretim Programı ve Ders Kitapları”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.5, İstanbul, 2001.

ÖZTÜRK İsa, *Harf Devrimi ve Sonuçları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

PARLATIR İsmail, “Yeni Türk Harflerinin Kabulü ve Uygulamada Türk Basınının Rolü”, *Ankara Üniversitesi’nin 60.Kuruluş Yılı Armağanı, Atatürk ve Türk Dili ve Edebiyatı, Türk Eğitimi ve Türk Kültürü Konusunda Seçme Yazılar*, Editör: Doğan Atılğan, Ankara, 2006.

PERİN Cevdet, *Atatürk Kültür Devrimi*, 4. Baskı İnkılap Kitapevi, İstanbul 1987.

Resmi Gazete, “Yeni Türk Harfleri’nin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanun”, S.1030, 3.11.1928.

Resmi Gazete, S.1048, 24.11.1928.

SADOĞLU Hüseyin, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

SAKAOĞLU Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

SAKAOĞLU Necdet, *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

ŞAHİN Mustafa, “ Bir Halk Eğitim Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c.1, sayı:2, İzmir,1992, s.221.

ŞİMŞEK Ali, “Türkiye’de Uzaktan Eğitimin Tarihsel Gelişimi” *Çağdaş Eğitim Dergisi*, S.108, 1986.

ŞİMŞİR Bilal N., *Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara , 1992.

T.B.M.M.Z.C., İ:78, 20.05.1928 , C:2, s.203-207

T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1930-1931*, Hüsni tabiat Matbaası, İstanbul, 1931,

TAŞDEMİR Aynur, Harf Devrimi ve Halk Mecmuası, *Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2006.

TBMM Zabıt Ceridesi, c.5, Birinci İnikat, 1.11.1928, s.4.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: III, C.V, s. 26-29

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: III, İçtima Senesi: I, Cilt: 5, 1. Teşrin Sani, 1928 Perşembe, s. 7-8.

TBMM Zabıt Ceridesi, Üçüncü İnikat, 8.11.1928, s.8; TBMM Zabıt Ceridesi, Üçüncü İnikat, 8.11.1928.

TEKİN Mehmet, *Harf İnkılabı Türk Ocaklarının Çalışmaları ve Hatay’da Yeni Yazı*, Antakya, 1988.

TONGUL Neriman,” Harf İnkılabı”, *Atatürk Yolu*, S.53-54, Mayıs-Kasım 2004.

TURAN Şerafettin, *Kendine Özgür Bir Yaşam ve Kişilik Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004.

UNAT Faik Reşit, “Latin Alfabesinden Türk Alfabesine”, *Türk Dili*, 1.8.1958, Cilt: II, sayı. 23.

YAVUZ Nuri ve Abdullah Kara, “Harf İnkılabının Yaygınlaştırılmasında Erzincan’da Kurulan Halkodalarının Türkçe Okuma-Yazma Faaliyetleri”, *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu 26-28 Eylül*, Erzincan 2019

EKLER

EK1. Millet Mekteplerinde Yetişkinlere Okuma-Yazma Öğretimi ile ilgili Görsel

EK2: Kandıra’da bir Millet Mektebinin eğitim verirken çekilen görseli

Eski Türk Şiirinde Oğuzca Unsurlar

Elements of Oghuz Turkic in Old Turkish Poetry

Melike S. ÖZEVREN*

Öz

İlk kez Orhun Abidelerinde varlıklarına şahit olduğumuz Oğuzlar, Köktürk ve Uygur döneminde önemli bir boy olarak kendisini göstermektedir. Oğuzca unsurları tarihin ilk yazılı metinlerinde dahi fonetik, morfolojik ve leksik açıdan görmek mümkündür. Dönemindeki birçok boydan biri olan Oğuzlar ve Oğuzların kullandıkları dil hakkındaki ilk bilgileri Türk dilinin ilk sözlüğü olan Dîvânu Lugâti't-Türk'ten ediniriz. Biz de bu çalışmamızda en eski Türk şiirinde geçen Oğuzca unsurlara yer verdik.

Çalışmamızın giriş kısmında Oğuzlar ve Oğuzca hakkında bilgi verdikten sonra Eski Türk Şiiri'ndeki Oğuzca unsurlara geçilmiştir. Oğuzca unsurlar fonetik, morfolojik ve leksik olmak üzere üç ana başlık altında toplanmıştır. Fonetik olarak i~é değişimi; morfolojik olarak ilgi durumu ekinin +Ing, +Ung şeklinde kullanılması, II. teklik ve çokluk emir ekinin kullanılması, -pAn, -pAnIn zarf fiil eki (gerundium), -mADIn zarf fiil eki (gerundium), -n vasıta hâli eki (instrümental), -çA eşitlik hâli eki (ekvatif), I. ve II. şahıs iyelik ekine gelen +A yönelme (datif) hâli eki, +DA bulunma (lokatif) ve ayrılma (ablatif) hâli eki incelenmiştir. Leksik olarak ise tap-/bul-, öz/kentü, uk-/aqla- ve yavlak kelimeleri tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Oğuzlar, Oğuz Türkçesi, Eski Uygurca, Türk Şiiri

Abstract

Oghuzs Köktürk and Orhun inscriptions, which we witnessed for the first time, are seen as an important aspect during Uighur preiod. We obtain the first

* Trakya Üniversitesi Türk Dili Doktora Öğrencisi: melikeozevren@gmail.com, Orcid: 0000-0001-9535-5485

information about the language used by the Oghuzs, one of the many tribes in the period and the first dictionary of the Turkish language, *Divânu Lugâti't-Türk*. Oghuz elements show themselves in terms of phonetics, morphology and vocabulary even in the first written texts of history. In addition to the historical texts, the Oghuz elements in the dialects and dialects have been examined recently. In the study, we included Oghuz elements in the oldest Turkish poetry.

After been information about Oghuz and Oghuz in the introduction part of our study, Oghuz elements in the work were passed. While identifying Oghuz elements, three main topics were identified: phonetics, morphology and vocabulary. i~é change in the voice information header; using the suffix+Iq in the morphology header, II. the use of uniqueness and multiplicity order suffix, -pAn/-pAnIn adverb verb suffix, -mADIn the verb suffix, -n vehicle state suffix (instrumental), -çA equality state suffix (equative), I. and II. +A orientation to person possessive and +DA (locative) and ablative state attachment; and vocabulary tap-/bul-, öz-/kentü, uk-/aqla and yavlak were identified.

Keywords: Oghuzs, Oghuz Turkish, Old Uighur, Turkish Poetry

Giriş

İlk yazılı metinlerimizde dahi ismi zikredilen Oğuzlar Türk dünyasının büyük bir kısmını oluşturur. Orhun Abidelerinde Oğuz beyleri adına dikilmiş mezar taşlarının bulunması, Oğuzlarla yapılan savaşların anlatılması ve Köktürk kağanının hem Türk bodununa hem de Oğuz bodun ve beylerine seslenmesi Oğuzların siyasi durumunu yansıttasının yanında lehçe ayrılıklarını da yansıtır. Hem Köktürk döneminde hem de Uygur döneminde varlıklarını sürdüren Oğuzlar bu dönemlerde önemli bir unsur olduğu için Eski Türkçede de kendini göstermesi olağandır. Oğuzlar ve Oğuzca hakkındaki ilk bilgileri, Türk dilinin ilk sözlüğünün müellifi olan Kâşgarlı Mahmud'dan öğreniriz. Kâşgarlı Mahmud eserinde Oğuzlara ve Oğuzcaya çokça yer vermiştir. Bunda Oğuzların o dönemde sahip olduğu siyasî durum ve coğrafi konum da etkilidir. Ancak bunun yanında Oğuzların diğer Türk boylarına nazaran daha kalabalık olmaları da bunda etkili olmuştur, denebilir (Doğan, 2018: 497). Kâşgarlı Mahmud döneminin dili olan Karahanlı Türkçesini esas olarak alsa da dönemde konuşulan Türk diyalektlerini incelemiş ve onlar hakkında kıymetli

bilgiler sunmuştur. Dîvânu Lugâti't-Türk'te lehçe ve ağız farklılıklarını örneklerle okuyucusuna sunan Kâşgarlı Mahmud en çok Hâkaniye Türkçesi ile Oğuz Türkçesini mukayese etmiştir. Eserinde sunduğu Oğuzca belirtiler ise Eski Türkçeye nazaran daha belirgindir.

Türk tarihinde Oğuzların çok önemli ve kapsamlı bir yeri vardır. Çünkü Oğuzlar, hem siyasi hem de dil ve kültür tarihi açısından Köktürkler döneminden başlayıp gittikçe güçlenen, zamanla da büyük devletler ve imparatorluklar kurma başarısı gösteren dönemlerden geçerek günümüze uzanan; bugün de geniş bir dallanma ve yayılma ile genellikle birbirine yakın coğrafyalarda Oğuz-Türkmen temelinde devletler ve topluluklar ile bunların yazı dillerine, lehçe ve ağızlarına dayanan Güney-Batı Lehçeleri grubunu oluşturan bir kavimdir (Korkmaz, 2010: 2). Hiç şüphesiz Oğuzlar, Seyhun boylarında yaşarken kendi sözlü edebiyatlarına malik bulunuyorlardı. O zamanki Türk kültür muhitine (Kaşgar, daha sonra Harezm) girebilmiş ve kültürce belli bir seviyeye ulaşmış olan pek az bir kısmı da edebî dil olarak Hâkaniye Türkçesini kullanıyordu. 11. yüzyıldan itibaren İran'a, Azerbaycan'a ve Anadolu'ya gelenler ise bu edebî muhitlerden iyice uzaklaşmışlardı. Esasen ilk gelenler göçeri oldukları için Hâkaniye denilen edebî dilin kültürünü almamışlar, onu öğrenememişlerdi (Ercilasun, 2016: 432). Bundan dolayıdır ki Oğuzlar, Oğuz Türkçesini her alanda kullanmıştır. Oğuzlar önce Büyük Selçuklu Devleti'ni daha sonra Anadolu Beyliklerini kurarak hâkim güç olmuştur ve ilim dili olarak Arapça, edebî dil olarak Farsçayı kullanmıştır.

13. yüzyıl başlarında Moğol Akını ile Anadolu'ya gelen Oğuzların nüfusu gün geçtikçe artmış ve bu da yeni bir yazı dili ihtiyacını doğurmuştur. Bundan sonra ise Oğuz Türkçesinin yazı dili temelleri atılmıştır. Bu devreye kadar olan 200 yıllık bir süre geçiş devri olarak kabul edilse de bunu en sert şekilde reddeden Şinasi Tekin olmuştur. Şinasi Tekin "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde Olga-Bolga Sorunu" adlı yazısında maddeler hâlinde bu devrin geçiş devri ya da karışık dilli eserler devri olmadığını Tezkiretü'l- Evliyâ, Kelile ve Dimne, Kısas-ı Enbiyâ eserlerini ve Yunus Emre, Aşık Paşa, Ahmed Fakîh ve Sultan Veled'in kullandıkları dili örnek vererek karışık dilli eser yazmak yerine katıksız Oğuzca'yı tercih ettiklerini ifade etmiştir.

A. von Gabain'e göre Eski Türkçede en az beş farklı lehçe vardır. Gabain'in de ifade ettiği gibi *ń* (*ny*) birleşik sesi eski Uygur döneminde *n* ve *y* olarak iki ayrı lehçeyi temsil etmekteydi. Örneğin *koń* "koyun" kelimesi *n* ağzında *kon*, *y* ağzında *koy*; *anıg* kelimesi *n* ağzında *anıg*, *y* ağzında *ayıg* şekli alır. Bu lehçe ayrılıklarının varlığı Oğuz lehçesinin varlığını da göstermektedir. Eski Türkçedeki lehçe ayrılıkları üzerine çalışma yapanlar P.Zieme, G. Hazai, K. Röhrborn, L.Bazin, Schulz ve Batmanov'dur.

Oğuzca unsurlar tarihin ilk yazılı metinlerinde dahi fonetik, morfolojik ve leksik açıdan kendisini gösterir. Son zamanlarda tarihî metinlerin yanı sıra yaşayan lehçe ve ağızlardaki Oğuzca unsurlar da incelenmektedir. Biz de bu çalışmamızda Reşit Rahmeti Arat'ın Eski Türk Şiiri'nde geçen Oğuzca unsurlara yer verdik. Edindiğimiz bilgilere göre en eski Türk şiirini Uygur dönemine kadar götürmek mümkündür. Eski Uygur edebiyatı çeviri bir edebiyata dayalıydı. Bunun dışında din, hukuk, tıp, astronomi, fal ile ilgili eserler de kaleme alınmıştır.

Çalışmamızda konunun ilk başvuru kaynağı olan Reşit Rahmeti Arat'ın Eski Türk Şiiri'nde yer alan "Mani Muhitinde Yazılan Eserler", "Burkan Muhitinde Yazılan Eserler", "İslâm Muhitinde Yazılan Eserler" ve "Nazım İle İlgili Parçalar" ana başlıklardan "Mani Muhitinde Yazılan Eserler" başlığı ele alınıp incelenmiştir. Bu ana başlık altında İlâhi (Tan Tanrı), İlâhi (Parlak, Güçlü, Bilge Tanrı), Medhiye (Aprınçur Tigin), Şiir (Aprınçur Tigin), Ölüm Tasviri, Cehennem Tasviri ve Büyük İlâhi (Mani İçin) alt başlıkları incelenmiştir. Bu başlığı seçmemizdeki amaç eski Uygur metinlerinden Maniheizm'e ait olanlarda Oğuzca unsurların ağır basmasıdır. Leksik inceleme yaparken Tahsin Banguoğlu'nun Kaşgariden Notlar: III Oğuz Lehçesi Üzerine ve Zeynep Korkmaz'ın Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler başlıklı makalesi, Mehmet Ölmez'in Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri, Serkan Şen'in Eski Uygur Türkçesi Dersleri, Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun ortak yayınları olan Kâşgarlı Mahmud Divânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin başlıklı eseri ve Gürer Gülsevin'in Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler başlıklı makalesi ışığında ilerledik.

Oğuzca unsurlar belirlenirken fonetik, morfolojik ve leksik olmak üzere üç ana başlık etrafında toplanılmıştır. Fonetik açıdan i~é değişimi; morfoloji açıdan ilgi durumu ekinin +Iŋ, +Uŋ şeklinde kullanılması, II. teklik ve çokluk emir ekinin kullanılması, -pAn, -pAnIn zarf fiil eki (gerundium), -mADIn zarf fiil eki (gerundium), -n vasıta hâli eki (instrümental), -çA eşitlik hâli eki (ekvatif), I. ve II. şahıs iyelik ekine gelen +A yönelme (datif) hâli eki, +DA bulunma (lokatif) ve ayrılma (ablatif) hâli eki incelenmiştir ve leksik açıdan incelemede ise tap-/bul-, öz-/kentü, uk-/aŋla- ve yavlak kelimeleri tespit edilmiştir.

Fonetik Açıdan

1. i~é Değişimi

Eski Türkçede kelimenin ilk hecesinde bulunan i sesi bazen kapalı e (é) ile yer değiştirir. il~él, it~ét-, yiti~yéti, biş~béş, bir~bér-, ti~té-, yig~yég vs. kelimelerini örnek olarak verebiliriz. Bu dönemin metinlerinde kimi zaman her iki şekli aynı metinde görmek mümkündür. Doğu Türkçesi ilk hecede i yönündeyken Batı Türkçesi é yönündedir. Bu da bize Eski Türkçede görülen ilk hecedeki é sesinin Oğuzca bir unsur olduğunu gösterir.

Cehennem Tasviri adlı şiirde bérgen örneği karşımıza çıkarken Ölüm Tasviri, Tan Tanrı, İlâhî (Parlak, Güçlü, Bilge Tanrı), Medhiye, Şiir, Büyük İlâhî şiirlerinde i~é değişimine rastlanmamıştır.

İncelenen şiirlerde i~é değişimi dışında fonetik açıdan herhangi bir Oğuzca unsura rastlanmamıştır.

Morfolojik Açıdan

1. İlgi Durumu Ekinin +Iŋ, +Uŋ Şeklinde Kullanılması

Köktürkçe ile Oğuz-Türkmen lehçelerini birbirinden ayıran karakteristik özellikler arasında sayılan +(n)Iŋ ilgi durumu eki ünsüzle biten kelimelere +Iŋ, +Uŋ ünlüyle biten kelimelere ise +nIŋ, +nUŋ şeklinde gelir. Orhun Abidelerinde “Köl Tigin Bayırkun(uŋ ak adgırıg)” (KT.D.35), “Eŋ ilki Tadıkıŋ, çoruŋ boz (atıg binip tegdi. Ol at anta).” (KT.D.32) örneklerini görmek mümkündür.

Uygur metinlerinde ise ilgi durumu eki +nIη, +nUη, bazı n lehçesi metinlerinde de +nAη biçiminde geçerken Yazıtlarda ve yer yer n lehçesi metinlerinde +Iη, +Uη biçiminde de karşımıza çıkar. Altun Yaruk'ta geçen oğlanıη, savnıη, barsnıη, oğlınıη, meniη, biziη, monuη, manunıη, arslanıη, börünüη, tilküniη vs. kelimelerini görmek mümkündür. Oğuz lehçesinde ünsüzle biten kelimelerden sonra gelen ilgi durumu eki +Iη, +Uη biçimindedir.

Medhiye adlı şiirin 1. ve 2. mısrasında biziη, 3. ve 4. mısrasında meniη kelimelerinde Oğuzca unsura rastlanmıştır.

2. II. Teklik ve Çokluk Şahıs Emir Ekinin Kullanılması

Eski Türkçede emir kipi birkaç şekilde kullanılmıştır: I. ve III. şahıs emir çekimleri Oğuz lehçesi ve diğer Türk lehçelerinde ortaklık gösterirken II. şahıs çekimleri ayrılır. II. teklik şahısta hem fiil kök ve gövdesi yalın hâlde yani hiçbir ek almaksızın hem de -ğıl/-gil, -gül/-gül pekiştirme edatını alarak kullanılır. II. çokluk şahısta ise -(I)η, -(U)η, -(I)ηlAr, -(U)ηlAr eklerini alarak emir çekimi yapılır. Kâşgarlı Mahmud eserinde Oğuzların emir kipi çekiminde II. teklik şahıs için fiil kök veya tabanını yalın halde, II. çokluk şahıs için ise -Iη, -Uη ekini getirerek kullandıklarını ifade eder.

Orhun Abidelerinde “Türk begler, bodun, bunı eşidiη!” (KT.G.10), “... aηar körü biliη.” (KT.G.11) örneklerine rastlarken Altun Yaruk'ta korkmaηlar, eşidiηler, Prens Kalyanamkara ve Papamkara'da aruklanıη, bériη, udiη örneklerini de görmek mümkündür.

Günümüzde de aynı şekilde kullanılmaya devam etmesi bu kullanım şeklinin Oğuz lehçelerinde varlığını koruduğunu gösterir.

Tan Tanrı adlı şiirde küzediη ve kurtgarıη, Büyük İlâhi adlı şiirde küzediη, boşuη, alıη ve tutuη kelimelerinde Oğuzca unsura rastlanırken incelediğimiz diğer şiirlerde herhangi bir örneğe rastlanmamıştır.

3. -pAn, -pAnIn Zarf Fiil (Gerundium) Eki

Eski Türkçede kullanılan -p zarf fiil ekinin ve bu ekin genişletilmiş şekli olan -pAn, -pAnIn Türkiye Türkçesinde kullanılan -Ip, -Up zarf fiil (gerundium) eklerini karşılamaktadır. -pAn, -pAnIn eski Uygur metinlerinde daha çok n lehçesi metinlerinde görülür. Bu ekleri almış kelimeleri Altun Yaruk'ta ötgürüp, bolup, tumılıp, tep, Irk Bitig'de oluruηan, kesipen, körüpen vs. görmek mümkündür.

İncelediğimiz Mani Muhitinde Yazılan Eserler başlığımızda kaleme alınmış olan şiirler n lehçesi ile yazılmıştır. n lehçesi metinlerinde sıklıkla kullanılan bu zarf fiil eki incelememizde Şiir’de yakışpan, Cehennem Tasviri’nde ise közünüpen, kelipenin, tutupanın, tutupan, urupan ve kolupan kelimelerine rastlanırken incelediğimiz diğer şiirlerde başka örneğe rastlanmamıştır.

4. -mADIn Zarf Fiil (Gerundium) Eki

Eski Türkçede -mAdIn ve -mAdI yanında iç seste -t-’li -mAtIn ve -mAtI şekilleri Türkiye Türkçesinde -mAdAn zarf fiil (gerundium) ekini karşılamaktadır. Bu eke ilk yazılı metinlerimizden olan Orhun Abidelerinde dahi rastlanmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde de çok sık olmamakla beraber karşımıza çıkan bu zarf fiil (gerundium) eki ayrıca -mAdIn zarf fiil eki Brahmi metinlerinde de açıkça -d- ile yazılmıştır. Eski Uygur metinlerinden olan Kalyanamkara ve Papamkara’da umatın, Altun Yaruk’ta bulmatı örneklerini ve Eski Türk Şiiri adlı eserde yer alan Burkan Muhitinde Yazılan Eserler başlığı altındaki On Türlü İyiliğin Medhi şiirinde “amrılıp inç tepremedin olurmış ödte” örneğini görmek mümkündür.

Büyük İlâhî (Mani İçin) adlı şiirde kōdmadın, adırtmadın, bilinmedin, ułmadın, bulmadın, umatın ve bilmedin kelimelerine rastlanırken incelediğimiz diğer şiirlerde herhangi bir -mADI ve -mADIn zarf fiil (gerundium) ekini alan kelimeye rastlanmamıştır.

5. -n Vasıta Hâli Eki (İnstrümental), -çA Eşitlik Hâli Eki (Ekvatif)

Eski Türkçedeki -n vasıta (instrümental), -çA eşitlik (ekvatif), -rA/-rU yön gösterme (direktivus, allativus) eklerinin, türlü kullanışları bakımından aynı zamanda Oğuzca ile ortaklaşan yanları göze çarpar. Çünkü, bu eklerin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanışları yer yer Eski Türkçe ile paralel gider (Korkmaz, 2017: 26).

-n vasıta (instrümental) hâli ekini Altun Yaruk’ta üdün, ukunçsuzın, köñülün, savın kelimelerinde görürken Büyük İlâhî (Mani İçin) şiirinde köñlin, arızun, kamıgun ve korkınçın kelimelerinde görmek mümkündür. İncelediğimiz diğer şiirlerde herhangi bir örneği karşımıza çıkmamıştır.

-çA eşitlik hâli eki Altun Yaruk’ta tilinçe, törüçe kelimelerinde görülürken incelememizde Şiir adlı manzumede tek örnek olan kadğurduqça örneğine rastlanmış ve Büyük İlâhî (Mani İçin)’de çokça tekrar edilen barça

kelimesi, severçe, körkinçe, yolınça ve küzetmişçe kelimelerine rastlandı. İncelediğimiz diğer şiirlerde başka örneğe rastlanmamıştır.

6. I. ve II. Şahıs İyelik Ekine Gelen +A Yönelme (Datif) Hâli eki

Bengü Taşlarda yönelme hali için +KA kullanılmakla birlikte, 1. ve 2. kişi iyelik eki üzerinde +A şeklinin de bulunduğu bilinmektedir: bodun+um+a, kagan+ım+a (Gülsevin, 1998: 14). Karakteristik bir özellik sayılan +A yönelme hâli eki Halaç Türkçesinde de kullanılmaktadır.

İncelediğimiz şiirlerde bu unsur yalnızca bir kere karşımıza çıkmıştır. İlahî adlı şiirde tengrime kelimesine rastlanırken diğer şiirlerde herhangi bir örneğe rastlanmamıştır.

7. +DA Bulunma (Lokatif) ve Ayrılma (Ablatif) Hâli eki

Köktürkçede +DA'nın “bulunma-ayrılma” eki olarak kullanılmasını da Bengü Taşların dilindeki Oğuzca özelliklere ekleyebiliriz. Çünkü hem Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde hem de Türkiye Türkçesi ağzlarında +DA şeklinin “bulunma” hâlinin yanı sıra “ayrılma” hâli için de kullanıldığı bol örneklerle görülmektedir (Gülsevin, 1998: 15). Orhun Abidelerinde geçen “Yaguru kontukda kisre ańıg bilig anta öyür ermiş.” (KT.G.5) cümlesinde kontukda kelimesindeki +da ayrılma hâli eki işlevinde kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde “kulak dut dińlegil işbu sözi/çevirmegil bu sözde ısrı yüzi (EMŞErh.50)” (Gülsevin, 2017: 63) cümlesinde yer alan sözde kelimesindeki +de de ayrılma hâli işlevinde kullanılmıştır.

Köktürkçede olduğu gibi eski Uygur Türkçesinde de karşımıza çıkan +DA'nın bulunma/ayrılma hâli eki Altun Yaruk'ta hatunınta, tagta, arıgta, ugurta kelimelerinde karşımıza çıkar.

Medhiye'de rednide ve vajırda kelimelerinde; Ölüm Tasviri'nde emgekde, burnınta ve tamğakınta kelimelerinde; Cehennem Tasviri'nde içinte kelimesinde ve Büyük İlahî (Mani İçin)'de nomta, burkanlarta, tüşinte ve nomlarta kelimelerinde +DA eki ayrılma (ablatif) hâli eki işlevinde kullanılmıştır.

Leksik Açıdan

Kâşgarlı Mahmud eserinde diyalekt farklarını sunarken yalnızca ses ve şekil özelliklerine yer vermemiş, aynı zamanda Oğuzca olan kelimeleri de eserine almıştır. Kâşgarlı Mahmud gibi Gürer Gülsevin, Zeki Kaymaz, Meltem Gül ve Tahsin Banguoğlu (265 kelime) da Oğuzca unsurları söz varlığı

açısından incelemiştir. İncelememizde Büyük İlahî (Mani İçin) adlı şiirde birkaç kere geçen bul- “bul-” ve yavlak “kötü” kelimeleri karşımıza çıkar. Köktürkçede ve eski Uygur metinlerinde tap-/bul- “bul-” aynı manada kullanılan iki farklı kelimedir. tap- fiili günümüzde Doğu Türkçesinde, bul- fiili Batı Türkçesinde kullanımı yaygın olan fiillerdir. Kâşgarlı'nın bildirdiğine göre Oğuzlar yavlak kelimesini tek başına kullanır. Bunun gibi Türkler eğgü yavlak derler; eğgü “iyi”dir, yavlak “kötü”dür; eğgü ile beraber kullanılır; yalnız başına kullanılmaz. Oğuzlar ise onu tek başına kullanırlar (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 187).

Cehennem Tasviri'nde kentü, bul- ve anla-; Medhiye'de ise bul- kelimelerine rastlanır. kentü kelimesi ise Türkiye Türkleri ile Gagauzlarda yaşamaktadır. Köktürk Bengü Taşları ile paralel olarak, hem öz hem de kendi kelimeleri sadece yaşayan Oğuz lehçe ve şivelerinde bulunmaktadır. (Türkiye Türkçesi kendi, bazı durumlarda öz; Azerbaycan Türkçesi öz.) (Gülsevin, 1998: 16). (anla-) ol sözüg anladı o, söz vb. şeyleri anladı. anlar, anlamak Oğuzcadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 128). Kâşgarlı anla- kelimesinin Oğuzca olduğunu belirtmiştir. Oğuzcada anla- kelimesi kullanılırken diğer lehçelerde buna karşılık uk- kelimesi kullanılırdı.

İncelememizde yer alan Tan Tanrı, Şiir ve İlahî (Parlak, Güçlü, Bile Tanrı) adlı şiirlerde herhangi bir Oğuzca kelimeye rastlanmamıştır.

Sonuç

Tarih sahnesinde varlıklarına şahit olduğumuz çeşitli boyların varlığı çeşitli diyalektlerin de delilidir. Bizim bu çalışmada ele aldığımız diyalekt Oğuzlara aittir. Kâşgarlı Mahmud'un “dillerin en yeğnişi Oğuzlarınkidir.” diye zikrettiği Oğuzlar ve Oğuzca, Köktürk döneminden itibaren hemen hemen her sahada karşımıza çıkar. Kâşgarlı'nın kayıtlarından elde edindiğimiz bilgiye göre Oğuzlar diğer Türklere nazaran en az çaba kanununu tercih etmiş ve böylece daha yeğni bir Türkçeye sahip olmuştur.

Bu çalışmadaki incelemelerimiz bugüne kadar belirlenmiş Oğuzca özelliklerin ışığında değerlendirilmiştir. Oğuzca unsurlar belirlenirken fonetik, morfolojik ve leksik olmak üzere üç ana başlık belirlenmiştir.

Fonetik açıdan incelememizde i~é değişimi bér- fiilinde karşımıza çıkmıştır.

Morfolojik açıdan incelememizde ilgi durumu ekinin +In, +Un şeklinde kullanılması biziğ ve meniğ örneklerinde karşımıza çıkmıştır.

II. teklik ve çokluk emir ekinin kullanılması küzediğ, kurtgarığ, boşuğ, alığ ve tutuğ örneklerinde karşımıza çıkmıştır.

-pAn, -pAnIn zarf fiil (gerundium) eki közüpenin, kelipenin, tutupanın, tutupan, urupan ve kolupan örneklerinde karşımıza çıkmıştır.

-mADIn zarf fiil (gerundium) eki kıodmadın, adırtmadın, bilinmedin, ukımadın, bulmadın, umatın ve bilmedin örneklerinde karşımıza çıkmıştır.

+n vasıta hâli eki (instrümental) köğlin, arızun, kamıgun ve korkıncın; +çA eşitlik hâli eki (ekvatif) kadęurduķça, severçe, körkinçe, yolınça ve küzetmişçe örnekleri tespit edilmiştir.

I. ve II. şahıs iyelik ekine gelen +A yönelme (datif) hâli eki tek örnek olarak tengrime kelimesinde karşımıza çıkmıştır.

+DA bulunma (lokatif) hâli eki rednide, vajırda, emgekde, burnınta, tamęakınta, içinte, nomta, burkanlarta, tüşinte ve nomlarta kelimelerinde ayrılma (ablatif) hâli eki işlevinde kullanılmıştır.

Oğuzca unsurlar sadece fonetik ve morfolojik bakımından sınırlı olmayıp leksik açıdan da kendini göstermektedir. İncelememizde tap-/bul-, öz/kentü, uk-/ağla- ve yavlık kelimeleri tespit edilmiştir.

Oğuzca unsur olarak belirtilen unsurlar her zaman çok yönlü bakabilmeyi gerektirir. Oğuzlar ile beraber birçok kavim iç içe olduğu ya da bir şekilde etkileşim hâlinde olduğu için birbirlerinden alışveriş yapması olağandır. Bu yüzden Oğuzcada görülen her özelliğin daima Oğuzcaya ait olduğu gerçeğini yansıtmayabilir.

İnceleme yaptığımız Eski Türk Şiiri adlı eserin ilk baskısı 1965'te yapılmış olup yalnızca Reşit Rahmeti Arat'ın okumasına dayanmaktadır. Eserin çalışıldığı dönemden günümüze kadar yapılan çalışmalar dâhilinde eserde değişme ve gelişmeler söz konusu olabilir. Bu yüzden eserde yer alan şiirlerin tekrar gözden geçirilip okunmaya ve geliştirilmeye ihtiyacı vardır.

Kaynakça

- Aktan, B. (2012). Mu‘înü’l-Mürîd’de Oğuzca Ses ve Şekil Özellikleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(32), 1-8.
- Arat, R. R. (1986). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Banguoğlu, T. (1960). Kaşgariden Notlar: III Oğuz Lehçesi Üzerine. *TDAY*, 8, 23-48.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Doğan, A. T. (2018). VIII-XV. Yüzyıllarda Oğuzların Dili Türkçenin En Yeğnisi Miydi? Atebetü’l-Hakâyık ve İlk Dönem İslâmî Eserler Sempozyumu.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti’ t-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gül, M. (2015). Kutadgu Bilig'deki Oğuzca Unsurlar. *The Journal of Academic Social Science Studies*(37), 253-265.
- Gülsevin, G. (1998). Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler. *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*(7), 12-18.
- Gülsevin, G. (2010). Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar Ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım. *Turkish Studies*, 5(1), 57-76.
- Gülsevin, G. (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, A. (2009). Dîvânı Lugâti’ t-Türk’e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi. *Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Kaymaz, Z. (2002, Ağustos). Hoca Ahmet Yesevî’ nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurları. *Türk Dünyası Araştırmaları*(139), 155-162.
- Korkmaz, Z. (1972). Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi. *Türk Dili*, 3-19.
- Korkmaz, Z. (2010). Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri. *Turkish Studies*, 1-41.

Korkmaz, Z. (2017). Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1-2* (Cilt 1, s. 205-216). içinde Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ölmez, M. (2017). *Köktürkçe Ve Eski Uygurca Dersleri*. İstanbul: Kesit.

Tekin, Ş. (1973-1974). 1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dilinde "Olga-Bolga" Sorunu. *TDAY Belleten*, 59-157.

ÇEVİRİLER

Etnonim ve Toponim Arasında Kumanlar ve Kıpçaklar

Cumans and Kipchaks: Between Ethnonym and Toponym

Yazar:

Jaroslav DROBNÝ*

Çeviren:

Ebru Emine OĞUZ

Ortaçağ'da Orta Avrupa, Doğu'dan gelen, sıklıkla da yeni bölgedeki Hunlar, Avarlar, Macarlar ve Peçenekler gibi belirli etnik grupların iskânlarıyla bağlantılı olarak çok sayıda göçebe isyan dalgasına sahne olmuştur. Bu isyan silsilelerinin sondan bir önceki ve geniş anlamda da sonuncusu Türk orijinli halklardan olan Kumanlar ile ilişkilidir.

Kumanlar, Moğol saldırısından önce, Orta Asya'dan gelen son bozkır milleti idi. Türkçe konuşan bu insanların çoğunluğu sarışın ve mavi gözlüydü (Musset, 1965: 79). Onların, türlü spesifik nedenlerle batıya doğru ortaya çıkan seyahatlerini, Orta Avrupa'daki Macar kavimleriyle birlikte başlayan benzer göçebe isyan dalgalarına dahil edebiliriz. *Peçenekler*, *Oğuzlar* ve *Kumanlar* aynı yolu izlemiş ancak Macaristan, Latin Avrupa ile aralarında bir engel teşkil etmiştir (Musset, 1965: 59).

Bahsedilen bu insanlar 10. yüzyılda tarih ve coğrafyacıların dikkatini çekmiştir. O zamanlarda Kumanlar Kazakistan'ın kuzeydoğusu, *Hazarların* doğusu, akrabaları Oğuzların kuzeyi ve doğuda ise bir diğer etnik grup olan *Kimakların* doğusuna yerleşmişlerdi. Bir klandan daha büyük olmayan birkaç boya ayrılmışlardı. 10. yüzyılın ortalarında *Kıpçaklar*, *Oğuzları* takip ederek Volga

* Comenius Üniversitesi Sanat Fakültesi Bildirileri, Yıllık XXXIII, Graecolatina et Orientalia, Bratislava, 2012. Bu makale Ebru Emine OĞUZ tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora öğrencisi)

Nehri, Karadeniz ve Kafkasların kuzeyine doğru sel altında kalmış olan bozkırları aşmışlardı. Bu bölgeye, ortaçağ Avrupa kaynaklarında *Kumanların* yeri anlamına gelen, Rusların Polovetsian Bozkırı ve Arap ile Perslerin Kıpçak Çölü olarak bildikleri *Kumania* adını vermişlerdi. Bu isimlendirmenin yansımaları büyük ihtimalle günümüzde de Kafkas Dağları'nın kuzeyine verilen isim olan *Kuban* ile yaşatılmaktadır.

Kıpçak bozkırlarında ilk imparatorluk, Cengiz Han'ın halefi Moğol İmparatorluğu'nu aralarında bölüşüp paylaştıklarında doğmuştur. Bu yüzden imparatorluk daha ziyade "Altın Orda Devleti" olarak bilinmektedir.

Bu etnik grup, hakkında birkaç "medeniyet" ten bilgi sahibi olduğumuz gerçeğinden ötürü, diğerleri arasında hayli ilginçtir. Bizans tarihçileri kadar Arap ve Pers araştırmacılar da bu etnik grupla ilgili yazılar yazmışlardır. Çağdaşlarına göre çeşitli isimlerle anılan bu grup, Ruslar tarafından *Polovtsi*, Latin ve Yunan Avrupa tarafından *Kumanlar*, Pers ve Doğu Araplar tarafından ise *Kıpçaklar* olarak bilinmekteydi. Bu üç isim de tek bir halkı ifade etmekte ve insan, bu halkı tanımlamak için yeterli olan söz konusu isimleri¹ çeşitlendirme ihtiyacı duymaktadır.

Daha da enteresan olanı ise çok az miktardaki kaynağını bu birliği ya da en azından üçü de aynı etnik gruba ait bu benzer isimleri tanıyan oluşudur. Bahsi geçen durum, özellikle bu etnik grup için kullanılan her iki geleneksel adın da, aynı halkı ifade ettiğini anlamadan kullanıldığı eski metinlerde daha da dikkat çekicidir.

Avrupalı yazarlar, hemen hemen tek anlamlı olan "*Kıpçak*" kelimesini bir istisna ile bu etnik grupla ilgili olarak asla kullanmamışlardır. Bu, aynı etnik grup ile iki hatta üç farklı gruba ilişkin olmayan metinlerin sonuçlarını daha cazip kılmaktaydı: Yani batıda Dinyeper Nehri ile Karpat Dağları arasındaki Kumanlar (ilerleyen süreçte ise neredeyse Tuna Nehri'ne kadar), Dinyeper ve Volga Nehirleri arasındaki Polovetsianlar, Volga ve Irtys Nehri arasındaki Kıpçaklar.

Türk, Moğol ve İranlı unsurları barındıran Kıpçak konfederasyonu üç büyük alt konfederasyon şeklinde uzlaşmıştı: Batıda Ural - Volga, Kuzey Kafkasya ve Pontus - Tuna grupları ayrılan Kuman birliğine; Orta Asya ve Kazakistan'daki Kıpçaklar ve Batı Sibiryaya Kıpçakları (Ahinzhanov, 1995: 195 -

¹ Ortaçağ dünyası onları farklı isimlerle biliyordu: Polovetsy, Polovtsy (Rusça), Kunok (Macarca), Qipchaq, Kipchak, Qifjaq (Arapça ve Farsça), Falven (Almanca), Cumani, Comoni (Latince). İngilizleştirilmiş şekli ise Kipchak ve Kumandır.

197). Ural - Volga - Don merkezli “Vahşi Kumanlar” gibi bölgesel gruplar (*Rus kaynaklarına göre Polovtsi Dikii*) Rus iç çekişmesine (Golden, 1979: 298) yol açmışlardı. Rus hükümetiyle olan savaş bağlarına karşın Gürcistan, Harizm ve geç Macaristan Kıpçaklarının sıklıkla değişken müttefikleri idi.

Yine de soru şuydu: Etnik köken ve yerleşim ne zaman gerçekleşmişti?

9. ve 10. yüzyılların Arap ve Pers coğrafyacı, seyyah ve tarihçileri kompozisyonlarının Doğu Avrupa Halifeliği ve Asya Bozkırından uzakta yaşayan insanlara ithaf olunan bölümlerinde sürekli olarak Kimak ülkesi halkından bahsetmişlerdi. Kimaklar (ve onların kolu olan Kıpçaklar) Türk boyları listesinde ilk olarak, tanınmış Arap coğrafyacı İbn Khurdadbeh'in *Yollar ve Krallıklar Kitabı*'nda (muhtemelen 8. yüzyıldan) (Pletneva, 2010: 31) geçmekteydi. Belki de bu, Kıpçakların Arap kaynaklarında ilk kez konu edilmesiydi.

والخرُّخ والتَّيْت الصِّين حدِّهم التُّرك بلاد أوسع وبلدهم التُّغز غز الأتراك وبلدان
والجغر والغز والكيماك

هذا من وهي والخلج والخرلخ مسك وبها وخرخيز وخرفشاخ وأدأش والتراش والبجاناك
من الجانب

النهر

Dokuz Oğuzların (al - Atrāk at - Tağazgaz) ülkeleri arasında geniş araziye sahipti. Miski olan Çin, Tibet (at - Tubbat), Karluklar (al - Kharlukh), Kimaklar (al - Kimāk), Oğuzlar (al - Ğuzz), Çigiller (al - Ğigir), Peçenekler (al - Bağānāk), Türkeşler (at - Turkash), Edghishler (Adkish), Kıpçaklar (Khifshākh), Kırgızlar (Khirkkhīz) ve Karluklar (al - Kharlukh) ve Khalajis (al - Khalāğ) ile sınırdır. Bunlar nehrin diğer tarafında bulunuyorlardı (Ibn Khurdadbeh, 1889: 31).

Burada, kıyas yapmak için Yakut'un Ülkeler Sözlüğünden bir paragraf aktarılmıştır (Yaqt, 1977: 31).

عشر وسدس أعشار وستة أقدام سبعة الاستواء في النهار نصف الظل يكون حيث أوله
يفضل قدم

وخرخيز وقون قانى من المشرق ترك مسان من بيندىء فقط واحد بقدم أوله على آخره
وأيماك

الخرز وبلاد وفاراب الترامانية وأرض والتغزغز

Altı ülke, meridyen gölgesinin ekinoksta yedi, onuncu altı ve adımın bir onuncusunun, bir altıncısı olduğu yerde başlamaktadır Sonu, başlangıcını sadece bir adım aşmaktadır. Altı ülke Qānī (Kani), Qūn (Kun), Khirkiz (Kırgız), Kimak (Kīmāk), at - Tağazğaz, Türkmen toprakları, Fārāb ve Hazar ülkesi gibi Türklerin anavatanlarında başlamaktadır (Yaquet, 1959: 48 - 49).

“Yollar ve Krallıklar” ve “Ülkeler Sözlüğü” adlı kitaplardaki üç yüz yıllık boşluğa rağmen Hun halkı sürpriz bir şekilde *Kıpçakların* daha önce yaşadıkları aynı yerde yerleşmişlerdir.

10. yüzyıla ait Kıpçaklara ilişkin² Hudūd al - ‘ālam adlı anonim eserdeki araştırmaya göre:

“Kıpçakların hududunun güneyi Peçenekler ile (Khifğākh rahadd - i ğunubash ba Bağanak darad), geriye kalan bölümü ise hiçbir yaşam belirtisinin olmadığı Issız Kuzey ile sınırdır. Kıpçaklar, bu bölgelere yerleşmiş ve Kumaklardan ayrılan bir kavimdir (*quam*), fakat Kıpçaklar Kumaklardan daha kötü ve kralları (*malik*) ise Kīmāk adına tayin edilmiştir”

Tıpkı Kumanlar gibi bu etnik grupla ilgili tek Arapça kaynak El - İdrisî’dir. Bunun nedeni ise basittir: El - İdrisî Arap asıllı olmasına rağmen aynı zamanda da batılı yazarlardan biridir ve çalışmasında kullandığı bilgileri büyük ölçüde batılı kaynaklardan sağlamıştır.

Daha kesin olanı El - İdrisî’nin *Kumanlar* gibi bir etnik grupla ilgilenmemesi; daha da fazlası ise yaşadıkları yere *Kumania* (*Cumania*) adını vermiş olmasıdır. Aynı zamanda, bu bölgenin adını *Kumania* şehrinden aldığını ve de Kumanların isminin bu şehirden geldiğini ifade etmiştir. *Kumania*, *Kumanların* yaşadıkları yerdir. Ayrıca çalışmasının tamamında Kumanlardan iki defadan fazla söz etmemiş, söz ettiği ikisini de yaşadıkları bölge ile alakalı olarak yazmış, haklarında daha detaylı herhangi bir şeyden bahsetmemiştir.

Altıncı ülke, beşinci bölüm (Al - İdrisî, 1990: 905):

أثر بل البنطسي البحر من قطعة السادس الإقليم من الخامس الجزء هذا تضمن الذي إن
على وما
العامرة والجزائر الممكنة والمراسي المشهورة والمعائل الممدنة البلاد من معاً ساحليه
وتضمن والغامرة

² Hudud al’ - Alam, The Regions of the World: A Persian Geography 372 İ. Ö - 982 İ. S.

القمانية أرض من وآثراً الروسية أرض من ومثلها برجان أرض من قطعة أيضاً
بلاد وطرف وبلادها

البحر هذا إن: فنقول معنى وإيجاز القول من بإيضاح آله ذلك تبيان نريد ونحن مقدونية
هو البنطسي

عرضه وأما مجرى عشر ثلاثة المشرق إلى المغرب من طوله آبير خليجي بحر
وأعرض فمختلف

بلاد المغرب يلي مما الجنوبية البحر هذا ضفة وعلى. مجار ستة فيه يكون موضع
القلات بلاد ثم هرقلية

برجان وأرض والروسية القمانية وبلاد الخزرية وبلاد البنطيم وبلاد

“Altıncı ülkenin beşinci kısmı Karadeniz’e dair bölümler içermektedir: Özellikle onun, büyük bölümü deniz kıyısında bulunanların beraberinde filizlenen şehirler, tanınmış kaleler, güvenilir limanlar hem ıssız hem de yerleşimin olduğu adalardır. Ayrıca şehirlerle birlikte Bulgar toprakları (Burğān), Rus toprakları (ar- Rūsīya), Kumania (Qumāniya) topraklarının büyük bir bölümü ile Makedonya’nın (Maqdūniya) sınır topraklarını da içermektedir. Tüm bunlar hakkında oldukça sade ve kısa cümlelerle bahsetmek istiyoruz.

Karadeniz’in gerçekte oldukça geniş bir koya benzediğini belirtmekteyiz. Öylesine uzundur ki, batısından doğusuna seyahat tam otuz gün sürmektedir. Genişlik söz konusu olduğunda ise en geniş yerinde boydan boya seyahat altı günü almaktadır. Güney kıyısında batıya ulaştığı yerde, arkasında Galatea (al - Qalāt), Pontum (al - Banṭīm), Hazar (al - Khazariya), Cumania (al - Qumāniya), Rusya (ar - Rūsīya) ve Bulgaristan’ın (Burğān) yer aldığı Heraklea (Haraqliya) bulunmaktadır.

البلغارية بلاد وبعض الخارجة الروسية وبلاد القمانية أرض من قطعة أيضاً وتضمن
بلاد وبعض

وأنهاها وبلادها الخزر وأرض اللان وبلاد بسجرت

Bunlara ilaveten (altıncı kısım) şehir ve nehirleriyle *Cumanie*’nin bir bölümü, dış Rusya, Bulgaristan’ın bir bölümü (al - Bulğārīya), Bashkirs (Başğirt), Alanlar, Hazarlar’ı da kapsamaktadır.

ينسب التي قمانية إلى ومنها ميلاً وعشرون خمسة آيرة مدينة إلى الخزرية مدينة ومن
إليه

ميلا وعشرون خمسة السود قمانية المدينة هذه وتسمى القمانيون

وقمانية ميلاً خمسون البيض قمانية وتسمى مطلوقة مدينة إلى السود القمانية مدينة ومن
مدينة البيض
عامرة أبيرة

Hazarya kentinden Kira'ya uzaklık 25 mildir. Buradan, *Kara Kumania* olarak adlandırılan, *Kumanlara* ismini veren *Kumania*'ya mesafe ise 25 mildir.

Kara Kumania'dan, oldukça geniş bir yerleşim yeri olan ve *Ak Kumania* şeklinde ifade edilen *Tmutorakan*'a (Mātlūqa) mesafe ise 50 mildir.

Yedinci ülke, beşinci bölüm (Al - Idrisi, 1990: 957):

القمانية أرض وشمال الروسية أرض شمال فيه السابع الإقليم من الخامس الجزء هذا إن
Aslında yedinci bölümün beşinci kısmında Rusya ve Kumania'nın kuzeyi yer almaktadır.

Yedinci ülke, altıncı bölüm (Al - Idrisi, 1990: 958):

بلغارية بلاد وبعض الداخلة القمانية بلاد تضمن السادس الجزء هذا إن
“Altıncı kısımda İç Kumania ve Bulgaristan'ın bir tanımlaması bulunmaktadır”.

El - İdrisi'nin çalışmasında *Kumania* ve tüm bölümlerinin tanımlaması, Kumanları bulmayı umduğumuz bu bölge topraklarının genişliğini aştığını göstermektedir. Kumanların yaşadığı yer olan Kumania toprakları Polovetsian Bozkırından daha büyük ve geniştir. Her ne kadar batıya doğru, oldukça uzağa gidilse de, doğudaki Polovetsian Bozkırına nicelik olarak ulaşması mümkün değildir.

El - İdrisi, Kumanlara ilave olarak Kıpçakları da, daha da doğrusu *Khifshakh* bölgesini Ye'cüc ve Me'cüc sınırına doğru gittiği yedinci bölümün dokuzuncu kısmında oldukça iyi tanımaktaydı (Al - Idrisi, 1990: 962).

وأرض خفشاخ أرض من قطعة السادس الإقليم من التاسع الجزء هذا تضمنه الذي إن
وسد الترش

التلوج أثيرة باردة بلاد وهي الردم تتاخم بلاد فهي الترش بلاد فأما وماجوج ياجوج
وَأَذَلْكَ وَالْأَمْطَار

مثلها خفشاخ أرض

İdrisî büyük ihtimalle, Kıpçak bölgesini tanımlayan Arapça ve Farsça kaynaklara aşına idi. Anlaşıldığına göre İdrisî, kendi *Kumanları* ile *Kuman* bölgesi veya *Kıpçaklar* ve *Kıpçak* bölgesi arasındaki ilişkinin farkında değildi.

Diğer yandan ise bu etnik grubu Kıpçaklar olarak tanımlayan Rubrucklu William'ın (Willielmus de Rubruquis) tek Batı Avrupalı kaynağına göre³:

Et tendebamus recte in orientem ex quo exiimus predictam prouinciam Gasarie, habentes mare ad meridiem et vastam solitudinem ad aquilonem: que durat per viginti dietas alicubi in latitudine; In qua nulla est sylua, nullus mons, nullus lapis. Herba est optima. In hac solebant pascere Comani, qui dicuntur Capchat. A Teutonici vero dicuntur Valani, et prouincia Valania. Ab Isidoro vero dicitur a flumine Tanai vsque ad paludes Meotidis et Danubium Alania. Et durat ista terra in longitudine a Danubio vsque Tanaim; qui estterminus Asie; et Europe, itinere duorum mensium velociter equitando proutequitant Tartari: Que tota inhabitabatur a Comanis Capchat, et etiam vltra a Tanai vsque Etiliam: Inter que flumina sunt decem diete magne.

“Gasaria⁴ eyaletinden ayrıldığıımız andan itibaren, denizi güneyimize; genişliği ancak otuz gün gidilerek bitecek, ne bir ağaç, ne tepe, ne de taşın bulunduğu, sadece çok güzel bir meradan ibaret olan geniş çölü ise kuzeyimize alarak doğuya doğru seyahat ediyorduk. Daha önceleri burada bulunmuş olan, Kapçat şeklinde adlandırılan Komanlar ve Valania’da yaşayan Valanlar olarak isimlendirilen Tötonlar eskiden bu alanı sürüleri için otlak olarak kullanmışlardı. Isidorus’un ifadesine göre Alania, tamamı Capchat Comanların yerleşim yeri, arasında harika on gün geçirdiğimiz Tanais’in ötesinde Etilia’ya; Tanais nehrinden Palus Maeotis ve Tuna’ya kadar, Tuna’dan Asya ve Avrupa arasında sınır durumundaki Tanais’e kadar uzanan; tıpkı Tatarlar gibi, zorlu bir at yolculuğu ile aşması iki ay süren bir ülkedir”

Et inter ista duo flumina in illis terris per quas transiuimus habitabant Comani Capchat antequam Tartari occuparent eas (Vasary, 2005: 6 - 7), (Itinerarium..., 1889: 253).

³ Rubrucklu William, Flaman Fransisken misyoneri, araştırmacı ve seyahatname yazarı. Papa'nın emirleri doğrultusunda 1253 yılında, Tatarları Hristiyanlaştırmak adına Konstantinopolis'ten misyonerlik seyahati için yola koyulmuştur. William 1251 - 1259 yılları arasında Mönge Han'ın Moğolistan'daki sarayında bulunmuştur. 1253 - 1255 yılları arasında ise Fransa Kralı IX. Louis'e seyahatlerine dair bir rapor takdim etmiştir.

⁴Hersonesos Taurica, Kırım Yarımadası'nda Sivastopol eteklerinde kurulmuş bir şehirdir (Itinerarium..., 1883: 214).

“İki nehir arasında kalan seyahat ettiğimiz bu bölge, Tatarların fethinden önce Kuman Kapçakların yaşadıkları yer idi”.

Herhangi bir şüpheye yer bırakmaksızın *Kapçak* ve *Kapçat* isimlerini *Kıpçaklar* ile ilişkilendirebiliriz. *Polovetsian/Kumanların Kıpçakları* ifade etmesi sadece Arap ve Perslerin değil; Kumanların bizzat kendilerinin de kullandığı genel veya en azından pek de nadir olmayan bir isimdir⁵. Ancak bunun aksine Doğulu, Arap ya da Pers kaynaklara bakıldığında *Polovetler* veya *Kumanların Kıpçak* isminin çeşitlemeleriyle bağlantılı olduğuna ilişkin herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

Aynı zamanda Kıpçaklara dair karşılıklı olarak, hem etnik hem de mekana bağlı olarak ortaya çıkan değişimlerin tüm varsayımlarını göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Kıpçak halkı, belirli bir bölge üzerinde kontrol sağlamak amacıyla siyasi ve özellikle de askeri güç elde eden; ismini yaymak için ise etnik grup ve fethedilmiş bölgeleri zorlayan insanlardır.

Source: *Kitāb al-masālik wa l-mamālik* Muḥamm al-buldān *Hudūd al-ālam*
Nuzhat al-mustāq Itinerarium fratris...

Kuman ve Kıpçaklar ile ilgili olan terimlerin coğrafi dağılımı

⁵ Bu, Avrupalı tarihçilerin Kumanları ile Arap ve Pers kaynaklarının Kıpçaklarını ilişkilendiren yazılı tek kanıttır. Ancak burada dikkatli olmalıyız, zira bu ismin Kumanlar tarafından kullanıldığından hiçbir yerde bahsedilmemektedir. Bunun sonucunda Arapça isimden etkilenen seyahatname çevirmeni tarafından Müslüman olarak adlandırıldı. Ancak tam tersine bu kullanılabilir ve hiçbir şey Kuban'daki Kumanların kendileri için “Kıpçak” adını benimsemeleri olasılığını engelleyemez. Neticede ise bu etnizm sadece Kuban’da ve Don Nehri’nin geçilmesinden önce ortaya çıkması da hayli ilginçtir.

Bu, sadece halkı değil, daha ufak çaptaki kabile, klan ya da daha büyük aileleri de hesaba katmaktadır. Şayet komşu kavimler üzerinde kontrol, politik ve askeri gücü elde ederse, arkadan gelenler büyük olasılıkla egemenliğin adını benimseyeceklerdir. Komutan ya da yöneticinin ismi sonradan, yeni ortaya çıkmış olan halk veya kavimin adı olacaktır (eskiden olduğu gibi). İnsanlar, özellikle de sürekli hareket halindeki etnik göçebe gruplar sıklıkla bu şekilde ortaya çıkarlar (ve yok olurlar).

Bu nedenle *Kıpçak* adı, farklı dönemlerde farklı etnik grupları veya alternatif olarak, orijinleri 13. ve 14. yüzyıllarda Kıpçak ismiyle tanımlanması şaşırtıcı olan etnik grupları ifade etmektedir. Eğer bu adın, Altay Dağlarının eteklerinde bir yerlerde yaşamakta olan (ya da en azından Yenisei Ovası yakınlarında) Türk boylarından birine ait olduğunu göz önüne alacak olursak, onun özel kısımlarının adım adım batıya doğru (muhtemelen doğuya da) gitmek üzere yola koyulmasına rağmen bu kısımlar arasında, dış gözlemciler için onların tek ismi hak eden bütünleşmiş insanlar oluşunda, coğrafyacı ve tarihçilerin farkındalıklarında bir ölçüde de olsa benzerlik bulunmaktaydı ki bu mantıksal olmasından ziyade hayli şaşırtıcı idi.

Eğer *Kıpçak* adı, bu etnik grubun - açık renk saç ve mavi gözler (Hazal, 2004: 373) - karakteristik özelliğini, ifade eden kelime ya da kelime öbeklerinden türemiş ise bu görünüme ilişkin (Türk etnik göçebe gruplar için tipik olmayan) son dönem belgelerinin kaybolması oldukça ilginçtir. Farklı kavim, klan ve etnik grupların karşılıklı olarak karışımı, yaygın genel bilgiden gelen bu anatomik özelliği yok etmiştir.

Benzer değişimler dilde de kendini göstermiştir. *Mahmud el - Kaşgarî*, *Kıpçak* lehçesini iki *Kıpçak* grubunun yaşamış oldukları iki bölgeye ayırmaktadır (Nasilov, 2007 - 2008: 289). Ardından *Kuman/Kıpçak* dili Doğu Avrupa ve Sibiryaya bozkırlarındaki çok sayıda kavim için ortak bir dil (*lingua franca*) haline gelmiştir. Kuzey - Batı Türk dillerini üç alt gruba bölünen Kıpçak dil gruplarına (Baskakov, 1991: 913) dâhil etmekteyiz⁷. Altay Dağlarında, 9. yüzyılda Kıpçakların Arapça coğrafi edebiyatı tarafından “keşfolunduğu” orijinal Kuman/Kıpçak bölgesinin civarında günümüzde küçük bir etnik kavim olan Kumandinler⁸ yaşamaktadır. Kumandinlerin, Kıpçak/Kumanların (Pritsak,

⁶ 11. yüzyıl sözlük bilimcisi.

⁷ Ural- Caspian alt grubu (Bashkir ve Tatar (Sibiryalı ve Astrakhan Tatar) dilleri), Ponto - Caspian alt grubu (Karaçay - Balkar, Kumık, Karaim, Kırımchak ve Crimcan Tatar dilleri) ve Aralo - Caspian alt grubu (Kazaklı, Karakalpak, Kırgız ve Nogay dilleri)

⁸ Endonim Kumandy/Kuvandy

1952: 94) batıya doğru gerçekleştirdikleri seyahate katılmayan tarihi bir parçaları olduğu düşünülmektedir. Yine de Kumandinlerin dillerini, bir *Karluk* alt grubu olan güneydoğu (Uygur) Türk dilleri grubuna dâhil etmekteyiz. Görünüşleri itibarıyla yani ne sarışın, ne de mavi gözlü olmayan Kumandinler komşularından pek de farklı değildir; Moğol ve Kafkas fenotipinin bir karışımıdır. Onlar, tabii ki komşu uluslarca özüm senerek “orijinal etnik köken”in dışına çıkmış olmalarına rağmen büyük ihtimalle her iki grup da kendi yollarına yönelmiştir.

Altay Dağarından ayrılışlarından Moğolistan’a varışlarına değin oldukça yoğun karışımın, sadece Türk uluslarıyla değil, tüm uyumlu komşu uluslarla (Slavlar, Finno - Ugric etnik grupları ve Kuzey Kafkasya ulusları) bağlantılı olan beş yüz yıllık dinamik süreçte kendi çapında bir kanıtı olmasa da, tarihi Kumanlar ve çağdaş Kumandinler arasındaki farklılıklar, Kıpçakların (tüm Kıpçak bozkırlarında) etnogenezi varsayımını az çok onaylayan bir göstergedir. Hatta bu, onların tek bir etnik grup olmadığı ancak birbirleriyle karşılıklı olarak bağlantılı olmaması gerekliliği varsayımına öncülük etmektedir; onlar sadece aristokrat savaşçı - yönetici sınıfı gibi genel bir orijine sahiplerdi. Yine de sağlam bir kanıt olmasa da, bu doğrultuda çok sayıda gösterge mevcuttur.

Moğolların gelişleri, Kıpçakların etnik yapısında değişimlere neden olmuştur. Bu yeni yapılanmanın temeli, yalnızca Moğollar (çok sayıda grubun tamamında olmasa da, önemli bir bölümü üzerinde yönetimi şekillendiren) değil; Moğolların, Moğol Platosundan güney Rusya bozkırı istikametindeki güzergâhlarında yeni yerleşimlerine varışlarının ardından, zorla yanlarına aldıkları ya da (bu topraklardan) sürdükleri düzinelerce kavim ve grup tarafından da oluşturulmuştur. Bu yeni kavimlerle bağlantılı bir grubun çok kısa süre içerisinde meydana getirilmesi gerçeğine karşın, *Tatarlar* ortak adıyla bilinen *Kıpçak* adının kullanımı sürdürülmüştür. Moğol saldırısı, Kıpçakların ve Tatar kökenlerinin “yok olması” anlamına gelen kesin bir sınır olarak düşünülebilir ancak bu süreç sadece o zaman başlamış ve en az bir yüz yıl içerisinde de sona ermiştir. Bu dönem boyunca hem eş anlamlısı hem de “Kıpçak Hanlığı” ifadesi, Altın Orda Devleti için kullanılmıştır (Grousset, 1970: 264). Tabii ki bu ifadenin temeli toponim Kıpçak olabilir, zira buna örnek olarak ismini bölgede daha önceleri yaşamış olan etnik gruptan alan hanlık gösterilebilir. Bununla birlikte, etnik grubun hala burada yaşadığı gerçeğini hiç bir şekilde yadsımaz.

Kıpçaklar adı yok olmamıştır. Şahıs, mekan, ufak klan ya da aile isimleri şeklinde yaşatılmaktadır. Kıpçaklar, isimlerini Türk dil ailesinin tamamına

vermişlerdir. Peki ya Kıpçak halkı kayıp mı olmuştur? Onların ağırlıklı olan batı kısmı *Kumanlar*, ya Macarlar ya da Balkanlar'daki Türkler ile kaynaşmış olup veya alternatif olarak komşularına dağılmıştır. Doğu *Kıpçakları*'nın kaderleri aynı olup; Orta Asya halkının etnogenezine katkıda bulunmuşlardı. Yine de *Kıpçakların* önemli bir bölümü Moğolların büyük yardımlarıyla henüz ortaya çıkmış olan Tatarlar ve tüm hatlarına karışmışlardı. Zamanın belli bir bölümü için *Tatar* ve *Kıpçakların* aynı etnik grubu teşkil ettiklerini dahi söylemek mümkündür, kısa bir süre sonra ise “Tatar” adı baskın gelmiştir (Karabeinikov, 2008: 406). Kıpçaklar, yüzyıllar öncesinden diğer insan ve kavimler için “hazırlandıkları” benzer kaderi tecrübe etmiştir.

Kaynakça

- **Ahinzhanov, S. M.** (1995). *Kıpçakî v istorii srednevekovogo Kazakhestana*. Almaty, Gilim.
- **Baskakov, A. N.** (1996). *Languages of interethnic communication in the area of Central Asia and Kazakhstan*. In: Atlas of languages of intercultural communication. Ed. S. A. Wurm – P. Mühlhäusler – D. T. Tryon. Berlin: Walter de Gruyter.
- ----- (1991). *Dialekt Kumandincev*. Moscow.
- **Golden, P. B.** (1979). *The Polovci Dikii*. Harvard Ukrainian Studies 3/4, Part 1. Harvard: Harvard Ukrainian Research Institute, pp. 296 – 309.
- **Grousset, R.** (1970). *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*. New Jersey: Rutgers University Press.
- **Hazai, G.** (2004). *Kumân*. In: The Encyclopaedia of Islam, New Edition Vol. V. Leiden: Brill Academic Publishers.
- *Hudud al-'Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A H. – 982 A. D.* Çeviri: V. MINORSKY; bkz: http://www.kroraina.com/hudud/hud_21.html.
- **Al Idrisî, Abû 'Abd al-Lâh Muhammad** (1990). *Kitâb nuzhat al-mushtâq fî ikbtirâq al-âfâq*. Al-Qâhîra: Maktaba al-Thaqâfah al-Dînîya.
- **Ibn Khurdâdbih, Abû al-Qâsim 'Ubayd al-Lâh ibn 'Abd al-Lâh** (1889). *Kitâb al-masâlik wa al-mamâlik*. In: Bibliotheca Geographorum Arabicorum VI. Ed. M. J. de Goeje. Leiden: E. J. Brill.

- *Itinerarium fratris Willielmi de Rubruquis de ordine fratrum Minorum, Galli, Anno gratia 1253, ad partes Orientales*. In (1889). Recueil de voyages et de mémoires IV. Paris: Société de géographie.

- **Korobeinikov, D.** (2008). *A broken mirror: the Kıpçak world in the thirteenth century*. In: The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. Ed. F. Curta. Leiden: Brill Academic Publishers.

- **Musset, L.** (1965). *Les invasions : le second assaut contre l'Europe chrétienne*. Paris: Presses universitaires de France.

- **Nasilov, A. N.** (2007 - 2008). *Kıpçaki u Mahmuda Kashgarskogo*. In: Tyurkologicheskii sbornik. Moscow: Izdatelstvo Nauka.

- **Pletneva, S. A.** (2010). *Polovtsi*. Moscow: Izdatelstvo Nauka.

- **Pritsak, O.** (1952). *Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker*. In: Ural-Altäische Jahrbücher XXIV. Berlin: Harrassowitz, pp. 49 – 104.

- **Vasary, I.** (2005). *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185 – 1365*. New York: Cambridge University Press.

- **Yāqūt, Ibn ‘Abd al-Lāh al-Hamawī** (1977). *Muġam al-buldān I*. Bayrūt: Dār Ṣādir.

- ----- (1959). *The Introductory Chapters of Yaqut's Mu'jam al-Buldan*. Leiden: Brill Academic Publishers.

Hazarlar ve Bizans—İlk Karşılaşma

The Khazars and Byzantium—The First Encounter

Yazar:

Constantine ZUCKERMAN*

Çeviren

Alper Geçer**

Bizans İmparatorluğu ve Hazar Kağanlığı yaklaşık 300 yıl boyunca ortak bir tarihi paylaşırlar. İki devlet arasındaki bağlantılar başlangıçta çok yakındı. İmparator II. Justinian, bir Hazar Kağanı'nın kızı ya da farklı bir inanişaya göre kız kardeşi ile M.S. 700 yılında evlendi. 732/3'te, gelecekteki imparator, imparator III. Leo'un oğlu V. Constantine, başka bir Hazar prensesi ile nişanlandı. Bu evlilikten doğan Hazar lakaplı IV. Leo, 775-780 yılları arasında Bizans'ı yönetti¹. Bu askeri işbirlik 840-841'de, Bizans mühendisleri ve esnaflarının rehberliği altında Don Nehri üzerindeki Sarkel şehrinde büyük Hazar kalesinin yapımı esnasında doruğa ulaştı². Tüm bu özellikler oldukça olağanüstüdür. Bizans imparatorları, yabancı prenseslerle evlenmek ya da imparatorluğun mühendislik becerilerini uzak bir yabancı gücün hizmetine sokmak

* Bu bildiri 2000 Sonbaharında Hazar Sempozyumu organizatörlerine sunulmuştur, tekrar gözden geçirilmiş ve 2001 Sonbaharında küçük düzenlemelerden sonra tekrar sunulmuştur. Bu döngü benim onayım ile olmuştur (basılmış olarak yakın zamanda duyuruldu) ve Rusça'dan çeviri yapılmıştır: Hazarija i Vizantijad pervye kontakty, Materialy po arxeologii, istorii i etnografii Tavrii, 8, Simeropol 2001, pp. 312-333. Bu metin, notlarda köşeli parantez içinde eklenmiş yalnızca birkaç bibliyografik güncellemelerle birlikte 2001'de sunulmuş olarak burada basıldı.

** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi (alpergecer11@gmail.com)

¹ Kaynakça ve arka plan için bakınız, Th. S. Noonan, "Byzantium and the Khazars: A Special Relationship?", in J. Shepard & S. Franklin (eds), *Byzantine Diplomacy*, London 1992, ss. 109-132, ve J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazars History", in this colume.

² Kale hakkında bakınız, S. A. Pletneva, SarkNotes on the Earşly History of the thema of Cherson," *Byzantine and Modern Greek Studies* 21, 1997, ssj sbornik, 1, Simferopol 1997, ss. 312-323.

gibi bir alışkanlığa sahip değildi. Bu huzurlu ilişki Bizans diplomasi kılavuzu *De administrando imperio* tarafından öngörülen tasvirlerle M.S. 952 -Hazar Kağanlığı'nın çökmesinden 15 yıl önce- yılında keskin bir şekilde zıtlığa düştü. Burada Hazarya, tehlikeli bir düşman olarak anlatılır ve birkaç halk imparatorluğun kıskırtması ile savaşılabilecek potansiyel müttefikler olarak adlandırılırlar. Aynı şekilde Kahire Genizası'ndan anonim mektuplar içeren çağdaş bir Hazar kaynağında Bizans, Hazarya'ya saldırmak için komşu halkları ayartan olarak anlatılır.

İki ülke arasındaki ilişkilerde sınır açık bir şekilde bellidir. Yahudilik, Slavlara gelen havari filozof Constantine'nin başarısız görevinden çok kısa bir zaman sonra 861 yılında kağanın sarayında Hazarya'nın devlet dini olarak benimsenmiştir³. Bu harekete herhangi bir Bizans kaynağında bahsedilmemiş olsa da, Bizanslılar tarafından yüze indirilmiş bir tokat ve elbette dini bir meydan okuma olarak algılanmıştır. 872 yılından önce imparator Basil I, ülkesindeki Yahudileri öncelikle ikna ile en sonunda da zor kullanarak Hristiyanlık'a dönüştürmeyi amaçlayan hızlı bir mücadele başlattı. Bu mücadele Basil'in oğlu VI. Leo tarafından askıya alınıp bir süreliğine durduruldu ve daha sonra imparator Ramanus Lecapnes tarafından 930'a kadar kesin olarak bir anti-Hazar bağlamında tekrar alevlendi. Şüphesiz ki eski müttefikleri birbirinden ayıran birden fazla faktör vardır. Hun birlikleri 830'ların sonunda Pontus bozkırlarını istila ettiler ve Hazarları Pontus'un batısından mahrum ederek oldukça zayıflatılar. Bilim insanları tarafından büyük ölçüde görmezden gelinen Hun faktörü, kağanın gücünü baltalayarak ve kağanın temsilcisi *bek* tarafından kralların paralel bir hanedanlık yaratmayı istemesi ile Hazar Devleti'nin iç gelişmesi üzerinde ana bir etki yaptı⁴. Bugünkü bağlamda daha da önemlisi, Hunların Karadeniz'in kuzey bozkırlarını istilası etmesi Hazarlar ve Bizans'ın arasını açtı ve müttefik olarak eski önemini azalttı. Fakat mekânsal ayrılık hem *De administrando* hem de Geniza Mektubu'nda kanıtlanan aşırı düşmanlığı değil, ilişkilerdeki aşağıya doğru bir ivme olduğunu haklı çıkarabilirdi. Bu yüzden Bizans'ın Hazarlara karşı ani düşmanlığını, Hazarların Musevilik'e dönmelerinden dolayı mektubun iddiasına karşı koymak için bir sebep yoktu.

Akıllarda Bizans-Hazar ilişkilerinin genel yapısı tutulmasına rağmen, ben bu makalede yalnızca dini anlaşmazlık yüzünden bulanıklaşmadan önceki en erken

³ Hazarların dönüşümünün politik sebepleri ve şartları hakkında, bakınız C. Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo," *Revue des études byzantines* 53, 1995, ss. 237–270; karşı. Now J. Shepard, "The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy," *Oxford Slavonic Papers* 31, 1998, ss. 11–34.

⁴ Bakınız C. Zuckerman, "Les Hongrois au pays de Lebedia: Une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836–889," in *TO EMPOLEMO BUZANTIO/ Byzantium at War (9th–12th c.)*, Athens 1997, pp. 51–74; tr. in Russian, with an appendix: "Vengry v strane Levedii. Novaja derzava na granicax Vizantii i Xazarii ok. 836–889 gg.," *Materialy po arxeologii, istorii i etnografii Tavrii* 6, Simferopol 1998, ss. 659–684.

evrelerine değineceğim. Bizanslılar ve Hazarlar ilk ne zaman karşılaştılar? Bu soru Bizans bağlamının çok ötesine gider. Hazarların gizemli ülkesinin konumu, Barsilia'nın kökeninin ve onların gelecekteki ülkelerinin çekirdeği olan Hazar Denizi'nin kuzeybatı bölgesinde ilk ortaya çıkma tarihine ve koşullarına dayanmaktadır. Ben Hazarların genel inanıştan çok daha sonra bölgeye geldiklerini ve ondan kısa bir zaman sonra Bizans ile ortak çıkarlarının keşfedildiğini kanıtlamaya çalışacağım.

Hazarlar hakkında ilk kanıt arayışı Movses Xorenac'ı -ortak dönemin ilk yüzyılında Transkafkasya'daki Hazarların özelliği- tarafından 8. yüzyılda Ermenistan tarihindeki kronolojik olarak hatalar içeren kaynakça ile ve çoğunlukla bugünlerde terk edilmiş girişimlerle, Panion'lu Priscus'ta geçen Atilla'nın asi halkı Akatziri -Hazar bağlantısı ile başlatmak için kullanılır⁵.

Mitylene'li piskopos Zacharia tarafından Yunan Kilise Tarihi'nin Süryanice'ye uyarlanması bizi çok daha sağlam bir zemine koyabilir. 569 yılında yazılmış olan bu metin, 555 tarihini taşıyan etnografik bir ek içerir. Batlamyus'a bağlı olarak, *Kır* (Kasar)'ı içeren Kafkasya'nın kuzeyinde "çadırlarda yaşayanlar" diğer şeylerin yanı sıra 13 halkın bir listesi geliştirilmiştir⁶. Birçok bilim insanı bunun Hazarlara bir referans olabileceğini düşünür⁷. Fakat bu bölümden anlam çıkarmak -bazı bilim insanının yaptığı gibi- yazarın Hazarları Kuzey Kafkasya'da konumlandırması açıkça sağlam bir temele dayanmamaktadır. Çadırlarda yaşayan 13 halkı "ötesinde", "piygimilerin ve köpek-erkeklerin kabilesini ve onların kuzeybatısına Amazonları" yerleştirir. Bu efsanevi kabilelere, bilinen karanın sınırlarında yaşayan ve konumu Kafkasya dağlarından Kama'nın kaynaklarına kadar uzanan 13 halkın, Batlamyus'un Asyalı Sarmatları'nın tüm alanını doldurduğunu gösteren Batlamyus'tan alıntı yapılmıştır. Hazarların bu konumu muhakkak ki onları Bizans'a yaklaştırmaz.

6. yüzyılın ortasında ya da son çeyreği itibariyle Hazarlar, göçebe kabileler tarafından İran ve Bizans üzerindeki akınlarının tasvirlerinde görülür. Fakat bu açıklamalar, çok eskidir. Onlar 9-11. yüzyıl Arap tarihçilerine aittir ve onlar sonuçta bir İran geleneğine geri gitmelerine rağmen, istilacıların etnik kimliklerini tanımlamak için kullanılamazlar. Aynı istilacılar az çok olayların geçtiği çağdaş Bizans ya da Ermeni kaynakları tarafından tanımlandığında, Hazarlardan asla bahsedilmez. Arap

⁵ Kaynaklar ve konu hakkında D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1954, ss. 6–7; outright dismissal in M.I. Artamonov, *Istoriya Xazar*, Leningrad 1962, ss 55–56 (J. Marquart'tan sonra).

⁶ *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene*, tr. F.J. Hamilton & E.W. Brooks, London 1899, p. 328.

⁷ Bilhassa bakınız, L. Bazin, "Pour une nouvelle hypoth.se sur l'origine des Khazars," *Materialia turcica* 7/8, 1981 1982, ss. 51–71, Hazarların kökeni hakkında bu bölümden anlam çıkaran. P.B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992, ss. 97, 233–234, çok daha fazlası saklıdır.

kaynaklarının derin incelemesinden sonra, D. Ludwing *Book of Deeds of the Shah Khusr I* (531-579) kitabında güvenilir kanıtlar bulduğuna inanmaktadır, iddia edildiğine göre resmi bir İran belgesi, İbn Miskaveyh'in 11. yüzyıl kroniğindeki Arapça bir tercümede az çok bozulmamış olarak muhafaza edilir⁸. Bu, M. Grignaschi'e geri giden Miskaveyh'in kaynağının takdiridir⁹ fakat onu bir belirsiz tarih "derleme yazı" ve "kusurlu ve şüpheli" terminoloji olarak tanımlayan Z. Rubin tarafından son dönemlerde tartışılmaya açılmıştır¹⁰. Rubin, I. Hüsrev'in vergi reformu hakkında Miskaveyh'in kaynağının bilgilerini inceler fakat onun karakterizasyonu, Türklerin şefi olarak "Hazar Kağanı" tanımlaması olarak da uygulanır.

Bu nedenle, bu konuyu en son ele alan kişi olan A.P. Novosel'cev'in, 6. yüzyıl Türk baskınlarında Hazar katılımına dair delillerin çelişkili ve güvenilir olmadığı konusunda ısrar etmesi şaşırtıcı değildir. Ardından M. I. Artamonov, 6. yüzyıl kaynaklarında Transkafkasya'daki Bizans'ın ya düşmanı olarak ya da müttefiki olarak ortaya çıkan Sabirler ya da Sabir Hunları ile Hazarları ilişkilendirir. Türk halklarının en son olan soyağacı, Togarma'nın oğulları Sabirleri ve Hazarları kardeş olarak listeler ve böylece Novosel'cev Hazarları Sabir kabile birliklerinin bir parçası olduğunu ve konfederasyonun 6. yüzyılın sonunda çöktüğü için yalnızca kaynaklarda önem ve görünürlük kazandığını varsayar¹¹. Fakat Ortaçağ soyağacında Togarma'nın 10 oğlu vardır ve bu bir içerik olarak Hazarlar ile birçok etnik grubun karışmasına olanak sağlayabilirdi.

Açıkkçası, güvenilir olmayan Arap ve İran kaynaklarından tarihsel bilgileri açığa çıkarmaya çalışmak çok tartışılabilir fakat yine de onların bir mantığı vardır. Kuzey Kafkasya'da Hazar varlığı hakkındaki kanıtlar, 620'lerin sonunda İmparator Heraklius ile müttefiklerinin hikâyelerinde doruğa ulaştı. Bazı kaynaklar Heraclius'un müttefiklerini Türkler olarak sunar, erken 9. yüzyıl kaynağı olan Theophanes'in kroniği onları "Hazar olarak adlandırılan Türkler" olarak tanımlarken diğer kaynaklar ise onları Hazarlar olarak sunar. Daha sonra Movses Dasxuranc'i tarafından Alban (Kafkasya) Tarihi'ni içeren, geç 620'ler hakkında tüm görüşlerin yer aldığı bölümlerin derlemesi olaylar tanımlandıktan sonra kısa bir şekilde oluşturuldu. Bizans'ın sınırlarının Kuzeydoğu bölgesinde -Hazar gücünün kademeli olarak ortaya çıktığı

⁸ D. Ludwig, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, PhD Thesis of the University of Münster, 1982, ss. 24–67, özellikle 26-32.

⁹ M. Grignaschi, "Quelques specimens de la litterature sassanide conserves dans les bibliotheques d'Istanbul," *Journal asiatique* 254, 1966, ss. 1–142, bakınız, ss. 6–45.

¹⁰ Z. Rubin, "The Reforms of Khusr Anushirwan," in Averil Cameron (ed.), *The Byzantine and Early Islamic Near East, III: States, Resources and Armies (Studies in Late Antiquity and Early Islam, I)*, Princeton, New Jersey 1995, ss. 227–297, bakınız, ss. 266–279 (alıntılar için, ss. 277–278).

¹¹ A.P. Novosel'cev, *Xazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostočnoj Evropy i Kavkaza*, Moscow 1990, ss. 71–89, sayfa 85'teki husus.

görüşünü güçlendiriyormuş gibi gösteren- bu önemli kaynak, Hazar araştırmalarında tercih edilen bir yer kaplar.

Movses Dasxuranc'î'nin Heraclius'un müttetiğinin Hazarlar olarak kimliklendirmesi birçok bilim insanı tarafından görüldüğü gibi alınır fakat o zamanda ve bölgede Batı Türk kağanlıklarının baskın konumlarının farkında olanların arasındaki iyi bilgililer tarafından ele alınmaz. İkincisi, hareket sahnesine en yakın olan Hazar konularının, askeri birliklerin sağlandığı Türklerin şefi ile sonuçlandırıldığını iddia ediyor. Bu temel görüş M. I. Artamonov, A. Bombaci ve D. Ludwig (ancak birkaç isim) tarafından kabul edilir¹². A. P. Novosel'cev eskiden Sabir yönetiminden kurtulan Hazarların, sözde yalnızca batı Türk kağanlarına bağlı olan Kafkasya dağlarının kuzeydoğusunda bir devlet oluşturduğunu iddia eder; ikincisinin sonraki düşüşü güç alanlarını genişletmek için devlet olma durumlarını sağlamlaştırılmalarına ve bu yüzden 640-650'lerde Araplarla yüzleşen Kafkasya'nın kuzeyinde temel güç olmalarına ve bunu pekiştirmelerine izin verdi.

Hazarların, <Heraclius bölümünün>, yani Hazar krallığının hanedanlığını oluşturan bu kabilenin kökeni problemi için hayati önemi son zamanlarda O. Pritsak tarafından tekrar vurgulanmış durumdadır: söylendiğine göre Albania'daki Hazarlar ile birbirine karışan bir oğul “eski bir Türk hanedanlığı olan Aşına hanedanlığının”, “Hazar hakanlarının hanedanlarının ataları olmak için gönderilmişti”¹³. Bu yaygın görüş Hazar halkının “resmî doğum”u olarak 626-627 olarak düşünen ve “onların tarihlerine güzel bir giriş” olarak tanımlanan bu metin J. P. Roux tarafından iyi özetlenmiştir¹⁴.

Ben Heraclius'un müttetiğinin Türkler olduğunu önerdiğim 1995 yılında bir makale yayımladım. Bu görüş Movses Dasxuranc'î'nin ilgili bölümlerinin detaylı bir analizini destekleyebilecek. Okuyucu' Hazarolojinin eski bir alanı olan, Hazar hanedanlığının Aşına bağlantısı konusunda uyarılmalıdır, böylece onun önceki iddiası gerçekliğini kaybedecek ve Hazar halkının “resmî doğumu” bir parça ertelenmiş olacak.

Heraclius'un Mücadelesi Hakkında Movses Dasxuranc'î'nin 2 Kaynağı

Heraclius'un İran ve kuzey müttetikleri tarafından Transkafkasya'nın istilasına karşı verdiği mücadelenin tasviri, *Albania Tarihi (kitap II, 9-16)*'nin 7 bölümünde yer

¹² Artamonov (alıntı n. 5), s. 155–156; A. Bombaci, “Qui etait Jebu Xak'an?”, *Turcica* 2, 1970, ss. 7–24, bkz. s. 13; Ludwig (alıntı n. 8), ss. 348–355.

¹³ O. Pritsak, “The Turcophone Peoples in the Area of the Caucasus from the Sixth to the Eleventh Century,” in *Il Caucaso: cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV–XI)* (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 43), Spoleto 1996, ss. 223–245, bkz. s. 232–236. Bu tarih yazar tarafından Heraclius'un Türkler ile ilk temasının çok daha erken bir tarihte olduğu belirtilmiştir (bakınız alt tarafa).

¹⁴ J.-P. Roux, *Histoire des Turcs*, Paris 1984 (tekrar basım 1995), s. 78.

almaktadır¹⁵. Olayların canlı ve çoğu kez içtenlikle anlatımı, birçok bilim adamının Movses Dasxuranc'ı'ye atfettikleri *Tarih*'in geç 10. yüzyıl derlemesinden çok uzun zaman önce açık bir şekilde yapılmıştır. Fakat bu anlatım hatalıdır. 38 yıldan 36 yıla ve daha sonra tekrar 38 yıla geri gidilen İran Şahı Hüsrev II'nin (590-628) hükümdarlık yıllarındaki olayların tarihi ve kronolojik düzensizlik belirtisi oldukça barizdir. C. J. F. Dowsett erken bir el yazmasında sayfaların karışmasından ya da derleyenin "kaynaklarını gerçek kronolojik sıralarında sunmak" konusundaki dikkatsizliğine inanmaktadır; O, 11-12¹⁶. bölümlerdeki metinlerin tekrar düzenlenmesinin 2 alternatif yolunu ileri sürdü¹⁷. Heraclius bölümlerinin kronolojik tutarsızlığı 630'ların başına tarihlenen Alban Katolik Viroy'un (630' da öldü) hayatından 9-14 ve 16. bölümlerinden alan A. Akopjan (Hakobyan) tarafından açıklanmıştır; bölüm 15 ise Movses Dasxuranc'ı'nın son düzenlemesini yaptığı metinde eklenen, Viroy tarafından yapılan bir vaazın parçası olarak nitelendirilir¹⁸. J. Howard-Johnston, Viroy'un Hayatı'nda ortaya çıkan ve diğerleri için (10-13, 16. bölümler) "nihai bir bölgesel kökenli" tahmin yürüten 14 ve 15. bölümleri önerir. Akopjan'ın aksine, "iki iplikleri vardı... birlikte dokudukları" zamanda yazılan metinde "belirli bir miktarda kronolojik karışıklık" oluştuğunu kabul eder¹⁹.

¹⁵ C. Zuckerman, "La petite augusta et le Turc. Epiphania-Eudocie sur les monnaies d'Heraclius," *Revue numismatique* 150, 1995, s. 113–126, bakınız s. 117–118 (bu makale S. 26'da yayınlananın yerini almıştır); aynı yerde, 152, 1997, s. 473–478.

¹⁶ Movses Kalankatuac'ı, *Patmut'ivm Aluanic' ašxarbi*, II, 9–16, ed. V. Arak'elyan, Erevan 1983, ss. 127–170; Movses Dasxuranc'ı, *The History of the Caucasian Albanians*, tr. C.J.F. Dowsett (London Oriental Series 8), Oxford 1961, ss. 75–106; Movses Kalankatuaci, *Istoriya strany Aluanik*, tr. S.B. Smbatjan, Erevan 1984, ss. 74–93. Nedenleri ile Dasxuranc'ı'nın menşei yerinin göstergesi altında açıklandı. Benim çevirim Dowsett'in çevirisinden biraz daha farklıdır.

¹⁷ Dowsett (S. 16'dan alıntı yapılmıştır.), ss. XIV–XV.

¹⁸ A. Akopjan (Hakobyan), *Albanija-Aluanik v greko-latinskix i drevnearmjanskix istočnikax*, Erevan 1987, ss. 188–196. N. Adontz, N. Akinean ve araştırmaları bana ulaşmayan K. A. Kagramanjan'ın fikirlerini geliştiren Akopjan, ayrı bir metinsel birim olarak 9-16 bölümlerde işlemektedir.

¹⁹ J. Howard-Johnston, "Heraclius' Persian Campaigns and the Revival of the East Roman Empire, 622 630," *War in History* 6, 1999, ss. 1–44, bakınız ss. 12–13. [Karşılaştırım J. Howard-Johnston, "Heraclius'un Ermeni tarihçisi. Amaçlar, Kaynaklar ve Sebeos'un çalışma metodları ve Movses Daskhurantsi'nin bir incelemesi." G.J. Reinink & B. H. Stolte (eds), *The Reign of Heraclius (610–641): Crisis and Confrontation*, Leuven 2002, pp. 41–62, who quotes T.W. Greenwood, *A History of Armenia in the Seventh and Eighth Centuries*, Oxford PhD Thesis 2000 (*non vidit*), ve ayrıca şuan ki çalışmayı ifade eder. Her iki bilim adamı aslında tek bir birim olarak iki bölüm (9-16)' bakar; en geniş şartlar için, Howard-Johnston, Akopjan'ın "684'ün tarihi" hafif bir şekilde gözden geçirilmiş bakışını sunar (bakınız alt kısma). Ben onun analizinin altın önerilen bir tane alternatif ya da onu değiştirmeye bir sebep bulamadım.]

Hâlihazırdaki bu çözüm oldukça basittir. Heraclius hakkındaki bölüm, ne karışmış ne de içi içe geçmiştir fakat kabaca birbirine yapışmış iki kaynaktan oluşmuştur. Bundan sonra kaynak A diye adlandırılacak bu ilk kaynak, 9-11. bölümleri kapsar; 12-16. bölümler ise kaynak B'den gelir. İki kaynak arasındaki bölme çizgisi çok belirgindir: *Tarih*, 11. bölümün sonunda Hüsrev'in 38. yılının olaylarının tasviri ile aniden biter ve 12. bölümde değişip Hüsrev'in 36. yılına geri gider. Bu iki kaynak nitelikte çok farklıdır. 12-13. bölümlerdeki Hüsrev'in son günlerinin özenli ve titiz tasviri Hüsrev'in sarayında 25 yıl boyunca alkonulmuş ve tahttan indirildikten sonra kurtarılan Viroy'a geri gitmelidir. Viroy'un daha sora kuzey istilacıları ile anlaşması (bölüm 14), onun Katolik görevinde eşlik eden bir kişi tarafından tanımlanmıştır: aynı kişi Viroy'un bir vaazına (bölüm 15) ve kuzeylilerin zulüm sonunda olası ölümlerinin yalın bir tasvirine erişebilirdi (bölüm 16). Viroy'un Hayatı'ndan ziyade yazarın zamanının bir tarihi olan Kaynak B, -13. bölüm Sasani gücünün olası anı çöküşü ve İsmailerin yükselişi ile sona erer- 640'ların başından önce değil muhtemelen çok daha sonra üretildi. Kaynak A'nın yazarı, tanımlanan olaylar boyunca yaşamış olduğu iddiasında bulunmaz. Aksine, düşüncelerinin kapalılığını ve onu karmaşık kronolojik hesaplamalar yapmaya zorlayan "geçilen zamanın" uzunluğunu vurgular; Heraclius'un kıskırttığı Albania üzerine saldırılar, anlatmayı planladığı "sayısız" barbar istilacılar arasında sadece bir ilktir (bölüm 9). Yazar, II. Hüsrev'e şehrin kurulmasında (Antakya'dan daha büyük) atf yaparak kötü bir hata yapar (yorumlayan tarafından not edilir), aslında 540'larda Bizans tutsakları için I. Hüsrev'in emri üzerine inşa edilmiştir (bölüm 10). Kronolojik detayla ilgili başka bir detay, II. Hüsrev'in Heraclius'u, 660'larda Sicilya'ya kaçan imparator II. Constans'a (641-668) çağrışımında bulunarak İran kralından "batı denizi kıyılarına" kaçan "berduş ve kaçak" olarak tanımlayan kuzey istilacıları yazdığı mektubun da ortaya çıkıyor. Heraclius'un İran savaşı hesabı kısadır ve şüphelidir; ana ilgi yazarın yerli köyü, Kalankatuk ve komşu ülke ile ilgili birkaç detaydan -yerel bir kaynaktan alınmış, şüphesiz, işlenmiş- oluşur.

İki kaynak arasındaki nitelik farklılığı, temelde aynı hikâyeyi anlattıklarını -şaşırtıcı derecede yeterince hiçbir şey yapılmamış- fark ettiğimizde daha belirgin hale gelir. Onlar İran imparatorluğunun ve özellikle Kafkasya ötelere barbarların Albanya'ya yaptıkları iki istilasının paralel bir hesabını ortaya koyar. Hüsrev'in 35. yılından (624/5) hemen sonra kaynak A tarafından tarihlenen ve kaynak B tarafından ise 37. yılının (626 yazı) başlangıcına tarihlenen ilk istila, Albanya ve Azerbaycan'ı vurur. Şah Hüsrev ve işgalci şefler arasında mektuplaşmalardan -her iki kaynaktan da farklı versiyonları belirtilmiştir- sonra oldukça ani bir şekilde biter. Hüsrev'in 38. yılının sonunda gerçekleşen ikinci istila çok daha önemlidir. Bu istilanın tasviri iki metinde farklıdır çünkü onların biri (kaynak B) bir şahit tarafından meydana getirilmiştir oysa diğeri (kaynak A) olaylardan birçok yıl sonra istilanın algısını yansıtır:

Albanya'nın ikinci istilası ile uğradığı yıkım ve zulüm Katolik Viroy tarafından Titus'un Kudüs'ü işgal etmesi ile karşılaştırılmıştır (bölüm 15, bakınız bölüm 14 ve 16), bu istila, can ve mal kayıpları için yazarın köyü Kalankatuk'un kaderinden

esinlenilmiş gibi görünen bir değerlendirme ile dağlarda yaşayanların çoğunun mucizevi kurtuluşundan -layıkıyla dikkate alınmış- daha az hatırlanır.

Kaynak B, istilacıların yaklaşmasında ülkeden kaçan Semavşnasp'ın adını ve Albanya'nın İranlı *marşpan* (yönetici) unvanını ve bir diğer İranlı soylu katolikus ile kalan Gadvşnasp'ın isimlerini sunar²⁰. Kaynak A (bölüm 11)'de, "prensimiz" (işxan) unvanı ile Hüsrev tarafından gönderilen İranlı yönetici, Gaysak ismi ile anılır.

Kaynak B'ye göre Heraclius'un Daryal boyunca geçip, İberya yoluyla Derbend üzerinden ilk kez Albanya'yı istila eden kuzeyli müttefikleri, Tiflis'i işgal ederek düşmanlıklara başladılar ve daha sonra Albanya'ya ulaştılar. Kaynak A, ilk istilacıların izlediği yolun tasvirini yapmaz fakat düşmanların ikinci kez Albanya'yı biraz tahrip ettikten ve daha sonra Tiflis'e karşı öfke ile döndükten sonra Derbend yolu ile geldiğini iddia eder. Daima doğru olarak B kaynağının ifadesi İran'a karşı Heraclius'un çabasının kararlı aşaması son anlayışımızın üzerinde hayati bir etkiye sahiptir. Kaynak A'da istilacıların izledikleri yolun ani değişikliği bir önceki metinde, tüm seferin iklimsel noktası olan -Kaynak A-B ve en son ki kaynaklarda çeşitli şekillerde tanımlanır- Tiflis'in kuşatılmış halkları tarafından kuşatılan kralların alaycılığının ünlü sahnelerinin dramatik ağırlığından olabilir.

Kaynak A ile ilgili olarak, birkaç açıklama daha vardır. *Albanya'nın Tarihi* kitabında 7. yüzyılın tamamı, (ya da son üççeyreğinden) kitabın geri kalanından çok daha yüksek kalitede uzunca kaydedilmiştir. Bu gözlem, birçok akademisyenin *Tarih'in* çoğunu, özellikle de 1 ve 2. kitaplarını, bir 8. yy yazarına atfedilmesini sağlamıştır²¹. A. Akopjan, 7. yüzyılın iki büyük kaynakları olan "Viroy'un Hayatı ve "684 Tarihi"ni (derlendiği yıldan sonra adlandırılan) kullanan Movses Dasxuranc'i'nin geç bir 10. yüzyıl yazarının katkısı hakkında ısrar eden bu görüşe karşı son bir monografi ileri sürdü. Fakat Akopjan'ın "Viroy'un Hayatı" kavramı eleştirel bir incelemeye dayanmadığı gibi, "684 Tarihi" hipotezi iki farklı kaynağın birleşiminin uygun olmadığını gösterebilir.

Bu ilk kaynak (II, 18-28) tümüyle askeri cesareti ve zamanın büyük güçleri arasındaki manevralardaki zekiliği ile çok fazla övgülerle onurlandırılan 7. yüzyıl Alban prensi Juanşer'in figürü üzerine odaklanır. Juanşer'in başarıları, Şam'daki halifenin sarayına yaptığı ziyaretin ayrıntılı bir şekilde betimlendiği hükümdarlığının 33. yılına kadar devam etti. Bu ifade, Juanşer'in krallık yılları ve dış kronolojik sistemler (Yezdicürd III, Constans II ve Hegira'nın yılları) arasında denklemlere dayalı kolay

²⁰ Yöneticinin bu ismi çeşitli şekillerde tercüme edilmiştir: Semavstnas, Semavespnas, Semavspnaz, Semavspnaw; Gadvsnasp (ss. 157, 1.). ismine paralel bir isim yaratmak için Arak'elyan (s. 154, n. 9) tarafından düzeltilmiştir.

²¹ Bu görüşün son önderleri arasında F.D. Mamedova, O xronologičeskoj sisteme "İstorii alban" Movsesa Kagankatvacı, *Viçantijskij Vremennik* 35, 1973, pp. 181-186; Smbatjan (alıntı yapılmıştır n. 16), ss. 13-16 (farklı kanıtlarla) vardır.

anlaşılan bir kronoloji sağlar; onun 33 yıllık dönemi 669/70 tarihine karşılık gelir. C.J.F. Dowset, bu metni 28. bölümün sonunda şiddetli tavsiyeden dolayı “rensin ulusal adresi” olarak nitelendirdi²². Sözlü bir hikâye için tasarlanmış olsun ya da olmasın, o yaşayan bir yöneticinin bütün özelliklerine sahiptir. 670’e tarihlenmiş olabilir.

Takip eden bölümler (II, 29-45), iddialara göre “684 Tarihi”nin bir devamı olarak yapı, üslup ve daha da önemlisi odaklanma bakımından çok farklıdır. Onlar başrahipleri, sonraki piskoposları, İsrail, başlıca kutsal emanetleri keşfedenleri ve Hunlar için giden misyonerleri merkezlerine koymuşlardır. Onun hikâyesinde Juanşer suikastı ve önceki övme ile ilişkilendirmekten ziyade, farklı bir yaklaşımla vurgulanan defin töreni ayrıntılı olarak ele alınmıştır: Juanşer’in kasidesini, A Kaynağımızın devamı olarak prensin ölümü, kendi günahkâr davranışları ile açıklanır ve yapısal olarak, İsrail’in görevini tetikleyen Hun istilası için bahane olarak görür. Juanşer’in kasidesi, yalnızca birkaç satır uzunluğunda hepsi uydurma edebi metin olan bir dizi belgeden söz eder; İsrail’in biyografi yazarı orijinal belgeleri tüm sayfalara kopyalar. Dahası, “684 Tarihi”nin iki parçası, 669/70 ve Kasım 680’deki ölümüne karşılık gelen Juanşer’in 33 yılı arasında 10 boş yıla ayrılır²³. Ne odak değişikliği ne de sürekli bir tarihsel anlatının devam edebilmesini destekleyen kronolojik bir boşluk açıklanmıştır. Bu kanıtlar Akopjan’ın “684 Tarihi”ni yeniden yapılandırmasını reddetmek için yeterlidir. Bölüm II, 18-45, ayrı bir şekilde düşünülmesi gereken iki metni içerir.

Juanşer’in kasidesini, A kaynağımızın devamı olarak tanımlamak için nedenler vardır. Yüksek bir sözel tarzda yazılan 9-11. ve 18-28. bölümler her biri bir diğerini tamamlar niteliktedir. Heraclius’un İran savaşının son aşaması, Juanşer’in babasının gücünü yükseltmesine ve hanedanlığını yaratmasına yol açmıştır. Bu yüzden Juanşer’in övülmesi için mantıklı bir başlangıç sağlamıştır. Dahası, tarihi açıklanan bu ailenin bazı belirgin özellikleri, daha sonraki bir editörün kasidenin neden farklı bir kaynaktan bir parça ile değiştirip tekrar yaratmayı seçtiğini açıklar. “Güvenilir ve doğru tarihçilerden” hikâyeyi öğrendiğini iddia eden editör, bölüm 17’de bunu tekrarlar. Bizim onun Hıristiyan adı Varaz-Grigor tarafından bildiğimiz Juanşer’in babasının ortaya çıkışında, yerel kabile reislerinin katledilmesinden sonra Graban’ın Albanya bölgesini devralan asil bir İran ailesi doğmuştu. Varaz-Grigor, kuşkusuz İran’ın yenilgisinden sonra bütünleşmeyi Albanya’daki konumunu korumadaki tek yol olduğunu fark ettiği 628 ya da 629 yılında Katolik Viroy tarafından vaftiz edildi ve Albanya’nın ilk prensi oldu. Ben, Varaz-Grigor’un, yönetici ile kaçmayıp katolikus ile kalan “önde gelen” bir ailenin İranlı olduğu B kaynağındaki Gadvsnap’tan başka hiçbir kimse olmadığı konusunda şüpheliyim²⁴. Onun iktidara giden yolu eski Alban kraliyet evinin (metinde

²² Dowsett (alıntı yapılmıştır n. 16), s. 129, n. 4.

²³ Bu tarih Akopjan tarafından reddedilmiştir. A.A. Akopjan, “O xronologii poslednix sobytij v İstorii 684 goda”, *Kavkaz i Vizantiya* 6, 1988, ss. 24-36.

²⁴ Bu bölüm, özellikle Dowsett’in; *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (of the*

Varaz-Grigor'un büyükbabası Vardan'a atfedilen bu olaydan aslında Varaz-Grigor faydalanmıştır) torunlarının katliamları tarafından açıldı. Juanşer'in kasidesi, onun babasının prensliğe yükselişini farklı bir ışıktaki göstermiş olmalıdır ve bu kesinlikle kuşkusuz açık bir şekilde ön yargı duyulan, reddedilen ve değiştirilen -628-637 olaylarıdır. Kasidenin birinci kısmı olarak bölüm 9-11'in tanımlanması, yazarın olası aşağılama ve Albanya'nın barbar istilacılarının "sayısız" ölümünü duyurduğu bölüm 9'un iyimser tonunu açıklamaya yardım eder. Yetenekli bir methiyeci için, 620'lerde Albanya'nın durumu Juanşer'in gücünün zirvesinde, yaklaşık yarım yüzyıl sonra güvenlik refahı ile hoş bir tezatlık oluşturdu. Bu kasidenin isimsiz yazarı Kalankatuk'un bir yerlisidir ve onun Kalankatuac'i olan *kökeni*, hatalı bir şekilde bazı Ortaçağ Ermeni yazarları (yanı sıra modernler de) tarafından *Albanya Tarihi*'nin son editörlüğünü yapan Movses Dasxuranc'i'ye atfedilir. 670'de yazılan bu kaside yaklaşık olarak Heraklius'un İran saldırılarının hikâyelerine dayalı, aslında sözlü bir gelenekte ortaya çıkan efsaneler ile sağlam gerçekleri harmanlayan Pseudo-Sebeos'un yazmış olduğu *Ermeni Tarihi* (660'da tamamlandı) ile çağdaştır.

Piskopos İsrail'in hikâyesini yerleştirmek çok zordur. Genellikle onun kahramanı hakkında iyi bilgilendirilmiş olmasına rağmen, onun yazarı İsrail'in manastır sorumluluklarının başlangıcı hakkında bilgileri bulamadığından şikâyet eder. Böyle bir açıklama azizlerin hayatına ya da kutsal önderin ölümünden sonra en azından yazılan bir metne özgüdür²⁵. Dahası, Kitap I'deki naaşın ifadeleri hakkındaki bölümler (27-30), Kitap II'deki piskopos İsrail tarafından sonraki keşiflerini tanımlayan aynı yazara ait olduğu uzun bir süre gözlemlenmiştir. Bu yüzden, Albanya'nın Tarihi'nin sekizinci yüzyılda varlığını -muhtemelen sekizinci yüzyılın başı- kabul edenlerle birlikte olma ve ana anlatısının bir parçası olarak piskopos İsrail'in hikâyesini dikkate alma eğilimindeyim. Bu Tarih, B kaynağının farklı bir kaynağının bir bölümü ile onun bir parçasını değiştiren yazarın Juanşer'in kasidesini kendi metninde birleştirdiği bir derlemedir. Bu çalışan hipotez önemini azaltır ancak geç onuncu yüzyıl yazarının ve bugün bize mevcut metnin şekillendirilmesinde editör Movses Dasxuranc'i'nin rolü yadsınmaz. Hem Juanşer'in kasidesi hem de piskopos İsrail'in hikâyesi aşağıda açıklanacak Hazarlar hakkındaki önemli verileri sağlarlar.

A ve B kaynağı arasındaki açık bir ayrım yalnızca tüm kronolojik çelişkileri elemez -bilim insanlarının ardışık bir anlatım içerisinde paralel iki metin inşa etme

University of London 25, 1962, ss. 364-366 çevirisini incelemesinde çok farklı bir şekilde C. Toumanoff tarafından analiz edilmiştir. Varaz-Grigor'un vaftizine çifte atıfa rağmen, *Albanya Tarihi* ve alıntı yaptığı Gürcü bir kaynaktan Toumanoff, Monofizmden Bizans Ortodoksluğu'na dönüştürülen bir Hristiyan olarak Varaz-Grigor'u dikkate almayı yeğler.

²⁵ Bölüm 29'un başlangıcındaki görüş, Akopjan'ın "684 Tarihi"nin konsepti ile çakışır çünkü 684'te İsrail hayatta ve aktiftir. Bu yüzden, Akopjan, onu Movses Daxuranc'i'ye atfeder, (makaledeki alıntı n. 23), s. 30, S. 33. Bu çözüm oldukça zorlanmıştır: İsrail'in çileci çabalarının ilk aşaması, 10. yüzyıl Alban tarihçisinin değil, onun hagiografçisinin (azizlerin otobiyografisi yazarı) ilgisini çekebilirdi.

girişimlerinin dışında doğan- aynı zamanda kuzey istilacılarının kimliğini açıklamayı da sağlar. 11. bölümdeki açılış satırında onlar Hazarlar (Xazirk') olarak tanımlanır ve daha sonra "Kuzey'in ordusu" (zork' hiwsişoy) ve Hunlar (Honk') olarak adlandırılırlar. En eski etnik tanım C. J. F. Dowsett tarafından sonraki bölümlerde (Kaynak B) istila ordusu için de uygulanır fakat bu orijinal metinde bulunmamaktadır. B kaynağı Kuzey'den gelen istilacılara devamlı şekilde dikkat çeker fakat ayrıca şaşırtıcı bir şekilde yeteri kadar hiç kullanılmamış olan kökenlerinin tam bir delilini sağlar. İlk istilacıların hikâyesi, Dowsett tarafından; "Elçi kendi ülkelerine döndü" olarak çevirisi yapılan şu ifade ile sona erer: *Turkan darjan yaşxarh invr*. Çevirmen, Ermenice de doğrulanmamış *turkan* kelimesinin anlamının öğrenilmiş spekülasyonlar olduğunu kabul etmektedir²⁶. Fakat "elçi" metinde kötü bir şekilde durmuştur. Metin istilacıların liderleri ve İran bölgesinde bulunan I. Hüsrev arasındaki mektuplaşmaları tanımlar. I. Hüsrev'in yanıtını taşıyan bir elçinin, şefi İran'dayken kendi ülkesine dönmesinin hiçbir anlamı olmazdı. Bu şüpheli ifade yalnızca tıpkı A kaynağındaki paralel bir tanımın I. Hüsrev'in tehditkar mektubunun etkisini bir cümlede sürdürdüğü gibi istilacı ev sahibinin geri çekilmesini tanımlayabilir:.....*ew darjan andren end noyn durm* (" ve <istilacılar> aynı kapıdan geri gittler)²⁷.

Turkan kelimesi istilacıları tanımlar ve onun bir anlamı vardır. K. H. Menges tarafından işaret edildiği gibi *turkan* "Farsça Türk'ün çoğulu"dur²⁸. Metnimiz içindeki anlamı budur. Çoğul biten K' nin eksik bir şeklidir ve bu yüzden burada bir fiil tarafından takip edilen ve tekil bir zamir olan Ermenice morfolojisinde tekil olarak algılanır (Ben, bunun bir editör ya da yazar tarafından yapılan yüksek bir düzeltme olabileceğinden şüpheleniyorum)²⁹. Böylelikle Heraclius'un İran seferinden kısa bir süre sonra üretilen B kaynağı, *Pseudo-Sebeos'un Ermenistan Tarihi (I'talk)*³⁰, 770'lerde

²⁶ *History of Albania* II, 12, ed. Arak'eljan, s. 143; tr. Dowsett, n. 4 ile s. 88.

²⁷ *History of Albania* II, 11, ed. Arak'eljan, s. 134, krş. tr. Dowsett, s. 82: "Aynı kapılardan dönen (...) Hazarlar" istilacıların etnik kimliği tercüman tarafından yapılıyor.

²⁸ K.H. Menges, Dowsett'in çevirisini gözden geçirir, *Central Asiatic Journal* 8, 1963, ss. 54-56, bkz. ss. 55-56 (bu gözlem ne yazık ki, alternatif etimolojilerin bir yığına gömüldür).

²⁹ 5. yüzyılda Alban kilisesinin resmi dili – bkz. Z. Aleksidz. and J.-P. Mahé, "Découverte d'un texte albanien: une langue ancienne du Caucase retrouvée," *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1997, ss. 517 532- olan Albanca bir el yazmasının sansasyonel keşfi bize 7. yüzyıl Alban tarihsel eserinin bu dilde yazılabildiğinin olası olduğunu akla getirir; eğer öyleyse, gramatik olarak uyum eksikliği *turkan* kelimesinin Ermeni bir tercüman tarafından yanlış anlaşılması ile sonuçlanabilirdi.

³⁰ *Sebeos'a atfedilen Armenian History*'nin I. çevirisi ve notları R.W. Thomson tarafından yapıldı (bkz. G.V. Abgaryan'ın eleştirel baskısı, Erevan 1979, s. 2 = s. 65); II. Tarihsel yorum, J.Howard-Johnston tarafından yapıldı (bkz. s. 160), Liverpool 1999. 660'da tamamlanan bu metin, Hazarlar hakkında hiçbir bilgi vermez.

oluşturulan Patrik Nikephoros'un *Breviarium*³¹, Georgian Kroniği³² ve geç fakat değerli bir kaynak olan Brussels Kroniği³³ gibi aynı şekilde Türkleri onun Kuzeyli müttefikleri olarak tanımlıyor. Aksine, 813 yılında derlenen Theophanes'in kroniği, "Hazarlar olarak adlandırılan Türkleri³⁴" müttefik olarak tanımlar ve onlar Greek ve Doğu gibi bazı geç kaynaklarda ikinci isimler aracılığı ile adlandırılırlar. Türklerin Hazarlara bu geç dönüşümü 620'lerde Kuzey Kafkasya'daki Hazarlar hakkındaki güncel görüşün olmayan kanıtlara dayandırılması açık bir şekilde tarihsel bir olaydır. Juanşer'in kasidesinde, istilacılar İran savaşından sonra kırk küsur yıl gerçek kimliklerini kaybederler; 663-660'larda bozkırlardaki büyük toplumsal karışıklıklar, sözlü bir geleneğe bağlı olan bir yazar için hangi Türk kabilesinin çok uzak olmayan bir geçmişte ülkesini istila ettiğini bulmasını zorlaştırırdı (alt).

Bizim metinsel analizimizin iki ilgili tartışma üzerinde önerileri vardır: Heraclius'un Türk müttefiklerinin kimlikleri ve Heraclius'un İran üzerine son saldırısında onun birliklerinin rolü.

A ve B kaynağının her ikisinde de müttefik adı Yabgu Kağan'dır. A kaynağı onu Heraclius gibi bir kral (*t'agawor*) olarak tanımlar (bölüm 11). Aksine B kaynağında Yabgu Kağan, Kuzey kralının bir vekili -ayrıca kısaca Hakan olarak adlandırılır-, krallığındaki ikinci adam (*yajord ark'ayin hınsısoy, or er erkerord t'agaworut'eann nora*) olarak açıklar; *Sad* unvanıyla tanımlanan oğlu Kuzey kralının yeğeni olarak tasvir edilir³⁵. Daha sonraki anlatımda (bölüm 14), *Sad*'ın babası Yabgu Kağan basit bir kral olarak isimlendirilir (*t'agawor*). Greek kaynakları eşit bir şekilde ayrılmıştır. Nicephorus, Heraclius'un Türklerin "şefini" (*efendi*) tanıdığını doğrular: Nicephorus'un tanımladığı, Türk'ün Heraclius'un kızı Eudokia ile planlanmış evliliği aslında eğer en eski halkının hükümdarı ise mantıklıdır. Fakat Theophanes, Heraclius'un müttefikinin Ziebel olduğunu açıklar, "o, kağandan sonra gelen ikinci rütbe"³⁶. Bilim insanları hem

³¹ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, 12 ve 18, ed. tr. C. Mango, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13, Washington 1990, ss. 54–57, 66–67.

³² Tr. R.W. Thomson, *Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles: The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*, Oxford 1996, s. 233

³³ F. Cumont, *Anecdota bruxellensia I: Chroniques byzantines du manuscrit 11376* (Gent Üniversitesi Edebiyat ve Felsefe Fakülteleri tarafından yayınlanan eserlerin toplanması, 9), Gent 1894, s. 29.

³⁴ Theophanes, *Chronographia*, ed. C. De Boor, I, Leipzig 1883, s. 315; tr. C. Mango and R. Scott, with the assistance of G. Greatrex, *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, s. 447. Bu araştırmada alıntılanan bu metnin bir kısmı C. Mango tarafından tercüme edilmiştir.

³⁵ *History of Albania II*, 12, ed. Arak'eljan, ss. 141–143

³⁶ Nicephorus 12, ed. tr. Mango, ss. 54–55; Theophanes, ed. De Boor, s. 316, tr. Mango, s. 447.

Albanya Tarihi hem de Theophanes’i ya da kağanın vekili olarak tanımlanan *yabgu* unvanının anlamı hakkında yorum yapan kendi kaynaklarını uzun bir dönem kaydettiler.

Heraclius’un müttefiki ve Kuzey’in kralı ile olan ilişkinin tanımı çok tartışmalıdır. Bu kuşku, kullanışlı kaynaklar sağlayan A. Bombaci ve D. Ludwig tarafından etraflıca incelenmiştir (yukarıda geçen, n. 12). Ben ana noktaya bağlı kalacağım. J. Marquart, Jebu Xak’an’ı Tong Yabgu Kağan olarak tanımlar, Doğu Türk Kağanı Hsieh-li Kağan’ın gerçekte bağımsız olmasına rağmen, Batı Türklerini *yabgu* unvanlı alt rütbe ile yönetti. Mantıklı olarak Ju. Kulakovskij, Hsieh-li Kağan’ı Kuzey’in kralı olarak tanımlar. Bu tasarı, Kuzey’in kralını Tong Yabgu Kağan olarak tanımlayan ve “Hazar” birliklerinin komutanının Jebu Kağan/Ziebel ya da Tong Yabgu Kağan’ın bir kardeşi olarak, kendi krallığının batısının büyük bir bölümünden sorumlu ya da bir Hazar hükümdarı olarak düşünen bilim insanları tarafından tartışmaya açılmıştır. Marquart ve Kulakovskij’nin tanımlamaları Bombaci tarafından savunulmaktadır. Dahası, B kaynağını Türkleri işgalciler olarak tanımladığını gösterdikten sonra, herhangi bir Hazar bağlantısını Jebu Kağan/Ziebel’e atfetmek için daha fazla sebep yoktur. Fakat biri Bombaci’nin görüşüne ağırlık vererek ve onu Ludwig’in eleştirilerine maruz bırakarak iki ayrı kaynak okunmuştur. Aslında, her bir kaynağın mantığı vardır. A kaynağı (Juanşer’in Kasidesi) karmaşık ayrımlar yapmaz. B kaynağının yazarına göre, Katolik Viroy’un yakın bir işbirlikçisi, Albanya’da kamp yapan Türkler ile bir yıl (628 baharı-629 yazı) boyunca savaştı; ilk kez Jebu Kağan/Tong Yabgu Kağan’dan bahsedildiği zaman, onun kesin hiyerarşik durumunu açıklar (Bölüm 12). Daha sonra, Viroy’un “prens” *şad* ile müzakerelerinin açıklanmasında, şüphesiz Viroy tarafından tedavi edilen sonuncusunun babası yalnızca (asla Kuzey’in Kralı olarak değil) kral olarak adlandırılır. Bombaci, Tong Yabgu Kağan ve alt unvan olan yabgunun korunduğu haleflerinin batı Türklerinin kağanının üstünlüğünün onaylandığını iddia eder. Aile terimlerinin tanımlandığı hiyerarşik bir sistemde, Hsieh-li Kağan (Kuzey’in Kralı) ve Tong Yabgu Kağan (Jebu Hakan), iki ayrı kuzenler, kardeşler, son oğul ve kralın yeğeni olur. Fakat Kuzey’in kralı asla bu sahnede görünmez. Onun gölgeli otoritesi Jebu Hakan’ın gerçek hareket özgürlüğünü engellemez.

İki kaynak arasındaki uygun bir ayırım daima Heraclius’un İran seferinin belirleyici aşamalarının görünümünü daha net bir şekilde sağlar³⁷. 624 ve 624/625 kışında Heraclius, rakip imparatorluğun merkezine yönelik İranlıların arkasında cesur bir saldırı girişiminde bulundu. Onun kış boyunca Albanya’da kısa bir süre kalması, A kaynağında sonraki “Hazar” istilası kadar yıkıcı olarak hatırlanır. Heraclius’un ispatlanmış yetenekli ordusu kışın sonunda ve baharda üç İran kralı, Shahraplakan, Şehrbaraz ve Shahin karşısında art arda zafetler almıştır fakat yine de onun küçük birlikleri daha kuvvetli İran ordusu tarafından kovalanmıştır. Türkleri müttefik olarak

³⁷ Heraclius’un askeri seferi hakkındaki son zamanlardaki en iyi araştırma Howard-Johnston’a aittir (alıntı n. 19); Konu ile alakalı olarak bkz. A.N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, I: 602-634, Amsterdam 1968.

meşgul etme planı, Transkafkasya’da kalış sırasında ortaya çıkmıştır. Şüphesiz Heraclius Patrik Andrew’i, B kaynağındaki (bölüm 12) tanıma göre kendisinin bir elçisi olarak Kuzey’e göndermesi 625 başlarındaydı. 625 yılının geri kalanı genellikle sakin gibi görünmektedir. İranlılar, daha fazla asker yetiştirmek ve eğitmek için zaman harcadılar fakat Heraclius muhtemelen aynı şeyi yapmak için önceki yıla ait ganimetleri kullandı.³⁸ Türklerin geri dönüş elçiliği Lazica’nın içinden geçerek Derbent aracılığıyla İran bölgesine girdi, deniz yoluyla Heraclius “kraliyet sarayı”nı -bu mutlaka Constantinopolis değil sadece Heraclius’un bulunduğu yeri gösterir- ziyaret etti ve daha sonra aynı yoldan geri gitti. 625 yazındaki görüşmeler, 626 yazındaki Türk istilası için bir zemin hazırladı. Burada Heraclius’un İran bölgesinde yeni müttefikleri ile bir birleşme planladığına şüphe olmayabilir fakat bu plan işe yaramadı. 626 yazında Kuzey Küçük Asya (Anadolu)’da engellendi. O kardeşi Theodore ile birlikte Shahin tarafından yönetilen büyük bir İran birliğini tahrip etmenin mutluluğuna sahipti³⁹ ancak daha sonra o Avarlar ve Şehrbaraz’ın İran birliklerini Constantinople üzerine son bir saldırı yapabilmek için toplandıklarını yalnızca çaresizce izleyebilirdi. Heraclius’un ortaya çıkmaması, Azerbaycan’ın ilk Türk istilasının aniden sona ermesini açıklıyor.

Avarların Constantinople kuşatması sefil bir şekilde başarısız oldu fakat gelecek yılki sefer için çok daha iyi hazırlanıldı. Heraclius İran sınırlarını parçalamaya bile çalışmadı. Bunun yerine gemilere halkını yükledi ve geleneksel olarak Bizans yanlısı Lazika’ya yelken açtı ve herhangi bir durumda İranlılar tarafından tutuklanmadı. Deniz güzergâhı Heraclius’un 624/5 ve 627/8 de Transkafkasya’daki iki seferini bire bir⁴⁰ birleştiren Nicephorus ve hatalı bir şekilde Transkafkasya’nın ikinci istilasından

³⁸ Bu noktada, 625 yılı boyunca aktif düşmanlığın sürdüğünü belirten Howard-Johnston (alıntı n. 19), bkz. ss. 16-19, ile farklılık gösteriyorum. [bkz. C. Zuckerman, Heraclius in 625”, *Revue des études byzantines* 60, 2002, ss. 189–197.]

³⁹ Bu bölüm hakkında bkz. Theophanes, ed. De Boor, 315, tr. Mango, ss. 446–447 ve bkz. C. Zuckerman, *the eighth-century Life and Miracles of Saint Theodore Tiro*, *The Reign of Constantine V in the Miracles of St. Theodore the Recruit*, *Revue des études byzantines* 46, 1988, ss. 191–210, (ss. 206–208’lerinde), J.Howard-Johnston tarafından yapılan bir düzeltme ile “The siege of Constantinople in 626”, C. Mango & G. Dagron, assisted by G. Greatrex (eds.), *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot 1995, ss. 131–142, (134. sayfada), n. 11 (Heraclius bölümü 622 yılından değil, 626 yılından başlar). Bu son metin, İranlıların Kuzey Ön Asya’da faaliyet gösteren iki Bizans ordusunun koordineli bir hareketi sonucunda tahrip edildiğini gösterir.

⁴⁰ Nicephorus, *Breviarium* 12, ed. tr. Mango, ss. 54–55 (Heraclius, müttefikli olan Türklerin şefi ile görüşmeden önce Lazica’ya bir gemi götürür). 1900 yılında M. Džanaşvili tarafından yayımlanan bir Gürcü kaynağı, olayların biraz “güçlendirilmiş” bir versiyonunu verir; Nicephorus (ya da onun kaynağına)’a bağlı gibi görünüyor fakat M. Van Esbroeck Heraclius’u, “aux confins de la Mingrélie” (Megrelya sınırında), Trabzon’da karaya çıkarır: “Une chronique de Maurice à Héraclius dans un récit des sièges de Constantinople,” *Bedi Kartlisa* 34, 1976, ss. 74–96, bkz. s. 93, krş. s. 76. Ayrıca 10. yüzyıl İskenderiye patriği Eutychius’un, *The Chronicle of*

ziyade ilk işgalini işleyen A kaynağımız (bölüm 10) tarafından belirtilmiştir. Birliklerin bu yolla taşınması Heraclius'un sefer birliklerinin oldukça küçük olduğunun kesin bir işaretidir (aşağıda). İmparator Lazika'dan İberya'ya ilerledi ve orada kuşatılmış başkent Tiflis'in duvarlarının altında Türklerin şefi Jebu Hakan ile karşılaştı. A kaynağı (bölüm 11) Heraclius'un kuzey müttefikleri tarafından İran'ın ikinci istilası ve doğru bir şekilde gösterildiği gibi Hüsrev'in 38. yılında (Haziran 627'den) Tiflis kuşatma tarihleri onun suikast yılıdır (29 Şubat 628). B kaynağı (bölüm 14), iki ay sürdüğünü gösteren Tiflis kuşatmasının paralel bir açıklamasını yapar. En sonunda Theophanes, Türkler ile beraber Heraclius'un Eylül ayında İran'ı istila ettiğini ve 9 Ekim'de bir hafta boyunca ordularını dinlendirdiği yer olan Chamaetha'ya (Ganzak'ın yakınında) ulaştığını belirtir⁴¹. Tüm bu göstergeler birbiri ile iyi uyumludur. Heraclius'un birlikleri ve Türk birlikleri Temmuz'un başlarında birleşip Ağustos sonunda ya da Eylül başında Tiflis'i işgal ederler ve daha sonra şüphesiz Nahcivan koridorundan geçerek İran'ı istila ederler.

Fakat Theophanes, Ekim molasından önce şaşırtıcı bir açıklama yapar, “kıştan ve İranlıların sürekli saldırılarından dolayı Türkler, imparator ile çalışmaya dayanamadılar ve yavaş yavaş hepsi ayrılıp eve dönene kadar kaçmaya başladılar”. Heraclius daha sonra İsa için dindar bir çağrı yaparak ordusunu topladı ve İranlılarla savaşmaya kendisi devam etti⁴². Türklerin rolünün müttefik olarak değerlendirilmesi, temelde Hıristiyan Tiflis şehrinin yıkımına indirgenir. Fakat Theophanes'in geri çekilmesinin kronolojisi mantıksızdır⁴³ ve daha da önemlisi B kaynağının verileri ile çelişmektedir. Burada Albanya'nın Türk istilası, II. Kubad tarafından Şubat sonu ya da Mart başında özgürleştirilen Katolik Viroy'un (bölüm 14) geri dönmesinden çok

Eutychius adlı eserinde (aşağıda, n. 45), Heraclius'un deniz yolculuğu Trabzon'da sona erer. Bu coğrafi anlatım A.A. Vasilev tarafından, “Notes on the History of Trebizond in the Seventh Century,” in *Eis mnémén Spyridónos Lamprou, Athens* 1935, ss. 29–34, bkz. s. 30'da belirtilmiştir. Lazika'ya kadar giden tüm deniz yolu transferinin tasviri Stratos tarafından tercih edilmiştir (alıntı n. 37), s. 198 fakat birliklerin “Gürcistan'ın batısına nispeten kolay ulaşım sağlayan Trabzon'un doğu kıyısında” birleştirilmesine rağmen, Heraclius'un kendi kişisel personeli ile denizden seyahat etmiş olabileceğini savunan Howard-Johnston tarafından reddedilir (alıntı n. 19), s. 23. Fakat, büyük bir orduyu Trabzon'dan Lazika'ya kadar götürebilecek bir kara yolunun varlığından şüphe duymak için her türlü neden vardır, bkz. A. Bryer & D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* (Dumbarton Oaks Studies 20), Washington 1985, I, ss. 19–20. Geç kaynaklarda Trabzon'a yapılan atıflar, Lazika/Mengrelya şehrinin merkezi olarak çağdaş algısından başka bir şeyi yansıtmıyor gibi görünüyor.

⁴¹ Theophanes, ed. De Boor, s. 317, tr. Mango, ss. 448–449.

⁴² Theophanes, ed. De Boor, s. 317, tr. Mango, s. 448. Theophanes'in ifadesi, Howard-Johnston tarafından analizine zarar vermek için kabul edilir (alıntı n. 19) s. 25. A kaynağının B kaynağı versiyonunu tercih ederken, Türklerin Albanya'da İberya'ya geldiğine ve sözde ayrılmalarından kısa bir süre önce Tiflis'in ele geçirilmesinin Heraclius adına son başarı olduğuna inanmaktadır (ss. 40-42).

⁴³ Bu nokta Stratos tarafından iyi bir şekilde ele alınmıştır (alıntı n. 37), ss. 207–208.

kısa bir zaman sonra meydana gelir ve muhtemelen 628 Nisan başından önce ülkesini geri alamamıştı. Bu programda Türkler, Albanya'yı Nisan'da ya da Mayıs'ta istila etmiş olmalı. Bu tarih 627/8 kış seferinin sonu ile uyuşur. 12 Aralık'ta İran generali Rhahzadh (Rahzat)'a karşı kesin bir zafer kazandıktan sonra Heraclius, Şubat başına kadar İran başkentine çok yakın olan Tisfun'a ulaştı fakat daha sonra 15 Mart'ta Atropatene'deki Ganzak şehrine Zağros Dağları'nın karşısına kuzeye geri çekildi. Bundan sonra Türkler açıkçası Heraclius'tan ayrıldılar ve kalıcı bir mesken olarak onlara tahsis edilmiş -Viroy'un daha sonradan onun umutsuzluğunu öğrendiği gibi (bölüm 14)- Albanya'nın kuzeydoğusuna yaklaşık 300-400 km uzaklıkta yolları üzerindeki ülkeyi talan ederek yavaş bir şekilde ilerlediler. Theophanes'in hatasına gelince, onun kolay bir açıklaması var gibi görünüyor. Heraclius'un resmi hareket raporunu kullanan çağdaş bir kaynağa göre, *Easter Chronicle'nde* tanrının lütfu ile imparatorun, tüm ordusu rahat ve güvenli bir şekilde Ganzak'ın evlerinde açık havada kamp kurmadan önce kuru kış şartları ile karşılaşmadı⁴⁴. Theophanes muhtemelen kışın kardan dolayı terk ettiklerini bilmekteydi -belki de Heraclius'un kaybolan önceki seviyatından- fakat o normal kış sezonundan önce Türklerin ilk konaklamalarının arifesinde "sessizce gittikleri" yaptıkları kışın sonuna kadar (Mart'ta) ve (627/8'deki askeri seferin başlangıcında ve sonunda) Ganzak'taki çifte konaklama ile karıştırdı. Bu Heraclius'un Hristiyan birliklerinin seçkin bir başarısı olarak İran karşısında zafer kazanmasına izin verdi.

627/8 yılındaki askeri seferde Türklerin rolünün adil bir değerlendirmesi sadece Heraclius'un zaferinin tekniğini değil aynı zamanda genel olarak imparatorluğun askeri durumunun anlaşılması açısından da önemlidir. Heraclius'un deniz yolu ile taşınan 627 yaz sonunda Lazika aracılığıyla İran'ı istila eden askeri birlikleri ister istemez küçüktür. 10. yüzyıl kronikçisi Eutychius tarafından belirtilen yalnızca 5000 adam, çok az bir güce sahiptir ancak bu adil bir değerlendirme gibi görünmektedir⁴⁵. Zıt bir ifadeyle Theophanes, Türk müttefiklerin sayısını 40.000 olarak belirtmiştir⁴⁶. B kaynağındaki kanıt Türklerin 627/8 kışı boyunca Heraclius ile savaştığını açıkça ortaya koyuyor ve dolayısıyla bu askeri seferin Türkler tarafından kazanıldığı sonucuna varılmıştır. Bu baskın görüş, cephesel bir savaştan çekinenin -askeri sefer öncesinde- neden Heraclius olmadığını fakat aksine Heraclius'tan önce

⁴⁴ *Chronicon Paschale*, ed. L. Dindorf, I, Bonn 1832, s. 732.

⁴⁵ Tr. M. Breydy, *Das Annalenwerk des Eutychios von Alexandrien*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium: Scriptorum Arabici 45, Louvain 1985, s. 104. Eutychius'un rakamları, Stratos tarafından dikkatli bir şekilde kabul edilir (alıntı n. 37), s.198, fakat Heraclius'un ordusu, Şah'ın Hristiyan halkının katılımıyla bir kartopu gibi 20.000'e (s. 205) ve daha sonra da 70-80.000'e ulaşır (Ne Hristiyan desteği ne de Stratos'un rakamları kaynaklarda bahsedilmemiştir). Howard-Johnston (alıntı n. 19), s. 32, "Justinianus dönemindeki askeri güçlerin savaş alanındaki uzunlukları ile uyum sağlayan Heraclius'un ordusunu 15. 000 ve 25.000 arasında" değerlendiriyor

⁴⁶ Theophanes, ed. De Boor, s. 316, tr. Mango, s. 447.

geri çekilenlerin İranlılar olduğunu açıklıyor. Hüsrev'in Rhahzadh'a Heraclius ile yüzleşme emri İranlı soylular tarafından intihar emri olarak algılandı ve II. Kubad'ın isyanını desteklemede etkiliydi (*Albanya Tarihi II*, 12). 627/8 askeri seferinde Türk müttefiklerinin kesin rolü, bir zamanlar desteklerinden yoksun bırakılan Heraclius'un İranlılara karşı neden bir askeri girişimde bulunmadığını ve Mauricus döneminde kazanılan tüm bölgesel kazanımları silen bir sınır antlaşmasını kabul ettiğini açıklar. İran'a gelince, 628'deki askeri ve siyasi kargaşadan asla kurtulamadı. Açık bir şekilde bilgileri Türklerden alan bir Çin kroniği, Ton Yabgu Kağan'ın İran'ı yıkıma uğrattığı ve II. Hüsrev'in öldürüldüğünü belirtir⁴⁷. Şah'ın ölümünün dışında (yalnızca hafif bir mübalağa içerir) bilim insanları tarafından asla ciddiye alınmayan bu gelenek aslında doğrudur.

Hazarların, Hazar'ın Kuzeybatısında Görünmesi: Nereden?

Hazarların Doğuda'ki Aşağı Volga arasındaki geniş bozkırlar ile Dinyeper ve Tuna arasındaki birkaç noktayı 660'larda fethetmeye başlaması, hiç şüphesiz 670'lerde Hazar Kağanlığı'nın yaratılmasına neden oldu. Bu süreç birkaç çağdaş ve neredeyse çağdaş kaynaklarda yakından takip edilebilir: Ermeni Coğrafyası (2 versiyonunda), Prens Juanşer'in Kasidesi, Albanya Tarihindeki Piskopos İsrail'in hikâyesi, Bulgar göçleri hakkında Nicephorus ve Theophanes'in ortak kaynağı. Ermeni ve Greek kaynakları aynı kökene sahip başkalarının ve son zamanlardaki bazı arkeolojik verilerin yardımı ile yorumlanabilecek. Benim niyetim bu değil fakat Hazarları içerdiği iddia edilen yedinci yüzyıl fetihlerinin Arapça ifadelerinin açıklamasını yapmaya çalışmakta ehil değilim. Erken Hazar tarihi için temel olarak bu açıklamaları kullanma geleneği inanıyorum ki çok karışıklıkla sonuçlanmış durumda. Bunun yerine biz, açıklanan olaylara en yakın zamanda olan kaynaklara güvенеceğiz.

Bizi gerçek Hazarlar ile temasa geçiren ilk kaynak *Ermeni Coğrafyası* olarak bilinen (Aşxarhac'oyc') Dünya'nın Tanımı'dır. Bazı el yazmalarında Movses Xorenac'i'ye atfedilen ve bazen de Movses (Pseudo-) olarak alıntılanan bu metin, şu an yedinci yüzyıl Ermeni ansiklopedik bilgi uzmanı Anania Shirakatsi'ye sağlam bir şekilde atfedilir. Kısa ve uzun olmak üzere iki versiyonda sunulmuştur; her ikisinin de R. H. Hewsen tarafından yapılmış İngilizce tercümesi mevcuttur⁴⁸. Ben uzun versiyonunun Anania tarafından 660 ve 665 yılları arasında oluşturulduğunu başka bir yerde savundum (şüphesiz ikinci tarihe çok daha yakın) ve metnin bir özeti ve kısa bir düzeltmesini sunan kısa versiyonu, yazarın kendisi tarafından geniş skolastik özeti olan

⁴⁷ E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux (Sbornik trudov Orxonskoj ekspedicii VI), Saint Petersburg 1903, s. 171, krş. s. 52.

⁴⁸ R.H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Şirak (Aşxarhac'oyc')*, Beihefte zum Tu'binger Atlas des Vorderen Orients, B 77, Wiesbaden 1992. Uzun versiyon, A. Soukry tarafından Fransızca'ya çevrildi ve ilk kez basıldı, Géographie de Moïse de Coréne d'après Ptolémée, Venice 1881.

K'nnikon'a dâhil etmek için çok kısa bir süre sonra üretildi⁴⁹. Kısa versiyondaki nadir güncellemelerden bir tanesi Hazar tarihi için oldukça açıklayıcıdır.

Coğrafya'nın uzun versiyonunda Hazarlar iki kez yar alıyor. Avrupa'daki Trakya'nın tanımlanmasında yazar, Tuna Nehri'nin ağızındaki Piwki (Ptolemy'nin Peuke) adasından bahseder: “bu adada Bulgar dağlarında Hazarlardan kaçan Kubrat'ın oğlu Asparuk yaşar.” “Hippic Dağları'ndan kaçan” Kubrat'ın oğlu ayrıca Asya Sarmatları'nın tanımlanmasında bahsedilmiştir. Bu tanımlamada Asparuk'un kaderi - son verilere dayanarak başka bir yerde savunduğum gibi⁵⁰- Kafkasya'nın kuzeyinde⁵¹ ikamet eden dört diğer Bulgar kabile gruplarınınki ile çelişir. Görünüşe göre, 660'ların başında Hazarlar, Asparuh'u yendiler ve kovaladılar fakat henüz başka bir Bulgar kabilesini bastıramadılar.

Asya Sarmatları'nın tanımlaması, çok daha fazla sonuç veren Hazarların başka bir ifadesini daha içerir. Volga'nın oldukça kesin bir tanımının bir parçasıdır. Volga'nın üstündeki yol İra (Rha) ismi ile geçer ve birinin yukarı Volga'yı ve Oka'yı tanıdığı iki kaynaktan oluşur. Onlar birleştikten sonra, nehir Hippic Dağları'na ve Azak Denizi'ne düşen Tanais Nehri'ne “bir kol gönderir” ulaşır. Rha daha sonra (Kerevniya Dağları'nın yakınından doğuya döner), doğudan gelen iki nehrin sularını alır (Kama ve muhtemelen Samara) ve Türklerin Atıl ya da İtil olarak adlandırdığı “yetmiş kollu” bir nehir oluşturur. Onun ortasında Baslk halkının, kışın geldikleri zaman doğudan ve batıdan (onlara) saldıran Hazarların ve Başkırtların güçlü halklarından sığındıkları bir ada vardır. Oraya gelen Baslk ulusunun, erkeklerinin ve hayvanlarının çok sayıda olmasından dolayı orası siyah olur ve bu yüzden burası Kara Ada olarak adlandırılır. Batlamyus burasını Crow A da (Karga Ada) olarak adlandırır. İtil Nehri'nin kolları adadan geçip tekrar birleşir ve Sarmatya'yı İskitlerin topraklarından ayırarak Hazar Denizi'ne ulaşır⁵².

Volga'nın tanımı açık bir şekilde eldeki modern bir harita ile yapılmadı yine de bu tanım açık ve tutarlıdır. Yazar, “yetmiş kollu” İtil'i oluşturan sayısız akarsu ile Yukarı Volga'nın iyi bir kavramına sahiptir. Onun, Yukarı Volga ile Don arasındaki

⁴⁹ C. Zuckerman, “Jerusalem as the Center of the Earth in Anania Şirakac'i's Aşxarhac'oyc' in R.R. Irvine, M.E. Stone & N. Stone (eds), *The Armenians in Jerusalem and the Holy Land*, Leuven 2002, ss. 255–274.

⁵⁰ C. Zuckerman, “. PROPOS DU LIVRE DES C.R. MONIES, II, 48: I. Les destinataires des lettres impériales en Caucasic de l'Est. II. Le problème d'Azia/Asia, le pays des Ases. III. L'Albanie caucasienne au xesi.cle.” *Travaux et Mémoires* 13, 2000, ss. 531–594, bkz. ss. 553–554.

⁵¹ *Armenian Geography*, ed. Soukry, ss.17 ve 25–26; tr. Hewsens, ss. 48 ve 55.

⁵² *Armenian Geography*, ed. Soukry, s. 26. Hewsens, s. 55, çeviriler: “Ortasında Baskların, kış boyunca doğudan ve batıdan gelen Hazarlardan ve Başkırtlardan sığındıkları bir ada vardır. Akın eden ve siyah görünmesini sağlayan Baslk ulusu, adamlar ve hayvanlarının sayısından dolayı Kara Ada olarak adlandırılır. Batlamyus, Kargalar Adası olarak adlandırır. İtil'in kolları birleşir ve İskitlerin toprağından Sarmatya'yı bölen Hazar Denizi'ne girer.”

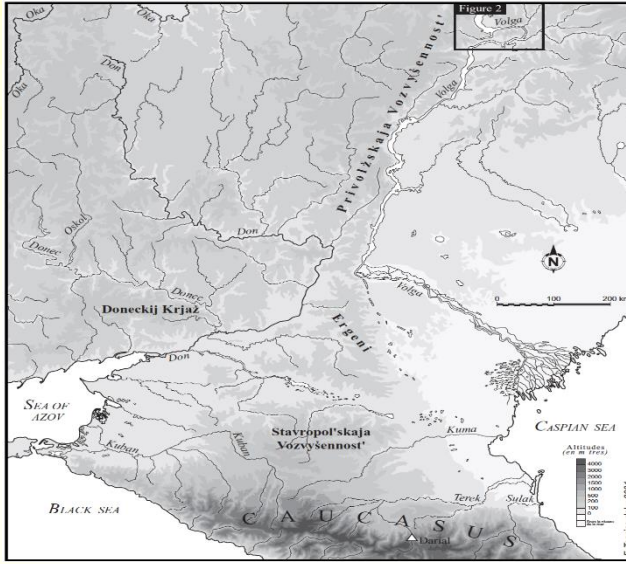
bir bağlantı algısı her iki nehrin havzaları arasında bulunan eşyaların kolay hareket ettiğini yansıtır⁵³. Ayrıca o, Volga'nın orta ve alt yollarının -aslında Sarmatya'yı İskitlerden ayıran- önemli kollara sahip olmadığını biliyor. Bu yüzden çok basit olan bu metnin, her zaman söylediklerinin tersini ifade etmek için alınması hayret vericidir. Yazar, bir akarsu da denize akan çok sayıdaki kolların oluşturduğu bir nehri tanımlamasına rağmen, metnin tüm yorumcuları onu Volga'nın deltasına yani, Hazar Denizi'ne akmadan önce birçok kollara ayrılan bir nehre uyguladılar. Bunun nedeni, hiç kimsenin Volga'nın orta sahasında büyük bir ada bulamamasıdır. Buradaki problem, Baslk halkının konumu ile alakalıdır.

Anania Shirakatsi'nin Baslk olarak adlandırdığı halk, -kısa versiyonunda daima Barsilk şeklini kullanır- ilk kez 550'ler bağlamında Barselt adı altında anılır. Theophylactus Simocatta'ya göre bu insanlar, Pseudo-Avarlara boyun eğen On Ogur ve Sabirlerle alakalıdır⁵⁴. Bu atıf onların oturdukları yer hakkında bir belirsizliğe yol açar. Ülkeleri hakkında söylenmiş en son ki söz, onları Alanlar olarak tanımlayan Suriyeli Michael'in geç on ikinci yüz yıl kroniğinde yer almaktadır: “Alan ülkesi Bersâlia”⁵⁵. Bu atıf imparator Mauricus'un yönetimi altındaki Roma topraklarında üç İskit kardeş -onlardan ikisi Hazarlar ve Bulgarlar olarak adlandırılır- hakkındaki bir efsanenin parçasıdır.

⁵³ J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, ss. 153–154, pasajı çevirir ve Batlamyus ile karşılaştırır, V, 8, 7-8 ed. C. Müller, I,2, Paris 1902, s. 913. Fakat Ananian'ın Volga tanımı sunduğu yeni bilgiler nedeniyle -o doğrudan kullanmaz fakat İskenderiyeli Pappus'un 4. yüzyıldaki derlemesini kullanmaktadır, bkz. Hewsen (alıntı n. 48), ss. 28-32- Batlamyus'tan çok farklıdır. Batlamyus'un tanımındaki unsurlar, oldukça özgür bir şekilde Anania tarafından tekrar kullanılır: bu yüzden Batlamyus'un Korax Dağı-Kargasına Orta Volga'daki Karga Ada adını verir. S.T. Eremjan, *Rasselenie gorskih narodov Kavkaza po Ptolemeju i "Armjanskoj geografii"* VII v., in *Trudy VII mezhdunarodnogo kongressa antropologičeskih i etnografičeskih nauk*, VIII, Moscow 1970, ss. 400–409, bkz. ss. 401–402, Ananian'ın bir “kol” aracılığıyla Volga ve Don arasında bir bağlantı kavramını, Don'u Volga'nın bir kolu olarak sunan Volga'nın “iki kola ayrıldığı” düşüncesi ile karıştırır. Eremjan ayrıca, Ananian'ın Samara Dirseği'nin üstünde çok yüksek bir bağlantı “kolu”nu ve onun için Volga'nın modern deltasının altına konumlandırmaya çalıştığını kabul etmiyor.

⁵⁴ Theophylactus Simocatta, *Historiae*, VII, 8, 3, ed. C. de Boor with additions by P. Wirth, Stuttgart 1972, s. 258; tr. Michael & Mary Whitby, *The History of Theophylact Simocatta*, Oxford 1986, s. 190.

⁵⁵ Michel le Syrien, *Chronique*, ed. tr. J.-B. Chabot, vol. II (çevirinin), Paris 1901, s. 364. Bu hikâye, Bar Hebraeus'un geç 13. yüzyıl kroniğinde tekrar yazıldı. Barsil ve Alanların birliği, Movses Xorenac'i tarafından yaratılan efsaneye geri dönebilir, II, 52 ve Ermenistan'da yerleşmiş olan Alan ve Basilkler arasında meydan gelen bir evlilik hakkında bkz. Moses Khorenats'i, *History of Armenia*, tr. R.W. Thomson, Cambridge Mass.- London, 1978, s. 200.

Genel Harita

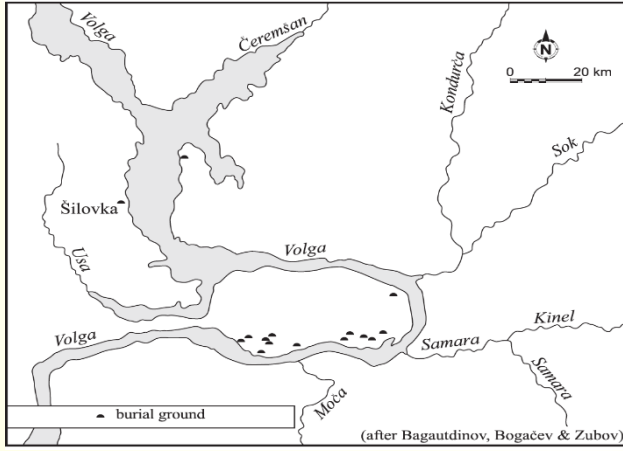
Bu efsane, Hazarologlar tarafından farklı olarak rasyonelleştirilmiştir. Bu sürecin bir parçası olarak Bersalia ülkesi, Alania'dan ayrıldı ve M. G. Magamedov tarafından “Hazarların beşiği” olarak tanımlanan Kuzey Dağıstan'daki Terek ve Sulak akarsularının arasına, doğuya taşındı. D. M. Dunlop gibi diğerleri, *Ermeni Coğrafyası*'na saygı göstererek “mevcut notların... Barsilia ve burada yaşayanları Kafkasya'nın doğu ucunda küçük bir bölgeye sınırlamamıza izin vermez” ve A. P. Novosel'cev gibileri ise, Aşağı Volga ile birlikte Kuzey Kafkasya'nın orta ve doğu parçasında mega bir Barsilia'yı kapsayan büyük bir bölge tasarlar⁵⁶. Fakat bu hatalı düşünce çok kötü bir kanıtla dayandırılır. Tutarlı coğrafi veriler Barsilia'yı, Alania'ya 1000 km'den fazla bir mesafeye yerleştirir.

Ermeni Coğrafyası'sı “Hazarların ve Başkırtların (diğer bir deyişle, B[o]wšxk'=Bušxk) güçlü halkını” Baslk'ların düşmanları ve komşuları olarak adlandırıyor. Başkırtların aynı halkı, İskit girişinde İtil Volga'nın doğusunda İskit sakinleri olarak listelenir. Bušxk'lar M. I. Artamonov tarafından, Başkırtlar⁵⁷ olarak tanımlanmıştır, onlar dokuzuncu-onuncu yüzyıl doğu kaynakları tarafından aşağı Kama'da bulunan Volga'nın Samara Dirseği (Sarmarskaya Luka) kuzeydoğusuna iyi

⁵⁶ M.G. Magomedov, Dagestan i strana Bersilija, in *Rannie bolgary v Vostocnoj Evrope, Kazan'* 1989, ss. 24–34 (bir bibliyografya ile birlikte), krş. V. Minorskiy, *Istorija Širvana i Derbenda X–XI vekov*, Moscow 1963 (V. Minorsky'nin gözden geçirilmiş bir çevirisi, *A History of Sharvan and Darband in the 10th–11th Centuries*, Cambridge 1958), ss. 127–129; Artamonov (alıntı n. 5), ss. 130–132; Dunlop (alıntı n. 5), s. 44; Novosel'cev (alıntı n. 11), s. 79.

⁵⁷ Artamonov (alıntı n. 5), ss. 234–235.

bir şekilde yerleştirilmişlerdir⁵⁸. Başkırtların konumu, komşuları olan Baslk'ları Aşağı Volga'ya yerleştirmeyi zorlaştırıyor. Bu yüzden R. H. Hewsen, Artamonov'un alternatif bir kimlik önermeksizin Asya Sarmatlarının girişindeki Başkırt tanımını reddeder. Yine de o, İskit girişindeki aynı Başkırtları aslında sekizinci yüzyıldan önce bölgede görünmeyen Başkırtların batı komşuları olan Volga Bulgarları olarak tanımlıyor⁵⁹. Bu yüzden o, Başkırt halkını orta ve aşağı Volga boyunca uzatır. Dahası, Arap coğrafyacılar özellikle İbn Rüste (M.S. 920) ve Gerdizi, Volga Bulgarları'nın üç kabilesinden biri olarak Berşûlâ adını, onuncu yüzyıl sonundaki *Anonymous Relation*'a dayandırır⁶⁰.

Samara Luka/Samara Dirseği

⁵⁸ Bkz. Çevirmenin notları ile birlikte, A.P. Kovalevskij, *Kniga Axmeda ibn Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921– 922 g.*, Kharkiv 1956, 130–131. A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*, Budapest 1999, s. 291, Onun “922 yılında Başkırtların yerleştiği bölgenin, Ural Nehri ve Kundurcha Nehri arasında olduğu (...) düzenli bir şekilde bir şekilde çizilebilir” iddiasını desteklemek için İbn Fadlan’dan alıntı yapar. Fakat yalnızca ikinci nehri (Ural’dan kuzeye akan) geçtikten sonra, İbn Fadlan Başkırt ülkesine ulaşır. Yazara göre Gaşkirt baskınları Cagan kadar güneye (Ural’ın hafif kuzeyine) ulaşabilirdi fakat bu halk kuzeyin çok daha uzağında yaşıyorlardı.

⁵⁹ Hewsen (alıntı n. 48), ss. 114–115 (n. 49) ve s. 236, krş. S. 246 (n. 77A) (J. Marquart’tan alıntı).

⁶⁰ İbn Rusta (İbn Rusteh), *Les atours pr.cieux*, tr. G. Wiet, Cairo 1955, s. 159; A.F. Martinez, Gerdizi’nin Türkler hakkındaki iki bölümü, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, 1982, ss. 109–217, bkz. ss. 157–158.

Barsilia'yı tanıyan bilim insanları Barşûlâ'yı, Samara Dirseği'nin kuzeyine konumlandırır. Bu kanıttan hareketle Hewse, P. Golden'in çözümünü tercih ediyor, buna göre Barsilliler "belki de Hazar Devleti'nin oluşumu ile bağlantılı olarak ya da Arap-Hazar savaşlarından dolayı ikiye ayrılıyorlar".⁶¹ Fakat aslında Başkurtları uzatmaya ve Suriyeli Michael'in başıboş bir ifadesine kısmi bir şekilde uyum sağlamak için Başkurtları bölmeye değer mi?

Hem *Ermeni Coğrafyası* hem de Arap coğrafyacılar aslında orta Volga'daki Baslk/ Barsilk/Barşûlâ'yı Başkurtların yanına yerleştirmede çok açıktırlar. Ayrıca Baslk'ın İtil'i oluşturmak için son büyük kolların aktığı yer olan noktada Volga tarafından yaratılan büyük bir adaya sığındığı eski bir metin belirtir. Bu büsbütün Samara Dirseği'nin tanımıdır. Anania Shirakatsi dediği gibi modern bir harita ile çalışmadı ve bu yüzden onun Volga tanımı, en detaylı haritaların dışında hepsinin birbirinden ayrıldığı coğrafi bir gerçeği yansıtır. Haritaların çoğu Samara Dirseği'ni açık bir kavis olarak sunar. Onlar Volga'nın içine akan Usa nehrinin küçük kolunu dahil etmezler ve hemen hemen dirsek, yalnızca 2 km genişliğindeki bir kanal ile kuzeybatısında anakaraya bağlanmış, 200 km bir çevre uzunluğu olan bir adaya dönüşür. Baslk'ın sığınmış olduğu Samara Dirseği'nin bu konumu, Barsilia'nın konumunu doğru olarak gösterir.

Geleneksel ikametlerinin yaklaşık 1000 km kuzeyinde olan Barsilia'nın yeni konumunun çeşitli sonuçları vardır. İlk olarak, son zamanlarda yapılan araştırmalarda erken ya da proto-Bulgarlar olarak tanımlanan Samara Dirseği'nin nüfusu için kesin bir etnik etiket sağlar.⁶² On Ogurların komşuları Barselt-Barsiller, W. Tomaschek tarafından bir Bulgar kabilesi olarak tanımlanır⁶³ ve bu tanımlama şu an arkeoloji tarafından doğrulanabilir. Samara Dirseği'nin yedinci yüzyıl nüfusunu ve onun çevresini araştıran arkeologlar ayrıca bulguların heterojen karakterini de kaydederler: Gömülmüş eşyalar ve geleneklerin yanı sıra ölümlerin kafatası özellikleri. Bir antropolog için Samara Dirseği'nden elde edilen bir dizi kafatası için en iyi paralel kesinlikle

⁶¹ Golden tarafından özel bir bağlantıyı gerekçe göstererek, Hewsen (alıntı n. 48), s. 114 (n. 47). Golden, Arap coğrafyacılarının Orta Volga'daki Barşûlâ'sını "Bizans, İslam ve Arap kaynaklarının, erken Hazar tarihi ile ilişkili olan Kuzey Kafkasya bozkır alanlarındaki topraklar ve insanları" Barsul/Barçul, Berzilia, Bersilia vb. olarak tanımlar (alıntı n. 7), s. 254.

⁶² G.I. Matveeva, *Mogil'niki rannix bolgar na Samarskoj Luke*, Samara 1997 (Dr. I. Gavritukhin, bu nadir kitaptan istifade etmemde bana çok nazik davrandı); R.S. Bagautdinov, A.V. Bogaçev, S.E. Zubov, *Prabolgary na Srednej Volge*, Samara 1998 (Bu değerli eserin bir kopyasını bana gönderdiği için Dr. Zubov'a çok minnettarım). Her iki çalışma da Samara Dirseği'nin bir haritasını sunar: İkincisi 10. yüzyılda Volga Bulgarları (Mezdureçenskoe gorodişçe) tarafından inşa edilen bir tahkimatın, Dirseği anakaraya bağlayan dar bir kanalın adadaki konumunu vurguladığını gösterir.

⁶³ W. Tomaschek, Barselt, in *Paulys Realencyclop.die der classischen Altertumswissenschaft*, III, 1, Stuttgart 1897, col. 28.

şaşırtıcı olmayacak derecede Orta Avrupa'daki 10. yüzyıl Hun kalıntılarıdır⁶⁴: bu kafatasları hiç kuşkusuz, çok yakın bir şekilde son Hunlarla ilgili olan Başkurtların varlığını kanıtlar. Samara Dirseği'nin kuzeybatısındaki Şilovka'ya oldukça yakın olan bir grup mezar, kazı yapan kişiler tarafından Dinyeper'in ve Azak Denizi'nin doğusunda oldukları iyi bir şekilde ispatlanmış, Bulgar olabileceklerine inandıkları ve tümüyle “Pereşçepina-Şilovka horizon” olarak tanımladıkları ayırt edici bir mezar kültürü ile ilişkilendirilmiştir⁶⁵. Aksine, A. I. Ajbabin (B. I. Marsak'tan sonra) aynı kültürü Pereşçepina-Voznesenka olarak tanımlamış ve onu erken Hazarlara atfetmiştir⁶⁶. Samara Dirseği'nde arkeologlar tarafından keşfedilen kültürel ve etnik karışım, *Ermeni Coğrafyası*'nın tanımına kesin bir şekilde uymaktadır.

Barsilia'nın yeni konumunun Hazar tarihi üzerindeki çıkarımlarını değerlendirmek için, *Ermeni Coğrafyası*'nın uzun ve kısa versiyonları arasındaki karşılaştırmaya devam etmeliyiz. Uzun versiyonunda Asya Sarmatlarına ayrılmış bölüm, Sabirlerin ötesinde Volga'nın doğusuna yerleşen Türk halklarından bahseder. Ayrıca “Hakan, onların kralıdır ve hakanın eşi Hatun ise onların kraliçeleridir” ifadeleri yer alır. Gözden geçirilmiş kısa versiyonun paralel bölümünde Hazarlar, görünüşe göre en kuzeyde yaşayan Asya Sarmatlarında yaşayan kabile listelerinde yer almalarına rağmen, Türklerden artık bahsedilmemiştir. Daha da önemlisi, Türklerin kağanı ile ilgili bilgi şu ifade ile değiştirilir: “Kuzey'in kralı, Hazarların hükümdarı hakanıdır. Hakanın eşi kraliçe ya da hatun, Barsilk ulusundandır.” Uzun versiyonda tanımlanan askeri girişimler, yeni bir etnik ittifakın doğumunu verir. Dahası, Hazar hükümdarı da Türklerin hükümdarına ait en yüksek rütbe olan kağan unvanını taşır. Kısa versiyondaki yeni öğeler, 670 gibi erken bir tarihi sunabilirdi. Bu yüzden *Ermeni Coğrafyası* Hazarların yükselişinin yarattığı değişimlerin dinamikleri hakkında bize gerçek bir fikir verir.

İki Bizans kronikçisi olan Patrik Nicephorus ve Theophanes Confessor, en geç M.S. 720'de oluşturulan ortak bir kaynağa geri giderek Hazarların ortaya çıkışının bir açıklamasını sunarlar. Çevirisi daha dolu ve orijinaline daha yakın olan Theophanes'e göre, “Hazarların büyük ulusu Bersilia'nın iç derinliklerinden, yani İlk

⁶⁴ Bagautdinov tarafından alıntılanan, I.R. Gazimzjanov, Bogaçev, Zubov (alıntı n. 62), s. 169; krş., daha genel olarak, a.g.e., ss. 167–172.

⁶⁵ Bagautdinov, Bogaçev, Zubov (alıntı n. 62), ss. 156–162.

⁶⁶ Pereşçepina-Voznesenka tipi buluntularından (Ajbabin'in analizi, Orta Volga buluntularına dayanmıyor) bahseden, A.I. Ajbabin, *Etničeskaja istorija rannevizantijskego Kryma*, Simferopol 1999, ss. 171–185. Aksine, I. O. Gavritukhin Pereşçepina ve Voznesenka tipi bulgularını ardışık iki farklı nüfus ve kültüre atfeder, bkz. I.O. Gavrituxin and A.M. Oblomskij, *Gaponovskij klad i ego kul'turnoistoričeskij kontekst*, Moscow 1996, ss. 89, 92 ve 274, fig. 90. Bu analizde, Hazarların varlığını ortaya koyan Voznesenka tipi bulgulardır. [bkz. C. Zuckerman editörlüğünde I. Gavrituhin (Fransızca) ve A. Ajbabin (İngilizce) tarafından verilen katkılar, *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar*, Paris 2006, ss. 13–30 ve 31–65.]

Sarmatya'dan ortaya çıkar ve Pontus Denizi'ne kadar denizin ötesindeki tüm ülkeleri fethederler; onlar bugüne kadar tam saygı duydukları İlk Bulgar reisi Batbayan'a <Kubrat'ın en büyük oğlu> boyun eğdirdiler (...)”⁶⁷. Böylece “Hazarların büyük ulusu” Barsilia fethedildikten sonra -Ermeniler gibi- Bizanslıların görüş alanına girdiler. Birçok bilim insanı, Hazar Kağanlığı'nın yaratılmasını Barsil'in birleşmesi ile aynı zamana denk geldiğini ve onların ülkelerinde meydana geldiğini kabul eder ancak onlar, Barsilia'yı Hazar'ın Batı'sında ya da Kuzey'inde konumlandırırken Hazarların devlet olmasının Kuzey Kafkasya kökeni üzerinde duruyorlar. Şu an biz, burada 7. yüzyılın başında Kuzey Kafkasya'daki Hazar varlığını haklı çıkarmada bu sonu desteklemek için az kanıt olduğunu görüyoruz (yukarıda geçen). Hazarlar Orta Volga'dan gelirler ve muhakkak ki yalnız değillerdir. Bastırılmış Barsilia ile hızlı siyasi uyum, ikincisinin güneye hareket eden Hazar topluluğunun bir parçası olduğunu ileri sürmektedir. Eğer öyleyse, Hazar arkeolojisinin uzun süreli muamması ve el-İstahri'nin, karanlık ve aydınlık⁶⁸ olmak üzere Hazarlar hakkındaki iki tür gizemli kanıtı olası bir çözüm bulmaktadır. Kuzey Kafkasya ve Pontus bozkırlarını fetheden Hazar fatihleri, güçlü bir Barsilian (Bulgar) unsurundan oluşmaktaydı. Barsiller yeni ülkede hiç kuşkusuz Hazarlar olarak kabul edildiler.

Hazarların, Hazar'ın Kuzeybatısında Görülmesi: Ne zaman?

Henüz 555 yılında, Hazarların ismi Mytilene'li Zacharias'ı *Kilise Tarihi*'nin Süryani uyarlamasındaki coğrafi ekinin anonim yazarı tarafından bilindiği görünmektedir (yukarıda adı geçen). Eğer Hazarlar 13 halktan bir tanesi ise “çadırlarda yaşamak”, onlar Ural sırtının güney kesiminin batısında göçebe olmalılar: Yeni oluşan Türk kağanlığının çevresinde, Fin-Ugor dünyasının kenarında, orman ve bozkırların sınırında ve Fin-Ugor ve Türkler arasında yakın temasların Hun halkını doğuracağı bölgede. Fakat güneye doğru Hazar genişlemesi sadece bir asır sonra başlar. Arkeolojik kazıların ve çeşitli çağdaş metinlerin ortak bulgusu onların hareketlerinin koşullarını ve kronolojisini gösterir.

Samara Dirseği mezarlarında kazı yapanlar, en eski anıtları 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirirler. R.S. Bagautdinov, A.V. Bogaçev ve S.E. Zubov, bölgenin ilk nüfusunun yerleşim alanının büyük çoğunluğunun, -Slavlara atfettikleri İmen'kovo kültürü- Orta Volga'ya doğru ilerleyen Kağan Kubrat önderliğinde makul bir şekilde güçlü bir Bulgar kabile konfederasyonunun oluşturulması ile ilgili olan “proto-Bulgarları”nın baskısı altında M.S. 600 yılında kaybolduğunu doğrularlar. Bu analiz, İmen'kovo kültürünün 7. yüzyıl içerisinde yaşadığına inanan G.I. Matveeva tarafından karşı çıkılan ardışık iki nüfus arasında yarım yüzyıllık bir boşluk yaratıyor⁶⁹. -Barsiller olarak tanımladığım- “proto-Bulgarlar”ın göçü, muhtemelen Kubrat'ın gücünün

⁶⁷ Theophanes, ed. De Boor, s. 358, tr. Mango, s. 498; Nicephorus 35, ed. tr. Mango, ss. 88-89, bkz. ortak kaynaktaki sayfalar, 15-16

⁶⁸ El-İstahri'nin tanımı, Dunlop tarafından tercüme edilmiştir. (5. atf), s. 96.

⁶⁹ Bagautdinov, Bogaçev, Zubov (alıntı n: 62), ss. 167-170; Matveeva (alıntı n: 62), ss. 88-89.

zirvesinde 640-650'lilerde meydana geldi. En geç 660'ların sonuna kadar bu genişleme girişimi Bulgar kabilelerini Başkurtlar ve Hazarlar ile çarpışmaya getirdi.

Barsiller Hazarlar tarafından en sonunda hüküm altına alınmasına rağmen, bu durum kısmen Kubrat'ın oğlu Asparuh önderliğindeki Bulgar topluluğunun çok güçlü bir parçası olabilir. *Ermeni Coğrafyası*'nın uzun versiyonuna göre, Asparuh Hazarlar tarafından yıkıldı ve Hippic Dağları'ndan Tuna'nın deltasına bir "adaya" kaçtı (yukarıda adı geçen). Hippic Dağları için iki ana tanımlama önerilir. M.I. Artamonov bu adı, Ergeni'nin yüksek tepelerine ve Kubrat'ın Bulgarlarının merkezi olan Kuban ovasının kuzeyi Stravropol'un yükseltilerine bağlar. Aksine, V.F. Gening, Doneckij Krjaž olarak tanımlanan sitenin adının daha batıda bir yer olduğunu savunuyor⁷⁰. İkinci bir görüş ise, Volga'yı doğuya çeviren Ceraunian Dağları'ndan önce Hippic Dağları'ndan bahseden Anania Shirakatsi'nin iyi bilgilendirilmiş tanımı ile daha uyumludur. "Hippic Dağları'na yakın" olan yerde Volga'yı Don'a bağlayan "kol" akar; Azak Denizi'nin içine akan 5 nehrin kaynakları Hippic Dağları'nda konumlandırılmıştır. Aslında Anania'nın Hippic Dağları'nı Doneckij Krjaž ile sınırlandırmamak muhtemelen en iyisi olabilirdi fakat Don Nehri'nin kolları tarafından delinmiş Voronež yakınındaki Belogor'e tepeleri dahil daha ziyade onları Privolžskaja Vozvyšennost'un güneybatısındaki alçak platonun bir parçası olarak düşünür. Asparuh, Hazarlar tarafından kontrol altına alınıp ve tahrip edildiği yer olan kuzeye çok daha uzak bir yerden ulaşmış olabilirdi. Samara Dirseği bölgesinde oturan Barsiller, bu analizde ayrılmış bir atılım olarak değil fakat kuzeyde Bulgar kabilelerinin geniş bir yayılmasının bir parçası olarak ortaya çıkacaktı. Bu hareket Hazarlar tarafından bir saldırı ve tehdit olarak algılandı. Çoğunlukla Bulgar konfederasyonu üzerindeki Hazar saldırısının ilk aşaması olarak görülen Asparuh'a karşı bu zafer, aslında bir savunmaydı. Fakat bu Hazarlara potansiyel bir genişleme yolu gösterdi ve başarılı güney seferlerini tetikledi.

Asparuh, Hazarları çok büyük bir askeri güç olarak gören *Ermeni Coğrafyası*'nın uzun versiyonunun (660 ve 665 arasında)⁷¹ orijinali oluşturulmadan önce, Hazarlar

⁷⁰ Artamonov (alıntı n. 5), ss. 172 (Hippic Dağları'nın Ergeni kimliğinin Batlamuyus'ta uzun bir tarihi vardır - bkz. Müller, alıntı n. 53, s.913); Nicephorus ve Theophanes, Asparuh'u Tuna'nın kuzeyindeki (Anania'nın Piwki adası) Oglos bölgesindeki yerleşiminden bahseder fakat geldiği yerden ya da Hazar yenilgisinden bahsetmezler.

⁷¹ Nicephorus ve Theophanes ortak kaynağına göre Hazarlar, babasının ölümünden sonra Asparuh ile savaştı. Eğer birisi Kubrat'ın ölüm yılını 665 olarak kabul ederse, onun yenildiği yılı biraz ileri bir tarihe koymak zorundadır. Bkz. I. Božilov, H. Dimitrov, Protobulgarica (zametki po istorii protobolgar do serediny IX v.), Byzantinobulgarica 9, 1995, ss 7–61, (32–33. sayfalarda); krş. Golden (alıntı n. 7), s. 245. Theophanes'e göre Kubrat, batıda son yıllarını (663-668) yaşayan, en iyi şekilde Constans II (641-668) olarak bilinen "Batılı Constantine" günlerinde öldü; bu Kubrat'ın, Constantine'nin batıda olduğu sırada öldüğünü ifade eder. Fakat bu yorum, zorakidir. Constantine'nin "Batılı" olarak nitelendirilmesinde yazar, basit bir şekilde onu aynı isimli (sestes) oğlundan ayırmak istiyor.

tarafından yenildi. Aksine, Juanşer'in Kasidesi 662 yılında imparator II. Constans'ın 19. yılında (659/660) bölgeyi ziyaret ettikten 2 yıl sonra Transkafkasya'da bir Hazar istilasından bahseder. Alban prensi işgalcileri tek başına yendi ve onları Kafkasya'nın ötesine attı. Bu bilgiyi değerlendirmek için, yukarıda yeniden yapılandırıldığı gibi kuzey kabileleri için Kaside'nin kaynaklarını sistematik olarak gözden geçirmeliyiz.

İlk olarak, Heraclius'un müttefiklerinin gelişigüzel bir şekilde Hazarlar ve Hunlar olarak tanımlandığını hatırlamalıyız (yukarıda adı geçen). Bu karışıklık şaşırtı vericidir çünkü 7. yüzyılda Albanya'da, Hunların adı belirsiz 5. yüzyıl istilacıları için kullanılmadı fakat Hunların adı Derbent'in kuzeyinde yaşayan yakın ve iyi bilinen halk için kullanıldı⁷². Ayrıca Kaside, 660'da Juanşer'in ününün çok geniş bir alana ulaştığını, hatta Türkistan kralının bile ondan sevgi ve barış işaretleri beklediğini iddia eder (II, 22). Juanşer'in ününün kağana ulaşabildiği şüphelidir, çünkü sadece Çin kaynaklarına göre Batı Türk Kağanlığı yıllar süren düşüşünden sonra 659 yılında Çinliler tarafından yıkıldı⁷³. Sonraki bölüm (II, 23), 662 yılındaki durdurulan Hazar istilasını tanımlar. Bölüm II, 26'da, Hunların kralı 665 yılında Albanya'yı istila eder ve hiçbir Pers kralı "Türkistan kralı ile şahsen görmemiş olmasına" rağmen Juanşer, korkmadan onunla buluşmaya gider. Bu buluşmadan etkilenen Hun kralı Juanşer ile uzlaşır ve kızını Juanşer ya da onun en büyük oğlu ile evlendirir⁷⁴. Bundan sonra, halifenin Alban kralına olan saygısı önemli ölçüde artar çünkü o bu evlilikle ilgili bağlantısının Juanşer'e Türkistan kabilelerini her an serbest bırakmasına izin verdiğini bilmektedir (II, 27).

Juanşer'in hükümdarlığının ilk yılları boyunca Türk kağanlığının batması, Kaside'deki etno-politik karışımı açıklar. Bir zamanlar kağanın mütevazi bir tabiisi olan Kuzey Kafkasya Hunlarının hükümdarı bağımsızlık kazanmış olmalı ve Juanşer, kayınpederinin ihtişamını arttırmak için Türkistan kralını övgü yazarları aracılığıyla asimile ettirir. Hunların Hazarlarla ilişkisi kabile karışımının bir parçasıdır. Anania Shirakatsi *Coğrafya*'sını gözden geçirdiği yaklaşık 670 yılında, Kaside'nin yazarı Türkistan şefinin şimdi güçlü bir kabilesinin olduğunu bilmektedir. Heraclius'un askeri seferinin tanımlanmasında olduğu gibi, Hazarlar=Hunlar Türklerin yerini alırlar ve sınırlar Hazarlar, 662 yılında Hunların yerini almış olmalıydılar. Övgü yazarının tutarsız etnik terminolojisi, Juanşer'in tek başına kolay bir şekilde karşı koyabileceği küçük bir istilayı Hazarlara atfetmek için sağlam bir dayanak değildir. Kaside'nin önemi, 670 yılına kadar Hazarların Transkafkasya'da huşu içinde bulunduğu ve tutulduğu ifadesinde yer almaktadır.

Yukarıda önerildiği gibi, 8. yüzyılın başlarında Albanya tarihinin bir parçası olan piskopos İsrail'in hikayesi bizi daha sağlam bir zemine koyar. Juanşer'in evliliği ile alakalı olarak Kaside'deki Hunların anonim "kralı"nın adı Alp'-ilit'uer'dir (bölüm 36) ve İlit'uer, (en iyi şekilde ilteber) Türkistan'da Hazarlar ile gerçekleştirilmiş pek çok

⁷² Bkz. Golden, (alıntı n. 7), ss. 106-108

⁷³ Bkz. Golden, (alıntı n. 7), s. 136.

⁷⁴ El yazmalarının ayrıldıkları ikinci nokta için bkz. Akopjan (alıntı n. 18), s. 200.

cesurca şey için kazanılmış gerçek bir unvan olarak açıklanır (bölüm 41). Bu metinde Hunların hükümdarı asla -hakimiyeti ima eden- kasidedeki bir kral tarzında değildir fakat halkının büyük bir prensidir. Bu belirtiler, Juanşer suikastından sonra Hunların onun intikamını almak için ilk kez Albanya'yı istila ettiği ve daha sonra kendilerini Alban piskoposu İsrail'in vaftiz etmesine izin verdikleri 682-684 yılının olayları ile alakalıdır. Metin Türkistan'ın yeni şefi ve böylece Türk kağanlığının halefi olarak Hazarların imajını doğrular. Daha da önemlisi, metin 680'lerin başlarına kadar Hazar İmparatorluğu'nun onun hiyerarşisine bağlı kabileler ile Kafkasya tepesine ve doğudaki Albanya sınırlarına ulaştıklarını belirtir. Batı'da, 654-659 arasında basılan bir *foliis*, İstanbul Boğazı'nın Hazar fethinin bu tarihler arasında olduğunu verir⁷⁵.

685'de Hazarlar, hiç kuşkusuz ilk kez Transkafkasya'yı işgal ettiler. Bu istila, II. Justinian'ın ikinci yılında oluşturulan (686/7) kısa bir Ermeni kroniğinde açıkça bir dizi kaynaktan açıklanmıştır; Anania Shirakatsi'ye atfedilen, son zamanlarda Pilon (Philo)'a atfedilmiştir⁷⁶. Aynı istila muhtemelen Movses Xorenac'i'nin *Ermeni Tarih*'inde, Derbend'in Transkafkasya'ya geçiş yolunu istila eden "kuzeyin ev sahiplerinin Hazarlar ve Badsilk'in birleşik halk" olarak tanımlanmasına ilham vermiştir⁷⁷. 686/7 yılındaki kronik, Ermeni, Gürcü ve Alban ordularının Hazarlar tarafından Ağustos 685'te olağanüstü bir yenilgi aldığını belirtir. Daha da önemlisi metin, saldırının Araplara karşı olmadığını ve onlara zarar vermediğini açıkça ortaya koymaktadır: aslında, Transkafkasya'nın Hristiyan ulusu herhangi bir durumda bölgede bir ordu bulundurmuyan Araplara vergi ödemeyi durdurmuştu⁷⁸. Hazar baskınından bir yıl sonra, II. Justinian Ermenistan, İberya, Albanya, Boukania (yani

⁷⁵ Bkz. Ajbabin (alıntı n. 66), ss. 185-187, krş. aynı yazar, "Xazaraskij sloj v Kerçi," *Materialy po arxeologii, istorii i etnografii Tavrii* 7, 2000, ss. 168-185, bkz. ss. 168-169. Ajbabin yangını Asparuh'un kaçışına ve Kuzey Pontus'ta büyük bir yıkıma neden olan -Nicephorus ve Theophanes'te yer alan bir tarih- 679-680 tarihli farz edilen Hazar saldırısı ile ilişkilendiriyor. Fakat Theophanes'te, AM 6171 (678/9) tarihi, Tuna'nın karşısından Bizans topraklarına Bulgar göçlerinin yaklaşık bir tarihi olarak yer alır; Tuna'nın kuzeyine ilk kez yerleşmeleri için onları kışkırtan Hazarlar ile çatışmalarının tarihi hakkında hiçbir belirtir yoktur.

⁷⁶ Bu metin, Anania'n çalışmasında tekrara düzenlenmiştir: Tartışılan pasaj için, Anania Şirakac'i, *Matenagrut'yun*, ed. A.G. Abrahamyan, Erevan 1944, bkz. s. 399; H. Bart'ikyan tarafından Pilon'a atfedilen, Anania Şirakac'un "Zamanakagrut'yan" ew nra banak'ali harc'i şurjé, *Banber Matedarani* 8, 1967, ss. 55-77.

⁷⁷ Movses Xorenac'i II, 65, tr. Thomson, s. 211 (Movses tarafından tanımlanan olaylar Roma kronoloji ile ilgili olabileceği ölçüde, bu istila 2. yüzyılın sonunda gerçekleşir). Hazarlar ve Barsillerin birleşimi 7. yüzyılın sonlarındaki tarihsel gerçekliğin bağımsız bir hatırlatması olabilir fakat ayrıca yazarın kaynaklarından bir tanesi olarak gösterilen *Ermeni Coğrafyası* ile tanışmasından dolayı da olabilir (bkz. *Tarih*'in 8. yüzyıl tarihi hakkında, Thomson's introduction, ss. 51-52, krş. ss. 56-61).

⁷⁸ Bu nokta bazen iyi bilgili bilim insanlarının gözünden kaçır, özellikle J. Laurent ve M. Canard, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Lisbon 1980, s. 127.

Moukania=Mukan) ve Azerbaycan'ın karşısındaki son iki yer ola Medya'yı hükmü altına almış strategos Leontius komutası altında bir ordu gönderdi⁷⁹. Bizans'ın 688 yılında II. Justinian tarafından bizzat Ermenistan ziyaretini içeren doğu macerası, 692'de Sebastopolis/Sulusaray yakınındaki Araplar tarafından Bizans yenilgisine kadar sürdü. Burada Bizanslıların, direnecek durumda olsalardı, orada yaşayan halkın kendilerine boyun eğmedikleri bir bölgeyi teslim etmek için Hazarlardan büyük ölçüde fayda kazandıklarını inkâr etmenin yolu olmayacaktı. Bu, Hazar ve Bizans askeri seferlerinin önceden düzenlendiğinin bir kanıtı değildir fakat bu muhakkak, II. Justinian'a gelecekteki ittifakın potansiyel bir faydasını göstermesi için yeterlidir.

Bizans-Hazar işbirliği, Hazarların Kuzey Kafkasya'da ve Pontus bozkırlarında görünmesinden çok kısa bir zaman sonra görünmüştür. Çeşitli ve sık sık özgün şekiller alır. En çarpıcı durum Hazarların 7. yüzyılın son çeyreğinde nüfuz ettiği Kırım'dır. Onlar bölgedeki tek güçlü ordu olmasına rağmen, imparatorluğun geleneksel kuzey kalesi olan Herson'dan Bizans yönetimini çıkartamadılar. II. Justinian, 695'te devrilmesinden sonra, Herson'a sürgün edildi. İlişkilerin gerildiği 710 yılında, Herson'da bir Hazar yöneticisi (tudun) gördük fakat kısa bir zaman sonra şehir barış içinde Bizans otoritesine geri döndü⁸⁰. Aynı zamanda Kırım'ın doğu sahilinde yeni bir şehir ortaya çıkıyor; modern Sudak, Sog'diyana. A.J. Ajbabin, bunu iyi nedenlerle Hazar kuruluşunu 7. yüzyılın sonu olarak düşünüyor⁸¹. Şehrin erken önemi son zamanlarda en erken 696-697 yılına tarihlenen muhtemelen çökmüş bir gümrük evinde bulunan Bizans mühürlerden tasdik edilmiştir⁸². Açıkçası, şehir baştan beri Bizans ile bir ticaret noktası olarak işlev görmekteydi.

Beklenildiği gibi, Hazarlar dönemin Bizans iç politikasıyla yakından ilgilidir. M.S. 700'de, onlar II. Justinian'a bir sığınak ve bir eş sağlıyorlar. İkinci ittifakını Bulgarlarla yaptığında, Hazarlar 711'de II. Justinian suikast yapan Filippikos Bardanes'in isyanını destekledi. III. Leo'nun oğlu Constantine, 732/33'te bir Hazar prensesi ile evlendi; bu mutlu olay Arapları istikrarsızlaştıran ve Bizans'a bölgedeki

⁷⁹ Theophanes, ed. De Boor, s. 363, tr. Mango, s. 507; krş. Zuckerman (alıntı n. 50), s. 536. Thenophanes Leontius'un askeri seferinin oluş tarihini 6178 olarak belirtir (1 Eylül 685-31 Ağustos 686), fakat II. Justinian'ın ikinci yılında oluşturulan (10 Temmuz 686-9 Temmuz 687) kronik onun hiçbir şeyini bilmez. Elde ettiğimiz bu tarihler, kroniğin -Hazar istilasından sonra başka bir olayın olmadığından bahseder- II. Justinian'ın ikinci yılında çok erken oluşturulduğunu kastediyor. J.F. Haldon, Leontius'un 688/9'daki askeri seferini hiç kuşkusuz II. Justinian'ın şahsen bölgeyi ziyareti sonrası ile karıştırıyor, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990, s. 71.

⁸⁰ Kırım'daki Bizans-Hazar ortak yönetimi hakkında, bkz. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea* (Monographs of the Medieval Academy in America 11), Cambridge Mass. 1936, ss. 81-87.

⁸¹ Ajbabin (Alıntı n. 66), s. 194

⁸² Bkz. V. Sandrovskaja, *Die neuen Funde an byzantinischen Bleisiegeln auf dem Krim*, *Studies in Byzantine Sigillography* 4, 1995, ss. 153-161, bkz. ss. 153-155; En son ki krş. E. Stepanova, *New Seals from Sudak*, a.g.e., 6, 1999, ss. 47-58.

bazı mülklerini kurtarmaya izin veren muazzam bir Hazar Transkafkasya istilası ile çakışmaktadır. Eğer biri II. Justinian'ın sürgündeki evliliğini yok sayarsa, bu Bizans tarihindeki ilk yabancı hanedan evliliği olur.

150 yıl boyunca Bizans'ın Hazarlardan daha yakın bir müttefiki olmadı. Dostluk, ortak düşmanları paylaşarak büyüdü: Hazarların, Derbent'te karşılaştığı Araplar ve Asparuh'un yenilgisini unutmayan ve Trakya'daki Bulgarlar 894 gibi geç bir tarihte, burunlarını keserek Bizans hizmetindeki seçkin bir Hazar alayından esirleri seçip ayırdılar⁸³. Bunun üzerine bu özel ilişki bozuldu ve yoğun bir nefrete dönüştü. Bu nefret, tamamen Hazarların dini seçiminden kaynaklanıyordu. Kim dinin siyasetten ayrı olabileceğini iddia etmeye cesaret edebilir ki?

Bibliyografya

Birincil Kaynaklar, Basımlar, Yorumlar, Kaynak Çalışmaları

Koleksiyonlar

Göckenjan, H. and I. Zimonyi, *Orientalische Berichte u'ber die V.lker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Gayhânî-Tradition*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd. 54 (Wiesbaden, 2001).

Kalinina T.M., *Svedenija rannix učenyx Arabskogo Xalifata (Drevnejšie istočniki po istorii narodov SSSR)*. Teksty, perevod, kommentarii. (Moscow, 1988).

F. Kupfer, T. Lewicki, *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Środkowej i Wschodniej Europy* (Wrocław-Warszawa, 1956).

Lewicki T., *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*. (Wrocław-Kraków-Warszawa, 1956–1988), 4 vols.

Pigulevskaja, N.V., *Sirijskie istočniki po istorii narodov SSSR* (Moskva-Leningrad 1941).

Zaxoder, B.N., *Kaspijskij svod svedenij o Vostočnoj Evrope* (Mosvka, 1962, 1967), 2 vols.

Zimonyi, I. (2005), *Muszlím források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhânî-bagyomány magyar fejezete* (Budapest, 2005).

Arap

Al-Balâdurî, Abû'l-'Abbâs Ahmad, *Kitâb Futuh al-Buldân* ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1895); ed. R.M. Radwân (Cairo, 1959).

⁸³ Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonn 1838, s. 358

Al-Balxî (Balhî), Abû Zayd Ahmad b. Sahl (= Mutahhar b. Tâhir al-Muqaddasî), *Kitâb al-Bad wa't-Ta'rib*, ed. Ch. Huart (Paris, 1899–1916), 6 vols.

Al-Bîrîunî, Abû Rayhân Muhammad b. Ahmad, *Al-Atârr al-baqiyya 'an qurûn al-bâliyya*, ed. C.E. Sachau (Leipzig, 1878, reprint: 1923 and Baghdad, n. d).

Ibn A'tam al-Kûfî, Abu Muhammad Ahmad, *Kitâb al-Futûb* ed. M. Khân and M. al-'Abbâsî. (Hyderabad, 1968–1975), 8 vols., see also Al-Futûh, ed. S. Zakkâr (Beirut, 1412/1992), 3 vols.

Ibn al-Atîr, 'Izz ad-Dîn, Al-Kâmil fi't-Ta'riḫ. *Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, ed. C.J. Tornberg (Leiden, 1851–1875, reprint: Beirut, 1965–1966, with differing pagination), 12 vols.

Ibn Fadlân, *Risâla*, ed. S. Dahhân (Damascus, 1960), A.Z.V. Togan (ed., Germ. trans. commentary), *Ibn Fadlân's Reisebericht in Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, XXIV/3 (Berlin, 1939), A.P. Kovalevskij, *Kniga Axmeda ibn Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921–922 gg.* (Xar'kov, 1956), facsimile edition of Mašhad ms. with Russ. trans.

Ibn al-Faḫîh *al-Hamadânî*, *Kitâb al-Buld'ân*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1885) [BGA, V].

Ibn Hawqal, *Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1873) [BGA, II], second ed.: *Kitâb Şûrat al-Ard. Opus geographicum auctore Ibn Haukal secundum textum et imagines codicis constantinopolitani conservatii in Bibliotheca Antiqui Palatii No. 3346 cui titulus est "Liber imagines terrae,"* ed. J.H. Kramers (Leiden-Leipzig, 1938), 2 vols.; *Kitâb Şûrat al-Ard* (Beirut, 1992).

Ibn Rusta, Abû 'Alî, *Kitâb al-A'lâq an-Nafîsa*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1892) [BGA, VII]; D. Xvolson, *Izvestija o xožarax, burtasax, bolgarax, mad'jarax, slavjanax i russax Abu-Ali Axmeda ben Omar ibn Dasta* (St. Peterburg, 1869), partial Russ. trans.

Ibn Xurdâbih, Qâsim 'Ubaydallâh b. 'Abdallâb, *Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik. Liber viarum et regnorum*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1889) [BGA, VI]

Al-Istaxrî, Abu Ishâq al-Fârisî, *Kitâb Masâlik al-Mamâlik. Viae regnorum*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1870, reprint: Leiden, 1927) [BGA I]

Judah ha-Levi, *Kitâb al-hujja wa'd-Dalîl fi nasr ad-Dîn ad-Dalîl, Kitâb al-Xazar.*, see under Judah ha-Levi in Hebrew sources

Al-Mas‘ûdî, Abû’l- hasan b. al-Husayn, *Murûj ad-Dahab wa Ma‘âdin al-Jawhar. Les prairies d’or*, Arabic text and French trans. C. Barbier de Meynard and Pavet de Courteille (Paris, 1861–1877), 9 vols., second, revised edition by Ch. Pellat (Beirut, 1966–1979) 7 vols. (Arabic), second, revised French trans. (Paris, 1962–1997), 5 vols.

——, *Kitâb at-Tanbîh wa’l-Işrâf*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1894) [BGA, VIII]

Mu‘neccimbaşı (Munajjimbaşî), Ahmed b. Lûtfullâh, *Jâmi‘ ad-Duwal*, partial edition and English translation by V.F. Minorsky, *A History of Sharvân and Darband* (Cambridge, 1958), revised Russian translation: V.F. Minorskij, *Istorija Širvana i Derbenda X–XI vekov*, (Moskva 1963)

Al-Muqaddas. (al-Maqdîsî), Abû ‘Abdallâh, *Ahsan at-Taqâsîm fî Ma‘rîfat al-Aqâlîm. Descriptio imperii moslemici*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1877, second ed. 1906) [BGA, III]; ed. M. Maxz.m (Beirut, 1408/1984).

An-Nadîm, Abu’l-Faraj Muhammad b. Ishâq, *Kitâb al-Fibrîst*, ed. G. Flu‘gel, J. Roediger (Leipzig, 1871), 2 vols., B. Dodge, *The Fihrist of al-Nadîm* (New York, 1970), 2 vols.

At-Tabarî, Abû Ja‘far b. Jarîr, *Kitâb ar-Rasûl wa’l-Mulûk. Annales quos scripsit Abu Djafar ibn Djarir at-Tabarî*, ed. M.J. de Goeje et al. (Leiden, 1879–1901), 15 vols., see also *Ta’rîx at-Tabarî*, ed. M. Ibrâhîm (Cairo, 1962–1977), 11 vols.

Al-Xwârazmî, *Liber Mafâtih al’Olum*, ed. G. van Vloten (Leiden, 1895).

Al-Ya‘qûbî, Ahmad ibn Abî Ya‘qûb ibn Ja‘far ibn Wahb al-kâtib al-ma‘rûf bi-ibn Wâdih Ta’rîx, ed. M.Th. Houtsma (Leiden, 1883).

Yâqût b. ‘Abdallâh ar-Rûmî al-Hamawî, *Mu‘jam al-Buldân. Yacuts geographisches Wörterbuch*, ed. F. Von Wu‘stenfeld (Leipzig, 1866–1973), 6 vols., (Beirut, 1957), 5 vols.

Ermeni

Agat’angelos, Patmout’ivn Hayoc’, ed. G. Tēr-Mkrtč‘ean and S. Kanayeanç‘ (Tiflis, 1909, reprint: Delmar NY 1980), R.W. Thomson, *Agathangelos: History of the Armenians* (Albany, NY, 1976).

Ananias of Širak, *The Armenian Geography: Aġxarbac’oye‘ Mowsēsi Xorenac’voy: Géographie du Moïse de Coréne*, ed. trans. A. Soukry (Venice 1881),

R.H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarbac'oyc') The Long and the Short Recensions. Introduction, Translation and Commentary, Beihefte zum Tu'binger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 77* (Wiesbaden, 1992).

Lewond, *Patmut'wn Lewondeay meci vardapeti Hayoc'*, ed. I. Ezeanc' (St. Peterburg, 1897), Lewond, *The History of Lewond*, trans. Z. Arzoumanian (Philadelphia, 1982), *Gbévond, Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie*, trans. V. Chahnazarian (Paris, 1858), *Istorija xalifov Vardapeta Gevonda, pisatelja VIII v.*, trans K. Patkanov (St. Peterburg 1862).

Movsēs Dasxuranc'i (or Kalankatuac'i): *Movsēsi Kalankatuac'woy Patmut'wn Atuanic' ašxarbi*, ed. M. Emin (Moskva, 1860, reprinted Tiflis 1912), *Movsēsi Kalankatuac'woy Patmut'wn Atuanic' ašxarbi, K'nnakan bnagire ev neražurjune Varaz Arak'eliani* (Yerevan, 1983), Movsēs Dasxuranci, *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. C.J.F. Dowsett, London Oriental Series. Volume 8 (London, 1961), *Movses Kalankatuaci, Istorija strany Aluank*, trans. Š.V. Smbatjan (Erevan, 1984).

Kirakos Ganjakec'i, *Patmut'wn Hayoc'*, ed. K. Melik'-Ohanjanjan (Yerevan, 1961).

Movsēs Xorenac'i (Khorenac'i), *Hayoc' Patmut'wn*, ed. S.T. Malxasyan (Yerevan, 1961), R.W. Thomson, *Moses Khorenats'i: History of the Armenians, Harvard University Armenian Texts and Studies, 4*, (Cambridge, Mass., 1978), J.P. and A. Mahé, *Moïse de Khoréne. Histoire de l'Arménie* (Paris, 1993).

Pseudo Movsēs Khorenac'i : see Ananias of Širak

Sebēos, *Patmut'wn Sebēosi Episkoposi i Herakln*, ed. T. Mührdatian (Constantinople, 1851), Sebēos, *Patmut'wn*, ed. G. Abgaryan (Yerevan, 1979), *The Armenian History attributed to Sebeos*, trans. R.W. Thomson, commentary by J. Howard-Johnston with the assistance of T. Greenwood, (Liverpool, 1999), 2 vols., French trans.: F. Macler, *Histoire d'Héraclius* (Paris, 1904), K. Patkanjan, *Istorija imperatora Irakla. Sočinenije jepiskopa Sebeosa pisatelja VII veka* (St. Peterburg, 1862).

Stepanos of Taron: *Stepanosi Taronec'woy Asołkan Patmut'wn tiežerakan*, ed. S. Malxasean (St. Peterburg, 1885), N. Emin, *Vseobščaja istorija Stepanosa Taronskogo Asox'ika* (Moskva, 1864).

Bizans

Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. Eng. trans. J (Gy.) Moravcsik and R.J.H. Jenkins, CFHB 1 (Washington, D.C., 1967), *Konstantin Bagrjanorodnyj, Ob upravlennii imperiej* (Moskva, 1989).

Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Cerimoniis Aulae Byzantinae, ed. J.J. Reiske, CSHB, 2 vols. (Bonn, 1829–1830).

Menander Protector: *The History of Menander the Guardsman*, ed. trans. R.C. Blockley (Liverpool, 1985)

Nikephoros of Constantinople: *Nicephorus Patriarcha, Historia sintomos. Breviarium rerum post Mauricium gestarum*, ed. I. Bekker (Bonae, 1837), *Nikephoros Patriarch of Constantinople. Short History, Text, Translation and Commentary by Cyril Mango*, Dumbarton Oaks, (Washington, D.C., 1990) [CFHB 13].

Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. J. Darrouzès (Paris, 1981).

Priskos: Priscus in: R.C. Blockley (ed., trans.), *The Fragmentary Classicizing Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus* (Liverpool, 1981, 1983), II

Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, 2 vols. (Leipzig, 1883–1885, (reprint: Hildesheim 1963), *The Chronicle of Theophanes. An English Translation of anni mundi 6095–6305 (A.D. 602–813), with introduction and notes*, by Harry Turtledove, (Philadelphia, 1982), C. Mango and R. Scott, with the assistance of G. Greatrex, *The Chronicle of Theophanes Confessor* (Oxford, 1997).

Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, CSHB (Bonn, 1838).

Çin

Chavannes, E., *Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) Occidentaux* (Sbornik trudov Orxonskoj ekspedicii VI, Saint-Petersburg 1903), published together with his Notes Additionnelles (Paris, 1941).

Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Tu'rken (T'u-ku'e)* G.ttinger Asiatische Forschungen, 10 (Wiesbaden, 1958), 2 vols.

Shirota, S., “The Chinese Chroniclers of the Khazars: Notes on Khazaria in Tang Period Texts” *AEMAE* 14 (2005), pp. 231–261.

Lin Yang, “Some Chinese Sources on the Khazars and Khwarazm” *AEMAE* 11 (2000–2001), pp. 339–364.

Gürcü

D.M. Lang, *Lives and Legends of the Georgian Saints* (London 1956).

The Martyrdom of Abo of Tbilisi in: Jveli kartuli agiograf'iuli literaturis jeglebi I, ed. I.V. Abuladze [Abulaje] Tbilisi 1964, I, 46–81, K. Schultze, "Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis," *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur*, NF 13/4 (1905), pp. 4–41, P. Peeters, "Les Khazars dans la Passion de S. Abo de Tiflis," *Analecta Bollandiana* LII/1–2 (1934), 21–56, Lang, *Lives and Legends of the Georgian Saints*, pp. 115–133; M. Bíró, "Abo's Georgian Vita," *AOH* 31/2 (1977), pp. 247–260.

The Martyrdom of David and Constantine: C'amebai da ġuac'li c'midata da didebulta moc'ameta Davit da K'ost'ant'inesi in Čveni Saunje I, ed. K. Kekelidze (K'. K'ek'elije) (Tbilisi, 1960).

The Martyrdom of Šušanik: Mart'vilobai Šušanikisi (the title in Georgian, Armenian, Russian: *Jakov Curtaveli, "Mučeničestvo Šušanik. Gružinskij i armjanskij teksty izdal i issledovanijem, variantami, slovarem i ukazatelem snabdil Ilja Abuladze*), ed. I. Abuladze (Abulaje) (Tbilisi, 1938), P. Peeters, "Sainte Šoušanik, martyre en Arméno-Géorgie," *Analecta Bollandiana* 53 (1935), pp. 5–48.

The Passion of Evstati (Eustace) of Mxexeta in Jveli kartuli agiograf'iuli literaturis jeglebi, I, ed. I.V. Abuladze [Abulaje] Tbilisi 1964, I, pp. 30–45, "Das Martyrium des heiligen Eustatius von Mzchetha. Aus dem Georgischen u'bersetzt von Dschawachoff (vorgelegt und bearbeitet von Hrn. Harnack)," *Sitzungsberichte der königlich Pruessischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, vol. XXXVIII (1901), p. 847, pp. 875–902.

Musevi

Abraham Ibn Daud, *Sefer Ha-Qabbalah. The Book of Tradition*, ed. trans. G.D. Cohen (Philadelphia, 1967).

Chwolsson, D. *Corpus inscriptionum Hebraicarum, enthaltend Grabschriften aus der Krim* (Sankt Peterburg, 1882).

Flusser, D. (ed.), *Sefer Yosippon*. (Jerusalem, 1978–1980), 2 vols.

Garkavi (see also Harkavy), A.J., *Skazanija evrejskix pisatelej o Xazarax i xazarском царстве, in Trudy Vostočnogo Otdelenija Imperatorskogo Arxeologičeskogo Obščestva* 17 (1874).

Golb, N. and O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1982., N. Golb, O. Pritsak. *Khazarско-еврейские документы X века.* ed. V. Ja. Petruşin (Moskva-Ierusalim, 1997, 2nd edition, 2004)

Harkavy, A. and H.L. Strack, *Catalog der Hebräischen Bibelhandschriften in der Öffentlichen Kaiserlichen Bibliothek St. Petersburg* (Sankt Peterburg, 1875).

Harkavy, A., *Altju'dische Denkmäler aus der Krim, mitgetheilt von Abram Firkowitsch, Mémoires de l' Académie Impériale des sciences de St.-Petersburg.* VII serie. T. XXIV, No. 1. (Sankt Peterburg, 1876).

Judah ha-Levi, *Sefer ha-Kuzari*, Hebrew trans. Yehudah Even Shmuel (Tel-Aviv, 1972), *Book of Kuzari*, trans. H. Hirschfeld (New York, 1946); Hebrew text and Eng. trans.: *The Kuzari. In Defense of the Despised Faith*, trans. N. D. Korobkin (Northvale, New Jersey-Jerusalem, 1998).

Kokovcov (Kokovtsov), P.K., *Evrejsko-xazar'skaja perepiska v X veke* (Leningrad, 1932).

S. Schechter, "An Unknown Khazar Document" *Jewish Quarterly Review*, n.s., III (1912), pp. 181–219.

İran

Gardîzî, 'Abd al-Hayy b. Dahhâk, *Ta'rib-i Gardîz*, ed. 'Abd al-Hayy Habîbî (Tehran, 1363/1984), partial Eng. trans.: A.F. Martinez, "Gardizi's Two Chapters on the Turks," *AEMAE* 2, 1982, p. 109–217.

Hudûd al-'Âlam min al-Maşriq ilâ al-Mağrib, ed. M. Sutûdeh (Tehran, 1340/1962), V.F. Minorsky (trans.), *Hudûd al-'Âlam. "The Regions of the World."* A Persian Geography, E.J.W. Gibb Memorial Series, n.s. XI (London, 1937, 2nd rev. ed., London, 1970).

Slav

Constantine and Methodius: T. Lehr-Splawiński, *Żywoty Konstancyjna i Metodego* (Obszerne) (Poznań, 1959). See also: *Constantinus et Methodius Thessalonicensis*, *Fontes*, eds. F. Grivec, F. Tomšić in *Radovi Staroslavenskog Instituta* (Zagreb), IV (1960).

Polnoe sobranie russkix letopisej (St. Peterburg/Petrograd/Leningrad-Moskva, 1844–2004), 43 vols.

Povest' vremennykh let (ed. Dmitrij S. Likhachev, Mikhail B. Sverdlov). Sankt-Peterburg, "Nauka", 1996.

Türk

Kljashornyj, S.G., "The Tariat (Terkhin) Inscription," *AOH* 36 (1983), pp. 335–366.

——, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü" Khagan," *AOH* 39 (1985), pp. 137–156.

Shinekhur'u, M. *Orbon-Selengijn runi bičgijn šine durysgal* (Ulanbaatar, 1980).

Tekin, T. "The Tariat (Terkhin) Inscription," *AOH* 37 (1982), pp. 43–86.

Tryjarski, E., "Runes and runelike scripts of Eurasian area," *Archivum Ottomanicum* 20 (2002), pp. 5–80, 21 (2003), pp. 5–90 and (2004), pp. 173–212.

Türk-Arap

Dankoff, R. in collaboration with J. Kelly (eds. and transl.), *Mahmūd al-Kāšyarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwan Luḡāt at-Turk)*. Parts I–III. (Cambridge, Mass., 1982–1985), 3 vols.

Hazarlar Hakkındaki Genel Çalışmalar

Artamonov, *Istorija Xazar* (Leningrad, 1962).

Brooks, K.A., *The Jews of Khazaria* 2nd ed. (Lanham-Boulder-New York-Toronto- Oxford, 2006).

Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, 1954).

Golden, P.B., *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars* (Bibliotheca Orientalis Hungarica, XXV/1–2 (Budapest, 1980), 2 vols. Irmuxanov, B.B., *Xazary i Kazaxi* (Almaty, 2003).

Ludwig, D., *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen* (Münster, 1982).

Novosel'cev (Novosel'tsev), A.P. *Xazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostočnoj Evropy i Kavkaza* (Moskva, 1990).

Poljak, A.N., *Kazarya. Toldot mamlaxa yebudit be'eropa. Revised third edition* (Tel-Aviv, 1951).

S.A. Romašov, *Istoričeskaja geografija xazarського kaganata* (V–XIII vv.) which has appeared serially in *AEM Ae* 11 (2000–2001), pp. 219–338, 12 (2002–2003), pp. 81–221, 13 (2004), pp. 185–264, 14 (2005), pp. 107–193.

Belirli Çalışmalar

Abaev, V.I., *Osetinskij jazık i fol'lor* (Moskva-Leningrad, 1949).

Ajbabin, A.I., *Étničeskaja istorija rannevizantijskogo Kryma* (Simferopol, 1999).

Altheim, F., *Geschichte der Hunnen* (Berlin, 1959–1952), 5 vols.

Ankori, Z., *The Karaites in Byzantium* (Jerusalem-New York, 1959).

Auzépy, M.-F., “Gothie et Crimée de 750 . 830 dans les sources eccl.siaistiques et monastique grecques,” *MAIET* 7 (Simferopol, 2000), pp. 324–31.

Bajčorov, S. Ja., *Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki Evropy. Otnošenje severokavkazskogo areala drevnetjurkskoj runičeskoj pis'mennosti k volgo-donskomu i dunajskomu arealam.* (Stavropol, 1989).

Bálint, Cs., “Some Archaeological Addenda to Golden’s Khazar Studies” *AOH*, 35 (1981), pp. 397–412.

——, *Die Archöologie der Steppe* (Wien-Köln, 1989).

Baratz (Barac), G.M., *Sobranie trudov po voprosu o evrejskom élemente v pamjatnikax drevne-russkoj pis'mennosti* (Paris, 1927).

Barfield, T.J., *The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China* (Oxford, 1989).

Bartha, A., *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries* (Budapest, 1975).

Bata, G.L., “The Turks who were called ΣΑΒΑΡΤΟΙ ΑΣΦΑΛΟΙ,” *Journal of Turkish Studies* 20 (1996), pp. 177–187.

Bartol'd, V.V. (W. Barthold), *Dvenadcat' lekcij po istorii tureckix narodov Srednej Azii in his Sočinenija* (Moskva, 1963–1977), V, pp. 16–192.

Bazin, L., “Pour une nouvelle hypothèse sur l'origine des Khazar,” *Materialia Turcica* 7–8 (1981–1982), pp. 51–71.

Beilis, V.M. "Arabskie avtory IX–pervoj poloviny X v. o gosudarstvennosti i plemennom stroe narodov Evropy," *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija*. 1985 god. (Moskva, 1986), pp. 140–149.

Benkő, L. (Hrsg.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II, (Budapest, (1993– 1994), 2 vols.

Bentley, J. , *Old World Encounters. Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times* (Oxford, 1993).

I. Berlin, *Istoričeskie sud'by evrejskogo naroda na territorii russkogo gosudarstva* (Petrograd, 1919).

Berta, .., "Die chasarische Benennung der Ungarn," in *Festgabe an Josef Matuž. Osmanistik— Turkologie Diplomatie*, ed. Chr. Fragner & K. Schwarz (Berlin, 1992), pp. 7–11.

——, and A. Róna-Tas, "Old Turkic loan words in Hungarian," *AOH* 55 (2002), pp. 43–67.

Bíró, M., "Marwān ibn Muhammad's Georgian Campaign," *AOH*, 29/1 (1975), pp. 289–99.

——, "Bahrām Čōbīn and the Establishment of the Principality in Kartli," *AOH* 33/2 (1979), pp. 177–185

——, "Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios," *AOH*, 35/1 (1981), pp. 121–132

Bolotov, V.V., "K istorii imperatora Iraklija," *Vizantijskij Vremennik*, Vol. XIV (1909), pp. 68–124.

Bombaci, A., "Qui était Jebu Xak'an?", *Turcica* 2, 1970, pp. 7–24.

Brutskus (Bruckus), Ju. D., *Pis'mo xazarskogo evreja* (Berlin, 1924)

——, *Istoki russkogo evrejstva* (Paris, 1939).

——, "The Khazar Origin of Ancient Kiev" *Slavonic and East European Review* (May, 1944), pp. 108–124

Bunardžić, R. *Izložba minore iz Čelareva* (Belgrad, 1980).

——, *Čelarevo. Risultati delle ricerche nelle necropoli dell'alto medioevo*. (Rome–Novi Sad, (1985)).

Chekin, L.S., “Christian of Stavelot and the Conversion of Gog and Magog. A Study of the Ninth-Century References to Judaism Among the Khazars” *Russia Mediaevalis*, IX/1 (1997), pp. 13–34.

Chwolson, see Chwolsson, Xvol’son.

Clark, L.V., “On a Chuvash development of *-d-,” *AOH* 32 (1978), pp. 371–376.

Cukerman, K. (see also Zuckerman, C.), “Xazary i Vizantija: pervyje kontakty,” *MAIET*, VIII (Simferopol’ 2001), pp. 312–333.

———, “O proisxoždenii dvoevlastija u xazar i obstojatel’stvax ix obraščeniya v iudaizm” *MAIET* IX (2002), pp. 521–534.

Czeglédy, K., “Herakleios török szčvetségesei,” *Magyar Nyelv* XLIX (1953), 319–323.

———, “Khazar Raids in Transcaucasia in A.D. 762–764,” *AOH* 11 (1960), pp. 75–88.

———, “Bemerkungen zur Geschichte der Chazaren,” *AOH* 13 (1961), pp. 243–251.

———. “Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern,” *Numen. International Review for the History of Religions* 13 (1966), pp. 14–26.

———, *A nomád népek vándorlása napkelettől napnyugatig* (Budapest, 1969), rev. Eng. trans. “From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia,” trans. P.B. Golden, in *AEMAE*, 3 (1983), pp. 25–125.

———, “A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál)” *Magyar Nyelv* 1970, [1974], pp. 11–17.

———, “Gardîzî on the History of Central Asia (746–780 A.D.)” *AOH*, 27 (1973), pp. 257–267.

Daunicht, H., *Der Osten nach der Erdkarte al-Huvarizmi’s* (Bonn, 1970–1974). 4 vols.

DeWeese, D., *Islamization and Native Religion in the Golden Horde* (University Park, Penn., 1994).

Dimitrov, D., *Prabŭlgarite po severnoto i zapadnoto Černomorie: kŭm vŭprosa za tiaxnoto prisustvie i istorija v dnešnite ruski zemii i roljata im pri obražuvaneto na bŭlgarskata dŭrŭžava* (Varna, 1987).

Doerfer, G., *Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen* (Wiesbaden, 1963–1975), 4 vols.

Dubiński, A., *Caraimica. Prace karaimoznawcze* (Warszawa, 1994).

Dunlop, D.M., “H.M. Baratz and His View of Khazar Influence on the Earliest Russian Historical Literature, Juridical and Historical” in *Salo Wittmayer Baron Jubilee Volume* (Jerusalem, 1975), pp. 345–367.

Erdal, M., “The Turkic Nagy-Szent-Mikl.s inscription in Greek letters,” *AOH* 42 (1988), pp. 221–234.

———, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Turcologica*, 7 (Wiesbaden, 1991), 2 vols.

——— “Ein unbemerkter chasarischer Eigennamen,” *Türk Dilleri Araştırmaları* [1] (1991), pp. 31–36.

———, *Die Sprache der wolgalbolgarischen Inschriften. Turcologica*, 13 (Wiesbaden, 1993).

———, *A Grammar of Old Turkic. Handbook of Oriental Studies* 8, 3. (Leiden, 2004).

Fedorchuk, A., “New Data on Firkowicz’s Work at the Chufut-Qal’eh Cemetery,” *Studies in a Karaite Community: Report of the Ben-Zvi Institute Expedition to the Jewish-Karaite Cemetery of Chufut-Qal’eh (the Crimea). A Collection of Papers*, ed. D. Shapira, Ben-Zvi Institute (Jerusalem 2007) [Hebrew; in press].

Fëdorov, Ja. A. and G.S. Fëdorov, *Rannie tjurki na Severnom Kavkaze* (Moscow, 1978).

Fedotov, M.R., *Étimologičeskij slovar’ čuvaškogo jazyka* (Čeboksary, 1996).

Firkowicz, A., *Sepher Abney Zikkaron li-Bney Yisrael* (Wilna 1872).

Flërova, V.E. *Graffiti Xazarii* (Moskva, 1997).

Fodor, I., *In Search of a New Homeland, the Prehistory of the Hungarian People and the Conquest*, (Budapest, 1982).

Franklin, S. and J. Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200* (London-New York, 1996).

Gadlo, A.V. *Étničeskaja istorija Severnogo Kavkaza IV–X vv.* (Leningrad, 1979).

——, *Étničeskaja istorija Severnogo Kavkaza X–XIII vv.* (SPb., 1994).

Garaeva N.G., “Svedenija arabskix i persidskix istočnikov o poxodax k severu ot Derbenta (22/642–43 i 119/737 gg.” *Istorija tatar s drevneišix vrem.n v semi tomax. T.I. Narody stepnoy Evrazii v drevnosti.* (Kazan, 2002). pp. 440–471.

Garsoïan, N.G., *Armenia Between Byzantium and the Sasanians*, Variorum Reprints, (London 1985).

Geland, E., “Die persische Feldzüge des Kaisers Heracleios,” *BZ* 3 (1894), pp. 330–373.

Golden, P. B., “Hazar dili,” *Tu`rk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten* (1971), pp. 147–157.

——, “The Question of the Rus’ Qağanate” *AEMAE*, 2 (1982), pp. 77–97.

——, “Khazaria and Judaism” *AEMAE*, 3 (1983), pp. 127–156.

——, “A New Discovery: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century” *Harvard Ukrainian Studies*, VIII/3–4 (1984), pp. 474–486.

——, “The Peoples of the south Russian steppes” in D. Sinor (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Cambridge, 1990), pp. 263–270.

——, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, *Turcologica*, 9 (Wiesbaden, 1992).

——, “Gosudarstvo i gosudarstvennost’ u xazar : vlast’ xazarskix kaganov” in N.A. Ivanov (ed.), *Fenomen vostočnogo despotizma. Struktura upravlenija i vlasti* (Moskva, 1993), pp. 211–233.

——, “Religion Among the Qıpçaqs of Medieval Eurasia” *Central Asiatic Journal*, 42/2 (1998), pp. 180–237.

——, “Khazar Turkic Ghulams in Caliphal Service” *Journal Asiatique*, 292/1–2 (2004), pp. 279–309, reprinted in C.E. Bosworth (ed.), *The Turks in the Early Islamic World* (Aldershot, UK, 2007), pp. 135–165.

——, “Khazarica: Notes on Some Khazar Terms” *Turkic Languages*, 9 (2005), pp. 205–222.

——, “Sacral Kingship Among the Khazars” *Pre-Modern Russia and Its World*, ed. K. Reyerson, Th. Stavrou, J. Tracy, *Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europas*, Bd. 29 (Wiesbaden, 2006), pp. 79–102.

Gombocz, Z., “Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache,” *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 30, Helsinki (1912), 1–252.

Grégoire, H., “La vérité sur le Judaïsme des Khazars,” *Byzantion* 9, pp. 484–488.

Grignaschi, M. “La Nihâyatu-l-‘arab fi a_bâri-l-Furs wa-l-‘Arab,” *Bulletin d’Études Orientales* 22 (1969), pp. 15–67.

———, “La Nihâyatu-l-‘arab fi a_bâri-l-Furs wa-l-‘Arab et les Siyaru mulûk-i-‘âjam du Ps.

Ibn-al-Muqaffa’,” *Bulletin d’Études Orientales* 26 (1972), pp. 83–184.

Grigor’ev, V.V. *Rossija i Azija* (SPb., 1876).

Gumilëv, L.N., *Otkrytie Xazarii* (Moskva, 1966).

———, *Drevnjaja Rus’ i Velikaja Step’*. (Moskva, 1989).

Hamilton, J.R., *Les Ouïgours . l’époque des Cinq Dynasties, d’après les documents chinois* (Paris, 1955).

Harva, U., *Die Religiösen Vorstellungen der altaischen Völker Folklore Fellows Communications*, LII, No. 125 (Helsinki, 1938).

Hauenschield, I., *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari. Eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht*. *Turcologica*, 53 (Wiesbaden, 2003).

Helimski, E., “On probable Tungus-Manchurian origin of the Buyla inscription from Nagy-Szentmikl.s (preliminary communication),” *Studia Etymologica Cracoviensia* 5 (2000), pp. 43–56.

W.B. Henning, “A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatârân,” *BSOAS* 14/3 (1952), pp. 501–522 (= *Acta Iranica* 15, W.B. Henning Selected Papers II, Liège 1977, 387–408).

Horvath, J. and P.Wexler (eds.), *Relexification in creole and non-creole languages. (With special reference to Modern Hebrew, Haitian Creole, Romani and Rumanian.)* (Wiesbaden, 1997).

Howard-Johnston, J. “Byzantium, Bulgaria and the Peoples of Ukraine in the 890s,” *MAIET* 7 (1999), pp. 342–56.

——, “The De Administrando Imperio: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus,” in *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*, ed. M. Kazanski, A. Nersessian and C. Zuckerman, (Paris, 2000), pp. 301–336.

——, “The Official History of Heraclius’ Persian Campaigns,” *The Roman and Byzantine Army in the East*, ed. E. Dabrowa, Cracow 1994, pp. 57–87.

——, “Heraclius’ Persian Campaigns and the Revival of the East Roman Empire,” *War in History* 6 (1999), pp. 1–44.

İnan, A., *Tarihî ve Bugün’ün Şamanizm* (Ankara, 1954).

Kalinina, T.M., “Torgovye puti Vostočnoj Evropy (po dannym Ibn Xordadbexa i Ibn al-Fakixa),” *Istorija SSSR*. (Moscow), 1986. No. 4., pp. 68–82.

Khazanov, A.M., *Nomads and the Outside World* (Cambridge, 1984, 2nd ed. Ann Arbor, 1994).

——, “The Spread of World Religions in Medieval Nomadic Societies of the Eurasian Steppes” in M. Gervers, W. Schleppe (eds.), *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic* (Toronto Studies in Central and Inner Asia, 1, Toronto, 1994), pp. 11–33.

Kargalov, V.V., *Vnešnepolitičeskie faktory razvitiya feodal’noj Rusi* (Moskva, 1967).

Kizilov, M. and D. Mikhaylova, “The Khazar Kagante and the Khazars in European Nationalist Ideologies and Scholarship,” *AEM Ae* 14 (2005), pp. 31–53.

Kljaštornyj (Kliashtornyj), S.G., “Drevnejšee upominanie slavjan v Nižnem Povolž’e,” *Vostočnye istočniki po istorii narodov Jugo-Vostočnoj i Central’noj Evropy*. (Moskva, 1964), vyp. I., pp. 16–18.

Koestler, A. *The Thirteenth Tribe. The Khazar Empire and its Heritage* (London. 1976)

Konovalova, I.G., “Padenie Xazarii v istoričeskoj pamjati raznyx narodov,” *Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy* 2001 (Moskva, 2003), pp. 171–190.

Kovalev, R.K., "What Does Historical Numismatics Suggest About the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? Question Revisited," *AEMAE* 13 (2004), pp. 97–129.

——, "Commerce and Caravan Routes Along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries). Part I: The Western Sector," *AEMAE* 14 (2005), pp. 55–105.

——, "Creating Khazar Identity through Coins: The Special Issue Dirham of 837/8" in F. Curta (ed.), *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages* (Ann Arbor, 2005), pp. 220–253.

Kovalevskaja, V.B., *Kavkaz i Alany* (Moskva, 1984).

Kristó, Gy., *Hungarian History in the Ninth Century* (Szeged, 1996)

A. Kryms'kyj, "Prolehomena do istorii xazariv, zvidky vony vyzjalsja i jaka ix mova" *Movoznavstvo* (Kyïv, 1941)?

Kulakovskij, Ju., *Alany po svedenijam klassičeskix i vizantijskix pisatelej* (Kiev, 1899).

Kunik, O.O. [A.], *Firkovič i Toxtamyš* (Sankt Peterburg, 1876)

Kunsmann, H., *Beiträge zur Geschichte der Besiedlung Nord- und Mittelddeutschland mit Balkanslaven* (Munich, 1987).

Kuznecov, V.A., *Očerki istorii Alan* (Vladikavkaz, 1992).

Lewicki, T., "Kabarowie (Kawarowie) na Rusi, na Węgrzech i w Polsce we wczesnym średniowieczu," *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, eds. G. Labuda and S. Tabaczyński, (Wrocław-Krak.w-Gdańsk-Łódź, 1987–1988), 2, pp. 77–87.

Ligeti, L., "The Khazarian Letter from Kiev and its attestation in Runiform Script," *AOH* 31 (1981), pp. 5–18.

——, *A magyar nyelv török kapcsolatai a bonfoglalás előtt és az Árpád-korban* (Budapest, 1986).

Magomedov, M.G., *Obrazovanie xazarskogo kaganata* (Moskva, 1983).

——, "Dagestan i strana Bersilija" in A.X. Xalikov et al. (eds.) *Rannie bolgary v Vostočnoj Evrope* (Kazan' 1989), pp. 24–34.

Manandjan, Ja.A., "Maršruty persidskix poxodov imp. Iraklija," *Vizantijskij Vremennik* (NS), Vol. III (1950), pp. 133–153.

Marquart, J., *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften* (Leipzig, 1898).

——, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen* (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-hist. Klasse, Neue Folge. Bd.III aus den Jahren 1899–1901 (Berlin 1901).

——, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903).

Markwart (Marquart), J., *A Catalogue of the Provincial Capitals of Ērānšahr* (Pahlavi Text, Version and Commentary), ed. by G. Messina S.I., Pontificio Istituto Biblico (Roma, 1931).

Mavrodina, R.M. , *Kievskaja Rus' i kočevniki (Pečenegi, Torki, Polovcy)* (Leningrad, 1983).

——, “Rus' i kočevniki” in V.V. Mavrodin et al. eds., *Sovetskaja istoriografija Kievskoj Rusi* (Leningrad, 1973), pp. 210-221.

Mason, R.A.E., “The Religious Beliefs of the Khazars” *Ukrainian Quarterly*, LX/4 (Winter, 1995), pp. 383–415.

Menges, K.H., “Etymological Notes on some Păčănăg Names,” *Byzantion* 17 (1944–5), pp. 256–80.

Mishin, D.E., *Sakaliba* (slavjane) v islamskom mire v rannee srednevekov'e (Moskva, 2002).

Mixeev, V.K., *Podon'e v sostav xazar'skogo kaganata* (Xar'kov, 1985).

Moravcsik, J., *Byzantinoturcica*, 3. durchgearbeitete Auflage (Berlin, 1983), 2 vols.

Nagrodzka-Majchrzyk, T., “Chazarowie” in K. Dąbrowski, T. Nagrodyka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie* (Wrocław- Warszawa-Kraków, 1975), pp. 377–477.

Németh, J. (Gy.), “Die petschenegischen Stammesnamen,” *Ungarische Jahrbücher* 10 (1930), pp. 27–34.

——, *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Budapest, 1930, 2nd rev. ed., Budapest, 1991).

Noonan, T.S., “Did the Khazars Possess a Monetary Economy? The Numismatic Evidence,” *AEM Ae* 2 (1982), pp. 219–267.

——, “What Does Historical Numismatics Suggest About the History of Khazaria in the Ninth Century?” *AEM Ae* 3 (1983), pp. 265–281.

——, “Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe,” *AEM Ae* 4 (1984), pp. 151–282.

——, “Khazaria as an intermediary between Islam and Eastern Europe in the second half of the ninth century: the numismatic perspective” *AEM Ae* 5 (1985)[1987]. pp. 179–204.

——, “Byzantium and the Khazars: A Special Relationship ?” in J. Shepard, S. Franklin (ed.), *Byzantine Diplomacy* (Aldershot, 1992), pp. 109–132.

——, “The Khazar Economy,” *AEM Ae* 9 (1995–1997), pp. 254–318.

Novosel'cev (Novoseltsev), A.P. “Vostočnye istočniki o vostočnyx slavjanax i Rusi VI–IX vv.” in A.P. Novosel'cev, V.T. Pašuto et al. (eds.), *Drevnerusskoe gosudarstvo i ego meždunarodnoe značenie* (Moskva, 1965), pp. 355–419.

Peeters, P., “Les débuts du Christianisme en Géorgie d'après les sources hagiographiques,” *Analecta Bollandiana* L (1932), pp. 5–58.

Petruxin, V.Ja., *Načalo étnokul'turnoj istorii Rusi IX–XI vekov* (Moskva, 1995).

——, “K voprosu o sakral'nom statuse xazarskogo kagana: tradicija i real'nost” *Slavjane i ix sosedi* 10 (2001), pp. 73–78.

—— and W. Moskovich, A. Fedorchuk, A. Kulik, D. Shapira (eds.), *Khazary. Khazars in series Jews and Slavs*, 16 (Moskva-Ierusalim, 2005).

Pletnëva, S.A., *Ot kočevij k gorodam* (Moskva, 1967).

——, *Kočevniki srednevekov'ja* (Moskva, 1982).

——, *Sarkel i “šilkovyj put”* (Voronež, 1996).

——, *Očerki xazarskoj arxeologii* (Moskva-Ierusalim, 1999).

Pritsak, O., “The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism,” *Harvard Ukrainian Studies* 2/3 (1978), pp. 261–281.

——, “The Role of the Bosphorus Kingdom and Late Hellenism as the Basis for the Medieval Cultures of the Territories North of the Black Sea” in

A. Ascher et al. (eds.), *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern* (New York, 1979), pp. 3–21.

———, *The Origin of Rus'*, (Cambridge, Mass., 1981).

———, “The Pre-Ashenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians” in H.

Aster, P.J. Potichnyj (ed.), *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective 2nd ed.* (Edmonton, 1990), pp. 3–21.

Rayfield, D., *The Literature of Georgia. A History* (Oxford, 1994).

Róna-Tas, A., “A kazár népnévről” *Nyelvtudományi Közlemények* 84 (1982), pp. 349–380.

———, “Újabb adatok a kazár népnév történetéhez” *Nyelvtudom.nyí Közlemények* 85 (1983), pp. 126–133.

———, *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe* (Budapest, 1996, 19972).

———, “Ugor, ogur or ugur? Remarks on the name “Finno-Ugrian” in: Mészáros, E. (ed.), *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére* (Szeged, 1996), pp. 265–269.

———, “An “Avar” word: terem” in: Berta, Á., B. Brendemoen, C.Schönig (eds.) *Symbolae Turkologicae*, (Uppsala, 1996), pp. 181–188.

———, “Western Old Turkic” in: Johanson, L. [Ed.] *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics, August 3–6, 1994*, (Wiesbaden, 1998), pp. 619–626.

———, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages* (Budapest, 1999), rev. Eng. Trans of *A honfoglaló magyar nép*.

———, “Where was Khuvrat’s Bulgaria?” *AOH* 53 (2000), pp. 1–22.

———, “Novye dannye k istorii étnonima “khazar” in: *Hungaro-Rossica, Bjulleten'* (Newsletter), *Rossijskaja Akademiya nauk, Obščestvo Vostokovedov*, (Moskva, 2002), pp. 217–230.

———. “Turkic—Alanian—Hungarian contacts,” *AOH* 58 (2005), pp. 205–213.

Roux, J-P. , *La religion des Turcs et des Mongols* (Paris, 1984).

Russell, J.R. *Zoroastrianism in Armenia*, Harvard Iranian Series Volume Five, (Cambridge 1987).

Rybakov, B.A., “K voprosu o roli Xazarskogo kaganata v istorii Rusi,” *Sovetskaja Arxeologija*, 18 (1953), pp. 128–150.

Senga, T., “The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars,” *Journal of Asian History* 24 (1990), pp. 57–69.

Shapira, D. “Yitshaq Sangari, Sangarit, Bezalel Stern, and Avraham Firkowicz: Notes on Two Forged Inscriptions,” *AEM Ae* 12 (2002–2003), pp. 223–260).

—— (with contributions by M. Ezer, A. Fedortchouk, M. Kizilov), “Beginnings of the Karaites of the Crimea Prior to the Early Sixteenth century,” *A Guide to Karaite Studies: An Introduction to the Literary Sources of Medieval and Modern Karaite Judaism*, ed. M. Polliack (Leiden, 2003), pp. 709–728.

——, “Indeed Ancestral Tombs? – Historical Data and their Modification in the Tombstone Inscriptions of Abraham Firkowicz,” *Pe’amim* 98–99 (Winter-Spring, 2004), pp. 261–318 [Hebrew].

——, “Judaization of Central Asian Traditions as Reflected in the so-called Jewish-Khazar Correspondence, with Two Excurses: A. Judah Halevy’s Quotes; B. Eldad Ha-Dani; and With An Addendum” in *Khazary*, ed. by V. Ja. Petruxin, W. Moskovich,

A. Fedorchuk, A. Kulik, D. Shapira in series *Jews and Slavs*, 16, (Moskva-Ierusalim, 2005), pp. 503–521.

——, “‘Tabernacle of Vine’. Some (Judaizing?) Features in the Old Georgian Vita of St. Nino,” *Memorial R.P. Michél van Esbroeck, S.J.: Scrinium* 2 (2006), pp. 273–306.

——, “Stray Notes on Aksum and Himyar,” *Memorial R.P. Michél van Esbroeck, S.J.: Scrinium* 2 (2006), pp. 433–443.

——, “Remarks on Avraham Firkowicz and the Hebrew Mejelis ‘Document’” *AOASH* 59/2 (2006), pp. 131–180.

Shepard, J., “The Khazars’ Formal Adoption of Judaism and Byzantium’s Northern Policy” *Oxford Slavonic Papers*, n-s. XXXI (1998), pp. 11–34.

Shnirelman, V. A., *The Myth of the Khazars. Intellectual Antisemitism in Russia, 1970s– 1990s*. Jerusalem: The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, (Hebrew University, 2002).

Sorlin, I., “Le problème des Khazares et les historiens soviétiques dans les vingt dernières années” *TM*, 3 (1968), pp. 423–455.

Stratos, A.N., *Byzantium in the Seventh Century*, I: 602–634 (Amsterdam, 1968).

Szyszman, S., “Le roi Bulan et le problème de la conversion des Khazars” *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, 33 (1957), pp. 68–76.

———, “Les Khazars. Problèmes et controverses” *Revue de l’Histoire des Religions*, 152 (1957), pp. 174–221.

Toločko, P.P., *Drevnjaja Rus’* (Kiev, 1987).

———, *Kyivs’ka Rus’* (Ky.v, 1996).

———, *Kočevye narody stepej i Kievskaja Rus’* (St. Petersburg, 2003).

———, “K voprosu o xazaro-iudejskom proisxoždenii Kieva,” *Xazarskij al’manax* 2 (Kiev- Khar’kov-Moskva, 2004), pp. 99–108.

Torpusman, A.N., “Antroponimija i étničeskie kontakty narodov Vostočnoj Evropy v srednie veka” in M. Členov (ed.), *Imja-étnos-istorija* (Moskva, 1989), pp. 48–53.

Tortika, A.A., “Kievskoe pis’mo’ xazarskix evreev: k probleme kritiki soderžanija istočnika” *MAIET*, X (2002), pp. 535–542.

van Esbroeck, M., “Une chronique de Maurice a Héraclius dans une récit des sièges de Constantinople,” *Bedi Kartlisa* 34 (1976), pp. 74–96.

———, “Lazique, Mingrèlie, Svanéthie et Aphkhalie du IVe au IXe siècle,” *Il Caucaso: cerniera fra cultura del Mediterraneo all Persia (secoli IV–XI)*. 20–26 aprile 1995, *Settimane di studi sull’Alto Medioevo*, 43 (Spoleto 1996), pp. 195–221.

Varady, L., “Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos,” *BZ* 82 (1989), pp. 22–58.

Vaščenko, ..D., “Xazarskaja problema” v otečestvennoj istoriografii XVIII–XX vv. (St.Petersburg, 2006).

Vasiliev, A.A., *The Goths in Crimea* in Monographs of the Medieval Academy in America 11, (Cambridge Mass., 1936).

Vernadsky, G., *Ancient Russia* (New Haven, 1943).

Vixnovič, V.L., *Karaim Avraam Firkovič. Evrejskie rukopisi, istorija, putešestvija* (SPb., 1997).

Weinreich, U. Yiddish and Colonial German in Eastern Europe: The differential impact of Slavic. *American contributions to the Fourth International Congress of Slavists* (The Hague, 1958), pp. 369–421.

Weinryb, B. , “The Khazars. Annotated Bibliography” *Studies in Bibliography and Booklore, Library of Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion*, VI (Spring, 1963), pp. 111–129.

——, “The Beginnings of East European Jewry in Legend and Historiography” in M. Ben-Horin et al. (eds.), *Studies and Essays in Honor of Abraham A. Neuman* (Leiden, 1962), pp. 445–502.

Werner, J., *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*, (München, 1984).

Wexler, P., “Jewish interlinguistics: facts and conceptual framework,” *Language* 57 (1981), pp. 99–149.

——, *Explorations in Judeo-Slavic linguistics* (Leiden, 1987).

——, “Yiddish—the fifteenth Slavic language,” *International Journal of the Sociology of Language* 91 (1991), pp. 1–150, 215–25.

——, *The Balkan substratum of Yiddish. A reassessment of the unique Romance and Greek components*. (Wiesbaden, 1992).

——, “Jewish linguistics: 1981–1991–2001,” *Historical linguistics 1991. Papers from the 10th International Conference on Historical Linguistics*, ed. J. van Marle (Amsterdam- Philadelphia, 1993), pp. 343–361.

——, *The Ashkenazic Jews. A Slavo-Turkic people in search of a Jewish identity* (Columbus, Ohio, 1993).

——, *The non-Jewish origins of the Sephardic Jews* (Albany, 1996).

——, “Što mohuc’ idyš, sučasny iwryt, éesperanta a taksama serbalužyčane, palešuki i xazary skazac’ pra paxodžanne habr.jaw-aškenazi?” *Arche* 3 (2000), pp. 117–26.

——, *Two-tiered relexification in Yiddish: the Jews, the Sorbs, the Khazars and the Kiev-Polessian dialect* (Berlin-New York, 2002).

——, [ms.] *An etymological dictionary of the Yiddish language. (Motivating component choice in relexified Sorbian and Kiev-Polessian).*

Whittow, M., *The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025* (London, 1996).

Xvol'son, D. "Evrei-karaimy", *Žurnal Ministerstva vnutrennix del* (1843), part 1, pp. 263–284.

Yarmolinsky, A., "The Khazars, A Bibliography" *Bulletin of the New York Public Library* XLII (1938), pp. 695-710.

——, "The Khazars [an annotated] Bibliography 1940–1958" *Bulletin of the New York Public Library* LXIII (1959), pp. 237–241.

Zajączkowski, A., *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*. (Kraków, 1947).

——, "O kulturze chazarskiej i jej spadkobiercach," *Myśl Karaimska* 1(1946), pp. 5–34.

Zetejšvili, S.G., "Svedenija ob alanax v 'Xronografii' Feofana," *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR* 1975g. (Moskva, 1976), pp. 81–86.

Zuckerman, C. (see also Cukerman, K.) "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus' Oleg and Igor," *REB* 53 (1995), pp. 237–270.

——, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson" *Byzantine and Modern Greek Studies* 21 (1997), pp. 210–222.

——, "Les Hongrois au pays de Lebedia: Une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836–889," in *TO EMPOLEMO BUZANTIO/ Byzantium at War* (9th–12th c.), Athens 1997, pp. 51–74; tr. in Russian, with an appendix: "Vengry v strane Levedii. Novaja deržava na granicax Vizantii i Xazarii ok. 836–889 gg.," *MAIET* 6 (Simferopol 1998), pp. 659–684.

——, "Heraclius in 625", *REB* 60, 2002, pp. 189–197.

Website: www.khazaria.com

Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmi Ansiklopedisi “Cengiz” Maddesi

Yazan:

Ali Ekber DİYANET

Çeviren

Fatih ÇİFTİÇİ*

Çengiz veya Çingiz Hân¹ (h.549-624?/m.1154-1227), Moğol imparatorluğunun kurucusunun lakabı ve tarihin en şöhretli ve en büyük fatihlerinden.

Camiü't-Tevarih veya Tarih-i Cihangûşa gibi Moğol tarihinin en önemli kaynakları, Cengiz'in yaşamının ilk yıllarını özet olarak aktarmışlardır (Reşidüddin, 1/306-307); bu nedenle onun doğum tarihi tam olarak belli değildir. Moğollar arasından gelen tevatürü dikkate alacak olursak, [Cengiz Hân'ın] h.549'un ortalarında Türk-Moğol Hayvan Takvimi'ne göre domuz yılında, Onon nehri sahilinde bulunan Dolun Buldâk (Dâli Un Buldâk) bölgesinde doğmuş olması gerekir (a.g.e., 1/309-310; Tarih..., 16; Benakiti, 362; Mirhand, 5/823; Hamdullah, 362).

Babası; Moğollar'ın seçilen son hânı Kubul Hân veya Kâbul Kağan'ın (Tarih, 12; Reşidüddin, 1/268-270; Hamdullah, 850) torunu, Bertan Behadır'ın² oğlu; Yesugay Bahadır'dı (Goldan, 382; Reşidüddin, 1/292). Annesi Ulun İke (a.g.e., 1/310) veya Hevalun Ucin (Tarih, 16) Ulkunut kabilesine mensuptu (Reşidüddin, 1/213). Yesugay Bahadır, bu tarihte babasına ve amcasına bağlı olan kavimlerin, Neyrun ve Kıyat kavimlerinin liderliğini üzerine almıştı (a.g.e., 1/270-310-311; Cüveyni, 1/25) ve [Yesugay'a] düşmanlık besleyen ve muhalefet eden Tatarlar'la savaş halindeydi. Yesugay

* Arş. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı; fatihcifticir@gmail.com, Orcid: 0000-0001-6165-2465.

¹ Makale içinde ve dipnotlarda köşeli parantezlerle “[]” belirtilen yerler, tarafımıza aittir. [Bunlardan sonra: Cengiz, Cengiz Hân.]

² [Bundan sonra: Bahadır.]

Tatarlar'ın liderlerinden olan Temuçin Uge [adında birini] yendikten sonra, yeni doğan oğlunun ismini "Temuçin" koydu (Tarih, a.y.; Reşidüddin, 1/310, 311). Yeni doğan [bu] çocuğun doğum sonrası avuç içinde kemiğe benzeyen bir et parçası tuttuğu söylenir (Mirhand, a.y.).

Moğol kabile ve kavimleri İslâm kaynaklarından sonra; Çin, Rus ve onların dışındakilerde de genellikle "Tatar" diye isimlendirilir (IA, III/91) ve Tatar kelimesi h.2/m.8. yüzyıla ait Orhun Abideleri'nde bir kavim ismi olarak geçmiştir (a.y.; Ergin, 131), bununla beraber Yesugay Bahadır, Moğol kavimlerinden biriyle savaş halindedir.

Temuçin daha sonra "Cengiz Hân" diye isimlendirilmiş ve bu adla ünlenmiştir (bkz. m.s.). Bu isim, tarihi kaynaklarda değişik yazı şekillerinde; "Çinggis" (Reşidüddin, 1/268), "Cengiz" (Cüveyni, 1/14; Nesevi, 8), "Cenkiz" (İbnû'l-İbri, Tarih-i Muhtasar..., 229; İbnû'l-Esir, 12/271, 361) diye aktarılmıştır. İbnû'l-Esir, Temuçin'i "el-Nehrci" diye kaydetmiştir (Aynı yerler). Reşidüddin Fazlullah'ın rivayetine göre; "Cengiz" kelimesi "güçlü" ve "şahların şahı" anlamına gelir (1/571; ayrıca bkz. m.s.)

Temuçin dokuz yaşındayken babası Yesugay, Konkırat veya Ungıkırat kavminin lideri [olan] Dey Noyan'ın kızını [Temuçin'e] istedi. Bu kızın ismi Berta (Tarih, 17, 18) veya Burte Fucin'di³ (Reşidüddin 1/299) ve Cengiz'in eşlerinin en gözdesi ve sonraki imparatorların annesiydi (Aynı yerler). Yesugay, Börte Fucin'in ailesi ile anlaştıktan sonra Moğol adetlerine göre oğlunu geleceğin damadı olarak gelinin ailesinin yanına bıraktı, atını düğün hediyesi olarak [onlara] verdi ve kendisi de geri döndü (Tarih, 19). Yolda Tatarlar onu misafir ettiler ve etkisini yavaş gösteren bir zehirle onu zehirlediler. Yesugay kendi mekânına ve yurduna döndüğünde, durumu değişti ve birkaç gün sonra öldü. Ölmeden önce Temuçin'i haberdar etmelerini ve onu geri getirmelerini buyurmuştu (a.y. 19, 20).

Reşidüddin'in rivayetine göre; Yesugay h.562/m.1167'de öldüğünde, Temuçin on yaşındaydı (1/312). Moğollar'ın Gizli Tarihi'nde ise; Yesugay öldüğünde, Temuçin'in yaşı dokuz olarak verilmiştir (s.17-20). Uyum yoktur. Bununla beraber her iki kaynak Cengiz Hân'ın ölümünden sonra yazılmıştır. Sonuç olarak Temuçin, babasının ölümünden sonra kavminin yanına gitmiştir ama, Yesugay'ın itaati altındaki kabileler küçük yaşta birinin liderliğini kabul etmemişlerdir. [Onlar] kendi bölgelerinden göç ettiler ve Yesugay'ın akrabalarından olup, onun ailesi ile düşman olan [gidenler] Tayçiyut kavmine

³ [Bundan sonra: Börte Fucin.]

katıldılar. Temuçin'in annesi, kaçanların arkasından gitmiş, kendi ulus ve kavimlerinden az bir miktarda [insanı] geri döndürebilmişti (Tarih, 22; Reşidüddin, 1/325, 326; Benakiti, 362; Mirhand, 5/824). Bu şekilde Yesugay'ın ailesi yalnız kaldı. Tedbirli, yönetici ve ileri görüşlü bir kadın olan Cengiz'in annesi [Ulun İke], çocuklarının terbiyesini ve onların yaşamının teminini üzerine aldı (Tarih, a.y.; Beyani, 133).

O zamandan (h.562) Temuçin'in ortaya çıkışına kadar yirmi yedi sene geçti. Bu süre boyunca Temuçin ve ailesi Onon nehrinde, acizlik ve darlık içinde, yarı gizli bir şekilde yaşıyorlardı. Balıkçılık ve avcılıkla günlerini geçiriyorlardı. Cengiz bu yıllarda Tayçiyutlar ve diğer bazı Moğol kabileleri ile birkaç kez savaştı. Üstelik bir defa da Tayçiyutlar'a esir düştü ama onların elinden kaçtı ve bataklıkta saklandı. Çupanlar ailesinin ataları [olan] Suldus kabilesinden Surkan Şira (Şire) onu kurtardı (Reşidüddin, 1/328; Tarih, 26, 28; Mirhand, a.y.; Benakiti, 362, 363). Cengiz böyle sert şartlar altında büyüdü ve zamanla Moğol kabilelerinden bazısını kendisine bağladı. Bununla beraber Moğollar'dan büyük bir grup, ona düşmanlık ettiler ve Cengiz bir birlik kurmaya ihtiyaç duydu. Bundan dolayı, Kerayit kabilelerinin lideri ve [Cengiz'in] babasıyla bir dostluk ve birliğe sahip olan Ong Hân Tuğrul'a doğru yöneldi. Cüveyni'nin rivayetine göre; Ong Hân, onu güler yüzlülükle kabul etti ve o ikisi ittifak kurdular (a.g.e., Reşidüddin, 1/359-363; Tarih, 39; Morgan, Chingiz Kha'n...», 60). Diğer taraftan Tayçiyut, Salcut, Konkırat ve onların dışındaki kabileler Cengiz'e karşı birleştiler ve Cengiz-Ong Hân birliğiyle savaşa girdiler (Reşidüddin, 1/365; Mirhand, a.y.). Temuçin gençlik döneminde, Ong Hânla birleşmeden önce Börte Fucin ile evlenmişti ve bu evlilik onun güç ve nüfuz kazanmasına sebep olmuştu. Bu zamandaki [birleşmeden sonra Cengiz'e] muhalif kabilelerden bazısı onla dosttu ve Mergitler onun ordusuna saldırıp, karısı Börte Fucin'i esir almışlardı. Temuçin, Ong Hân'ın yardımıyla Mergitler'i yenip, karısını kurtarmıştı (Tarih, 33-36, 39, 44; Reşidüddin, 1/364; Grousset, 255-256).

Temuçin h.596/m.1200'de Ong Hân'la düzenlediği bir kurultaydan sonra, onunla beraber Mergitler'le savaşa gitti ve onları yendi (Reşidüddin, 1/371-372). Konkırat, İkiras ve onların dışındaki Moğol kavimlerinden bazısı h.597'de Camuka Saçan'ı gürhanlığa seçtiler (Tarih, 70) ve Temuçin'le savaşa hazırlandılar ama, yenildiler. Konkırat kavmi de [Temuçin'e] bağlandı (Reşidüddin, 1/377-379).

Camuka bu yenilgiden sonra, Ong Hân'ın oğlu Songun isminde biriyle birlik olup, Temuçin'le tekrar savaşa hazırlandı. Her ikisi Ong Hân'ın yanında

Temuçin'i kötilediler. Ong Hân, Camuka'yı «boş konuşan, itibarsız ve güvenilmeyen biri olarak» biliyordu. Onların sözlerine inanmadı ama, sonunda Temuçin'in düşmanları onu da savaşmaya ikna ettiler (Tarih, 93). Temuçin ve Ong Hân arasında, Balcune bölgesinde h.599'da bir savaş oldu. Ong Hân yenildi ve firar etti. Naymanlar'ın elinde öldürüldü (Cüveyni, 1/27; Reşidüddin, 1/382, 386, 395-398; Mirhand, 5/825). Bu şekilde Temuçin, Kerayit kavminin en güçlü hânını da yenmiş oldu ve o sırada "Hân" lakabını aldı (a.g.e., Reşidüddin, 1/398, 399; Barthold, 383). Daha sonra Naymanlar'la savaştı, onların lideri Tayang Hân'ı yendi ve Tengut⁴ bölgesini ele geçirdi (Reşidüddin, 1/414-420; Mirhand, 5/826-827).

Temuçin, Moğolistan kabilelerinin çoğunu yendikten sonra h.602/m.1206'da büyük bir kurultay topladı. Onun emriyle dokuz dereceli beyaz bir tuğ kurdular ve büyük bir kalabalık topladılar. Bu toplulukta Kukçu veya Teb Tengri dedikleri büyük bir kâhin vardı (Reşidüddin, 1/421) ve kendisi gaybtan haber aldığını iddia ediyordu. Tanrı ile konuştuğu ilhamıyla; Temuçin'e bundan sonra, "şahların şahı" ve "gökyüzünün oğlu" anlamına gelen "Cengiz" denilmesi gerektiğini ve Tanrı [tarafından] bilinen dünyanın ona ve çocuklarına bahşedildiğini ilan etti (a.g.y., Tarih, 54; Mirhand, 5/828, 829; Barthold, 383, 384; Cengiz anlamı için bkz: Mûsevi, 3/2019, 2020). Bu tarihten sonra Cengiz Hân; Moğol kabilelerinin tamamının "Büyük Hân"ı (Morgan, «Chingiz Kha'n», 61) diğer bir tabirle "Hakan-ı Cihan" ve "imparator" oldu (Grousset, 274,, 275; Saunders, 52, 53). Kukçu, hilekâr biri olduğundan [daha önceki] kehanetinden yararlanmak istedi. Cengiz'e üstünlük tasladı. [Bundan dolayı] Cengiz'in emriyle tutuklandı ve öldürüldü (Mirhand, a.y.; Saunders, 53, 54; Grousset, 275).

Cengiz Hân, daha sonra Moğollar'ın "Kaşın" dedikleri Tangut vilayetini ele geçirdi ve böylece Kırgızlar, Mergitler, Uygurlar, Karluklar ve diğer kabileleri itaati altına aldı (Bkz. Reşidüddin, 1/421, 426, 440; Mirhand, a.y.).

Bu şekilde, Moğolistan ve Moğol kavimlerinin tamamının itaati Cengiz Hân'ın eline geçmiş oldu. O sırada Cengiz bir bir topluluklara saldırma kararı aldı. İlk olarak Çin'in kuzeyine veya Hıtay'a yöneldi. Onun kuvvetleri iki yıl boyunca -h.609/m.1212'den h.611/m.1214'e kadar- dört defa bu ülkeye art arda hücum etti. Bu saldırılarda, halkı Kış ve Tibet asıllı budist ve Çin'in diğerlerine göre daha küçük ve daha zayıf şehri olan Hesi Hesya'yı aldı ve

⁴ [Bundan sonra: Tangut.]

ticaret yollarının kontrolünü ele geçirdi (Saunders, 53; Grousset, 286; Morgan; a.g.e., 65); daha sonra o ülkenin başkenti olan Zhongdu [中都] - Hânbalık [元大都] tarafına doğru yöneldi. Çin padişahı Altay Hân ile barış oldu ve [Altay Hân] Guncu Hatun adındaki kız kardeşini eş olarak Cengiz'e gönderdi (Reşidüddin, 1/441-448, 450; Mirhand, 830-832). Bununla beraber Moğollar'ın Çin'e tam hâkimiyeti Cengiz Hân öldükten sonra, Ugtay⁵ zamanında h.632'de gerçekleşmiştir (Reşidüddin, 1/456-460; Saunders ve Morgan a.y.; Grousset, 288). Ancak bu akınlar ve Çin'in büyük bir kısmının fethi, Cengiz ismini halk arasında ünlendirdi (Barthold, 393).

Cengiz Hân daha sonra Moğolistan'a döndü (Reşidüddin, 1/450). Subutay Bahadır ve Burğan Noyan'ı Tumat kavmi ve Mergitler'le (a.g.e., 1/456-458) ve Cebe Noyan'ı, Karahitay ülkesine sığınmış olan Naymanlar'ın padişahı Kuçluk (Kuşluk) Hân ile savaşmaya gönderdi. Kuçluk Hân [bir vakit] Karahıtaylar'ın padişahı Gür Hân için bir zindan kurdurmuştu, müslümanlara ve diğer halka işkence ediyordu, [Kuçluk Hân] kaçtı ve daha sonra öldürüldü; Kaşgar ve Balasagun bölgesi de Moğollar'ın eline geçti (a.g.e., 1/459-468; Mirhand, 5/840, Morgan, 67; Saunders, 55; İkbâl, 24). Kuçluk Hân'ın zalimliği, Kaşgar ve bölge halklarının Cengiz'in ordusunu kurtarıcı olarak karşılamasına neden olmuştur (a.y.).

Karahıtaylar'ın yok olmasıyla, onların ülkesi Cengiz Hân'ın eline geçti ve bu şekilde Hârizmşahlar ülkesi ile sınırdaş ve komşu olundu. Cengiz Hân ve Muhammed Hârizmşah, kendi aralarında ticari bağların varlığı ve yayılmasına önem veriyorlardı. Bu yolda ilk adım Hârizmşah tarafından atıldı. O, Bahaeddin Razi önderliğindeki bir heyeti, Cengiz Hân'ın huzuruna gönderdi. Heyetin aslı işi; Cengiz Hân savaş gücü ve gerçek kuvvetinden bir haber elde etmektir. Cengiz Hârizmşah sefirini ve beraberindeki heyeti saygıyla kabul etti ve sultan Muhammed'e mesaj gönderdi ve kendisini Doğu'nun hükümdarı ve sultanı da Batı'nın hükümdarı saydı. Tam bir emniyetle tüccarların gidiş-gelişi için taraflar arasında barış ve asayişin sağlanmasını ifade etti (Barthold, 393-393; Spuler, 16-17; Morgan, «Chingiz Kha'n», 68; İkbâl, 21-22). O [Cengiz Hân] da Hârizmşah heyetine bir cevap olarak; Mahmud Yalvaç Hârizmi, Ali Hoca Buhari ve Yusuf Kenkay Otrari önderliğinde ve hepsi müslüman olan tüccarlardan oluşan dört elli kişilik bir kervanla birlikte bir heyeti oldukça pahalı hediyelerle birlikte sultan Muhammed'e gönderdi. Onu kendi oğlu olarak tanıdı (Nesevi, 49-51; Ebûlgazi, 96-100; Cüveyni, 1/27; Reşidüddin, 1/473; İbnû'l-

⁵ [Bundan sonra: Ögedey.]

İbri, Tarih-i Muhtasar, 230; İbnû'l-Esir, el-Kâmil, 12/361, 362; Mirhand, 5/840-841; Barthold, 396). Bununla beraber, ticaret kervanı ve elçilik heyeti Otrar şehri sınırına geldiğinde, oranın hâkimi Gayır Hân lakaplı ve Muhammed Hârizmşah'ın annesi Terkan Hatun'un akrabalarından olan İncalcık, onların hepsini tutukladı ve sultanın izniyle onların malını müsadere etti, hepsini öldürdü. Sadece bir kişi onların arasından kaçtı ve bu olaydan Cengiz Hân'ı bilgilendirdi (A.y.; Minhac, 2/103-104; Reşidüddin, 475; Morgan, a.y.; Kafesoğlu, 240).

Muhammed Hârizmşah'ın Otrar olayındaki rolü hakkında değişik rivayetler vardır: Nesevi, (s.50-52) sultanın onların sadece yakalanmalarını emrettiği ve Otrar hâkiminin ticaret mallarına tamah ederek onları keyfi bir şekilde öldürdüğü inancındadır (Ayrıca bkz: Kafesoğlu, 242). Diğer yandan İbnû'l-Esir (12/362) malların [sultanın] yanına gönderilmesine dayanarak sultanın [katliama] açık izninden bahsetmiştir. Malların Semerkantlı ve Buharalı tüccarlara satılması bu görüşün delilidir. İbnû'l-Esir'in rivayetine göre; tüccarların öldürülmesine Hârizmşah'ın tepkisi; hırstan öte, ticari ilişkilerin yayılmasını önleme ve silahların Cengiz'e ulaşmamasını sağlamaktır. Çünkü casuslar, Moğollar'ın silah yapımı ve [savaş] hazırlığı ile meşgul olduklarını haber vermişlerdir.

Her durumda, [Otrar Olayı] Cengiz Hân'ı öyle bir sinirlendirmiştir ki, [Cengiz Hân] bir tepenin üstüne gitmiş, başını açarak «Tacik ve Türk'ü Yaratan»dan kendisine intikam kuvveti bahşetmesini istemiştir (Cüveyni, 1/62; Reşidüddin, 1/474; İbnû'l-İbri ve Morgan a.y.). Daha sonra, babası Sultan Tekiş'in emirlerinden olan Kuç Buğra ve yanındaki iki kişiyi Hârizmşah'ın yanına gönderdi ve Otrar hâkiminin teslimini istedi (Nesevi, 52).

Sultan [Muhammed], bu isteği kabul etmemekle beraber Cengiz'e kötü sözler söyledi. Onun isteğiyle elçiyi öldürdüler ve beraberlerindekiilerin sakallarını tıraşladıktan sonra [onları] serbest bıraktılar (İbnû'l-Esir, 12/362-364; Mirhand, 5/841-842; Barthold, 399; İkbal, 23). Bu şekilde, Cengiz Hân'ın İran'a saldırı bahanesi hazırlanmış oldu. Bazı yazarlar, Cengiz Hân'ın Sultan Muhammed'le savaşında ve İran'a saldırıya tahrik edilmesinde, Abbasi halifesi Nasırdinillah'ın payından söz etmişlerdir (Mirhand, a.y.). Halifenin, Hârizmşah'ın doğu komşuları arasında bir müttefik aradığını bilsek de, ittifak elinin Asya'nın doğusuna doğru uzandığına dair bir delil yoktur (Barthold, 400).

Bu olaylardan sonra, Cengiz kendi emirleri ve oğullarından oluşan bir şura oluşturdu ve Sultan Muhammed'le savaşmaya niyet etti. Zilkade 615/Ocak 1219'da Hârizmşah ülkesine doğru yola düştü. Oğullarından her

birini bir tarafa gönderdi. Ögedey ve Çeğetaı'ı⁶ Otrar'a, Tuşı/Cuci'yi Cend'e, kalanını da Hoçend ve Fenaket/Benaket tarafına görevlendirdi. Kendisi de Buhara'ya doğru gitti (Cüveyni, 1/62-66; Reşidüddin, 1/487-488; Minhac, 3/104-105; Mirhand, 5/842; İbnû'l-İbri, a.y.). Kaynaklardan bazısı, Cengiz'in ordu sayısını sekiz yüz bin kişinin üzerinde yazmışlardır (Minhac, 2/104) ama, bu sayı çok abartılı gelmektedir, [Cengiz'in] ordu sayısı muhtemelen yüz elli ve iki yüz bin kişi arasındadır (Barthold, 404).

Cengiz'in ordusunun eline geçen ilk şehir Otrar'dı ve beş ay direnişten sonra teslim olmuştu (Reşidüddin, 1/488-490; Cüveyni, 1/64-66; Nesevi, 54; Minhac, 2/105). Moğollar şehri ele geçirdikten sonra büyük küçük herkesi kılıçtan geçirdiler ve hiç kimseyi sağ bırakmadılar (a.y.). Gayır Hân da bir müddet sonra esir alındı. Cengiz'in emriyle [onun] kulağına ve ağzına erimiş gümüş döktüler ve [onu] tamamen işkenceyle öldürdüler (Nesevi, a.y.). Cend'ten sonra Hoçend ve Benakit Moğollar tarafından ele geçirildi (Cüveyni, 1/66-73; Reşidüddin, 1/490-496).

Cengiz, küçük oğlu Tuluy ile birlikte Zernuk'tan Buhara'ya hareket etti. Zernuk halkı direniş göstermedi, Cengiz onlardan belli bir miktarı esir olarak aldı (a.g.y., 1/496-499; Ebûlgazi, 90; Mirhand, 5/843; Barthold, 408-409). Daha sonra Buhara'ya gitti. Şehir kısa bir süreden sonra teslim oldu ve Cengiz kurban bayramı gününde; 10 Zilhicce h.616/m.16 Ocak 1220'de şehre girdi. Cengizliler, kendileriyle savaşıyan bir grubu esir ettiler, kalanını da küçük-büyük, genç-yaşlı [demeden] öldürdüler (Reşidüddin, 1/499). Daha sonra şehri ateşe verdiler, mescitleri at ahırlarına dönüştürdüler (Minhac, a.y.; Nesevi, 63-65; İbnû'l-Esir, 12/365-366; İbnû'l-İbri, Tarih-i Muhtasar, 233; Cüveyni, 1/75-84; Reşidüddin, a.y.). O sırada sıra Semerkant'a geldi. Bu şehrin istihkâmı yeterli değildi, direnmeden teslim oldu. Cengizliler, h.617 aşure günü şehri ele geçirdiler, yağmadan sonra orayı ateşe verdiler ve birçok kişiyi öldürdüler ve esir aldılar (Cüveyni, 1/95-96; Minhac, 2/107; Mirhand, 5/846-847; İbnû'l-Esir, 12/366-367; İbnû'l-İbri, a.y., 234-235; Grousset, 300; Reşidüddin, 1/501-503).

Daha sonra Cengiz, kendi emirlerinden olan Subutay Bahadır ve Cebe Noyan'ı Sultan Muhammed'in takibine gönderdi (a.g.y., 1/504; Cüveyni, 1/112-116). Sultan daima kaçış halindeydi, sonunda Mazenderan Denizi'nde Abeskun adasına sığındı ve hemen orada öldü (İbnû'l-Esir, 12/370; Reşidüddin, 1/509-510; Mirhand, 5/847; Barthold, 426).

⁶ [Bundan sonra: Çağatay.]

Diğer taraftan, Hârizm'e gitmiş olan Ögedey ve Çağatay beş ay kuşatmadan sonra oranın merkezi Ürgenç veya Gürgenç/Cürcaniye'yi ele geçirdiler. Cengizliler meslek sahiplerini ayıkladı, kadın ve erkekleri esir ettiler ve geri kalanını öldürdüler (Cüveyni, 1/96-101; Nesevi, 69-70; Reşidüddin, 1/512-517; Mirhand, 5/850-851; Bkz, Barthold, 436-437). İbnû'l-Esir'in rivayetine göre; Cengizliler halkı yağmaladıktan sonra, Ceyhun barajını bozdular, şehri su bastı ve bütün yapılar suyun altında kaldı. Cengiz, Tirmiz'den sonra Nehşeb ve Belh'i ele geçirdi. O şehirlerin halkını kılıçtan geçirdiler (İbnû'l-Esir, 12/366-370, 390; ayrıca bkz. Reşidüddin, 1/517, 520, 530-533). Tuluy da Merv'i ele geçirdi ve yedi yüz bin insanı öldürdü (İbnû'l-Esir, 12/391, 393). O sırada, Cengiz'in damadı Tağacar'ın kan intikamını almak için Nişabur'u [Moğollar] öyle bir hale getirdiler ki, orası zirai bir yer haline geldi (Cüveyni, 1/140; İbnû'l-Esir, 12/393; Reşidüddin, 1/517-525).

Cengiz, h.619/m.1222'de Celaleddin Hârizmşah'ı takibe koyuldu ve onu Sind Nehri kenarında yendi. Buna rağmen Celaleddin mucizevi bir şekilde atıyla beraber kendisini Sind'ten geçirdi ve kaçtı (Nesevi, 110-112; Reşidüddin, 1/525-528; Hamdullah, 497).

Cengiz'in orduları; Kafkas, Hemedan, Azerbaycan ve üstelik Rusya'nın bir kısmı gibi İran'ın diğer noktalarını ele geçirip, Moğol hânının ülkesine eklediler (İbnû'l-Esir, 12/372-383; Reşidüddin, 1/531-535; Ebûlgazi, 132; Cengiz'in fetihlerinden birçoğu hakkında bilgi için bkz. Minhac, 2/110).

Cengiz, bu zaferlerden ve kısa bir müddet Taşkent'te kaldıktan sonra karargâhı olan Moğolistan'a geri döndü (h.621/m.1224). Tangutlar'la h.623'te tekrar savaştı ve onlardan birçoğunu öldürdü (Reşidüddin, 1/525-527). Bu savaştan döndüğü sırada yol ortasında hastalandı ve ölümünün yakın olduğunu hissettiğinde oğullarını topladı. Ögedey'i veliaht yaptı, hukuk işlerini ve yasanın icrasını Çağatay'a -ki onları iyi biliyordu- verdi ve ordu işlerini de en küçük oğlu Tuluy'a verdi (a.g.y., 1/538-539) ve oradan evde ölmek istemediğinden dolayı Tangutlar'a doğru gitti. Birkaç ay sonra Ramazan h.624/Ağustos m.1227'de öldü. Cenazesini Burkan Kaldulun Dağı'na götürdüler. Daha önce kendisinin belirlediği bir yere gömdüler (Cüveyni, 1/144; Reşidüddin, 1/541; Minhac, 2/148; İbnû'l-İbri, Tarihû'z-Zaman, 272; Morgan, «Chingiz Kha'n», 72; Hamdullah, 581-583).

Reşidüddin'in rivayetine göre (1/542); Cengiz'in defin yerinde birkaç ot bitmiş, [orası zamanla] bir ormana dönüşmüş ve onun defin yerini gizlemiş. Cengiz'in kabrinin tam yeri belli olmasa da, onun yakınlarından bazıları aynı

dağda gömülüdür. Muhtemelen Cengiz, o yerin güneyinde Huang Hu [黃河] barajı ve Ordos arasındaki bir yerde gömülüdür. Orada iki bez çadır kurulmuştur ve onun içerisinde bakır veya gümüşten iki sandık bulunmuş. [Sandık içinde] altın, çibuk ve fincan da olduğu söylenir. Muhtemelen Cengiz'in kemikleri de onların içindeydi. Bu çadırlar bazı günlerde ziyaret için açılır ve halk onun etrafında kurbanlar verirdi (IA, III, 97).

Cengizliler'in İstilasının Etkileri: İran bölgelerinde Moğollar'ın zaferi, günümüze kadar bu bölgenin tarihinde görülmemiş olaylardır. Kadın-erkek, küçük-büyük halkın katliamı ve kıyımı, şehirlerin yıkımı ve kültürel eserlerin ortadan kalkması (maddi ve manevi), öyle zararlı darbelerle neden olmuştur ki, onların hesabını yapmak uzun yıllar [çalışılsa bile] mümkün olmaz, üstelik bir kısım kültürel etkiler günümüze kadar kalmıştır. Bölge halkının işgale maruz kaldığı darbeler, bu istila sonunda kendilerinin görmüş olduklarıdır. Tarihi kaynakların rivayetine göre; öyle korkunç şeyler olmuştur ki, onlara inanmak güçtür. Cengizliler'le çağdaş olan el-Kâmil'in müellifi İbnû'l-Esir, Moğollar'ın saldırısını büyük bir musibet ve devasa bir olay diye nitelemiştir. Onlar hakkında yazmaktan tiksinti duymuştur ve "keşke annelerden doğulmamasını ve bu olayların görülmemesini" istemiştir (12/358). Bu nedenle İran ve İslâm kaynaklarından bazıları [Cengiz'den] hunhar, kan dökücü melun gibi lafızlarla söz etmişlerdir (A.y., Minhac, 2/114). Buna rağmen, Cengiz ve ardıllarının zamanında yazılmış mektup eserlerinin bir kısmı ondan kötü bir şekilde söz etmemişlerdir, hatta onu övmüşlerdir.

Cengiz Hân, Kore yarımadasından Yakın Doğu ve Avrupa'nın güneyine, Güney Sibirya'dan Hindistan ve Çin'e kadar olan geniş bir bölgeyi miras bırakmıştır («Dâ'iretü'l-Ma'ârif ...⁷», VII, 368). O, Moğol kabileleri arasındaki devam eden savaşları ve çekişmeleri sonlandırdı. Hepsini kendi emri altına aldı, [onları] siyasi bir kurum ve bir kanuna bağlı olarak yönetti (Grousset, 511).

Cengiz, geniş bir bölgenin idaresi için kanunlar ve usüller koydu ki, [bunlar] «Büyük Yasaname» veya «Cengiz Yasası» diye bilinir (Cüveyni, 1/17). Bu kanunların esası, sıkı Moğol gelenekleriydi ama, Cengiz onları ıslah etti. [Bazı] konuları ona ekledi ve ona resmiyet kazandırdı (Morgan, Yasa...⁸»163). Her bir iyi işe ve suça bir sınır belirledi (Cüveyni, a.y.). Yalanın cezası ölümdü (Minhac, 2/145-146); hırsızlık, zina, savaştan kaçma, casusluk, hıyanet, suyu

⁷ Türkiye ...

⁸ «The Great ...»

kirletme ve onun gibi şeylerin cezası da ölümdü (Cüveyni, a.y.). O bu haşin ve sert kanunların sayesinde öyle bir emniyet meydana getirdi ki, «İran'dan Turan'a geniş bir sınırdaki bir sını altınla gidilse, saldırıya uğranılmazdı» (Grousset, 316).

Cengiz Hân askeri bakımdan bilgili ve seçkin biriydi. Orduyu örgütlenme ve yönetmede gizli ve görkemli bir güce sahipti. On bin kişiden oluşan askerleri "tümen" diye adlandırılıyordu. [Askeri yapı] "binlik, yüzlük ve onluk" diye adlandırılmıştı, her birine de bir komutan görevlendirilmişti. Ordu neferlerinin her biri; kılıçlı, okçu ve mızrakçıydı (Cüveyni, 1/22-25).

Cengiz Hân hiçbir dine ve inanca mensup değildi. Bu yüzden hiç birine herhangi bir taassubu yoktu. İslâmiyet, Hıristiyanlık, Yahudilik ve onların dışındaki inançlara özgürlük vermişti. Başkalarının özgürlüklerine tecavüz etmemek şartıyla din takipçileri, kendi merasimlerini gerçekleştirmede özgürdüler (a.y., 1/18). Onun şaman inancına meyilli olduğu ihtimali belirtilmiştir (Bausani, 540). O, bilginlere ve zahitlere saygı gösterirdi (Cüveyni, a.y.). Onun çocukları şehirleri fethettiklerinde, o yerin bir âlimini veya zâhidini alıp Cengiz'in hizmetine gönderirlerdi. Tuluy, Herat'tayken Vahideddin Puşenci onun dikkatini çekmişti ve [o] Cengiz'in yanına gönderildi (Minhac, 2/123-125). Lakap bırakmak Cengiz'in diğer girişimlerindendi. Kendi zamanının mektup ve fermanlarında hân veya kağan lakabı ile yetiniyordu.

Cengiz, medeniyetlere [herhangi bir] aşinalığı olmamasına rağmen, ordu ve ülke işlerinin idaresinde medeni milletlerin tecrübelerinden yararlanırdı. Bu yüzden, kendi sisteminde danışman ve müşavirlerle lüzum olduğunda meşveret ederdi. Müslümanlar, Uygurlar ve Çinliler müşavirdiler (İkbal, 75-76).

Cengiz Hân kavimler arasındaki ticari ilişkilere önem verirdi ve ticaretin revacı ve yolların güvenliğinin sağlanması için çaba sarf ederdi. Onun zamanında karakol yolları kuruldu ve her yerde gözcüler görevlendirildi. Bu işler, ticaretin parlamasına neden oldu (Saunders, 68-69). Moğollar'ın bir yazısı olmadığından, [Cengiz Hân] Uygurlar'ın Moğollar'ın çocuklarına yazıyı öğretmesini, tomarlardaki fermanların ve hükümlerin o yazıyla yazılmasını ve [yazıların] hânın hazinelerinde saklanılmasını emretti. Bu tomarlar otuz üç defterdi. Lüzumlu konularda onlara müracaat edilir ve onların içindekilerine göre davranılırdı. Cengiz bu işin icrasını Çağatay'a vermişti (Cüveyni, 1/17; Mirhand, 5/833; İkbal, 77; «Dâ'iretü'l-Ma'ârif», a.y.).

Cengiz de diğer dünya fatihleri gibi ve hatta onlardan biraz daha fazla, kan dökücüydü. Kendi gücünü tespit etmek için halkı grup grup öldürüyordu. Öyle ki, daha önce şehirlerin alınmasında buna işaret edilmişti ama, bazıları bu vahşilik ve sertliği [Cengiz'in] fitratı olarak kabul etmemişlerdir [Barthold, 460; Grousset, 310] ve bunu onun yetişme çevresinin sert neticesi olarak görmüşlerdir (a.y.).

Cengiz Hân, görünüş bakımından -Horasan'a hücum [ettiği vakitte] altmış beş yaşının başında bulunuyordu- uzun boylu, sağlam bünyeli, devasa cüsseli, kedigözlü, saçları öne taranmış, gayet cesur ve zeki biri olarak vasıflandırılmıştır (Minhac, 2/143-144).

Cengiz Hân, hatun ve hizmetçi bakımından birçok kadına sahipti ki, onların beş yüz kadar olduğu yazılmıştır ve her biri bir kavimdendir. [Buna rağmen] onlardan sadece beş tanesi hatundu, özel bir öneme ve itibara sahiptiler (Reşidüddin, 1/299-303). Onların en büyüğü; beş kız ve dört erkek sahibi [aynı zamanda] Cengizli imparatorlarının annesi olan Bört Fucin'dir.

Kaynakça

İbnû'l-Esir, el-Kâmil; İbnû'l-İbri, Barhebraeus, Tarihû'z-Zaman, terc., İshak Ermele, Beyrut; h.1406/m.1986; a.g.y., Tarihû Muhtasarî'd-Düvel, neşr., Antuvan Salihani, Beyrut, 1958; Ebûlgazi Bahadır Hân, Şecere-yi Türk, neşr., Desmaisons, St. Petersburg, h.1287/m.1871; İkbâl Aştıyani, Abbas, Tarih-i Moğol, Tahran, ş.1341; Benakiti, Davud, Tarih, neşr. Cafer Şiar, Tahran, ş.1348; Beyani, Şirin, Zen der İran-i Moğol, Tahran, ş.1352; Moğollar'ın Gizli Tarihi, terc., Şirin Beyani, Tahran, ş.1350; Cüveyni, Ata Melik, Tarih-i Cihangûşa, neşr., Muhammed Kazvini, Leiden, h.1329/m.1911; Hamdullah Müstevfî, Tarih-i Güzide, Abdülhüseyn Nevai, Tahran, ş.1362; Reşidüddin Camiû't-Tevarih, nşr. Muhammed Ruşen ve Mustafa Mûsevi, Tahran, ş.1373; Minhâc-ı Sirâc, Osman, Tabakat-ı Nasrî, neşr., Abdülhay Habibi, Kabil, ş.1343; Mûsevi Mustafa ve Muhammed Ruşen, Camiû't-Tevarih Hakkında Notlar (Bkz. a.g.e., Reşidüddin Fazlullah); Mirhand, Muhammed, Ravzatû's-Safa, Ayıklama ve Özetleme, Abbas Zeryab, Tahran, ş.1373; Nesevi, Muhammed, Sîret-i Celaledin Mingübernî, Tercome-yi Kohen, Müctebâ Minovi, Tahran, ş.1365; Barthold, W. W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, ed. H. A. R. Gibb, London, 1928; Bausani, A., «Religion Under the Mongols», *The Cambridge History of Iran*, vol. ed. J. A. Boyle, Cambridge, 1968; Ergin, M.,

Orhun abideleri, İstanbul, 1975; Golden, P. B., «Ghenghis Khan», *Dictionary of the Middle Ages*, New York, 1989, vol. VIII; Grousset, R., *L'Empire des Steppes*, Paris, 1948; Kafesoğlu, İ., *Harezmşahlar devleti tarihi*, Ankara, 1984; IA; Morgan, D. O., «*Chingiz Kha'n and the Founding of the Mongol Empire*», *The Mongols*, Blackwell, 1986, vol. XLIX; Petrushevsky, I. P., «The Socio - Economic Condition of Iran Under the Il-Khans», *The Cambridge History of Iran*, vol. V, ed. J. A. Boyle, Cambridge, 1968; Saunders, J. J., *The History of Mongol Conquests*, London, 1971; Spuler, B., *Die Mongolen in Iran*, Leiden, 1985; *Türkiye diyanet vakfî İslâm ansiklopedisi*, İstanbul, 1993.

KİTAP TANITIMI

Diplomacy and Oriental Influence in the Court of Cordoba (9th-10th Centuries)

Cordoba Sarayında Diploması ve Doğu Etkisi (9. ve 10. Yüzyıllar)

Kitabın Yazarı

Elsa Raquel Fernandes CARDOSO

Tanıtım ve İnceleme

Fatih ÇİFTÇİ*

Yazarın; Lisbon Üniversitesi, Tarih bölümünde bitirdiği ve Türkçe olarak “Dokuz ve Onuncu Yüzyıllarda Cordoba Sarayında Doğu Etkisi ve Diploması” adlı tez, Endülüs Emevi emiri olan II. Abdurrahman (822-852), Endülüs Emevi halifeleri olan III. Abdurrahman (912-961) ve II. Hakem (961-976) dönemlerinde, Endülüs İspanyası üzerindeki Bizans ve Abbasi etkisinin üzerinde durmakla beraber, diplomatik etkileşimin değişimler doğurduğu; merasim, protokol ve sembol gibi konulara da değinmektedir. Yazar, diplomasinin verdiği sonuçların aynı zamanda bir sebep olduğundan bahsetmekte ve var olan değişimlerin ana hatlarını kronik ve araştırma eserlere dayanarak açıklamaktadır.

Eser II. Abdurrahman, III. Abdurrahman ve II. Hakem dönemlerine kroniklerin verdiği bilgilere dayanarak, Bizans ve Abbasi etkileşiminin doğurduğu sonuçları gözler önüne sermektedir. Bu hükümdarlara ait bilgiler dönem dönem anlatıldıktan sonra etkileşimin izleri karşılaştırma yapılarak kısımlar halinde belirtilmiştir. Eser bir sonuçlandırma, birçok harita ve tablolarla desteklenerek bitirilmiştir.

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Araştırma Görevlisi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Ortaçağ Tarihi bilim dalı, fatihciftci@gmail.com, Orcid: 0000-0001-6165-2465.

Emeviler'in 750'de çöküşünden sonra İslam toplumunun siyasi liderliğini artık Abbasiler üstlenmiş ve Emeviler'in uzantısı diyebileceğimiz Endülüs Emevileri İspanya'da siyasi birliklerini devam ettirmişlerdir. Eser bu bağlamda, II. Abdurrahman'a kadar olan süreçte Endülüs Emevileri'nin belli ölçüde diplomatik bilgi seviyesine ve ayrı bir medeniyete sahip olduğunu kabul etmekle beraber, onların Batı Avrupa'da ve Fatımiler arasında; yani Batı Akdeniz'de somut kültürel bir varlığa sahip olduğunu altını çizmiştir. Bu kültürel varlığın temelinde İslam medeniyeti vardır.

İslam Devleti'nin ortaya çıkışıyla gerileyen Bizans, Emeviler ve Abbasiler zamanında da gerilemeye devam etmiştir. Bu bakımdan uluslararası çıkar politikaları nedeniyle Bizans imparatoru Theophilus, Abbasiler'e karşı, 840'ta Endülüsler'e gönderdiği bir elçiyle açık bir şekilde birleşme teklifinde bulunmuş ama olumlu bir yanıt alamamıştır. Daha sonra geri dönen elçilik heyetine Endülüslü bir kişi de eşlik etmiştir. Kendisi hakkında yazar tarafından ayrıca bilgiler verilmiştir. Yazarın II. Abdurrahman dönemine dikkat çektiği bölümde, ilk ilişkilerinin bu şekilde başladığı kabul edilmektedir. Buna karşın daha önce de bazı mektuplaşmaların da olabileceği, mantıklı sebeplere dayandırılarak anlatılmıştır.

Endülüsler hakkında yeteri kadar tarihi kaynakların bulunduğu bilinmekle beraber yazar, II. Abdurrahman döneminin Bizans'la ilişkisine açıklık getiren ve tek kaynak olan İbn Hayyan'ın kitabı el-Mûktebis'in üzerinde durmuştur. Bu kitaba göre var olan ilişkiler diplomatik düzeyde kalmakla beraber, III. Abdurrahman dönemi için olumlu bir zemin hazırlanmıştır. Yazar ayrıca Bağdat'tan gelen Ziryab adlı müzisyenin Cordoba'da bıraktığı etkilere de değinmiştir. Bu bakımdan bu dönem için Abbasi etkisi ile beraber yenileşme de söz konusudur.

Yazar Bizans-Endülüs ilişkileri bakımından III. Abdurrahman dönemini altın çağ olarak görür. VII. Konstantinos ile diplomasi geliştirilmiş ve bu diplomasi kendisini III. Abdurrahman'ın Fatımiler'e ve Avrupa'ya karşı güç gösterisi yaptığı Medinetü'z-Zehra adlı şehir-saray diyebileceğimiz kompleks yapıda göstermiştir. Bu yapının yapılışında hiçbir masraftan kaçınılmamış ve dünyanın dört bir yanından usta ve malzemeler getirilmiştir. Adeta Fatımiler'in el-Mansuriye'sine meydan okunmuştur. Ayrıca bu yapı önce emir ve sonra halife olan III. Abdurrahman'ın halifelik döneminin simgesi haline gelmiştir. Bu bölümde yapılan açıklamalar; temel olarak İbn İzari'nin el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib adlı eseri, Makkari'nin

Nefhu't-ṭib ve İbn Haldun'un el-İber adlı eserine dayandırılmıştır. Makkari, Medinetû'z-Zehra hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Yazar, II. Hakem'in de babası III. Abdurrahman gibi yenilikçi biri olduğundan bahsetmekte verdiği bilgileri büyük ölçüde İbn İzari'ye dayandırmaktadır. II. Hakem de babası gibi Bizans ve Abbasiler'le ilişkiler'e önem vermiş, karşılıklı olarak elçiler gidip gelmiştir. Bu dönemde Kurtuba Camii'sinde Bizans mozaiklerinden yararlandığı belirtilir. Dolayısıyla II. Hakem'in babasının politikalarını takip ettiğini görmekteyiz.

Yazar, asıl olarak görüşlerini "Merasim ve Doğu Etkisi" başlığı adı altında toplamış ve daha önce adı geçen hükümdarların Bizans ve Abbasiler ile etkileşimlerine değinmiştir. II. Abdurrahman döneminin oldukça yoğun bir şekilde doğu etkisi altında kaldığı belirtilmiştir. II. Abdurrahman, Abbasiler'i yakından takip eden, devleti ve onun prosedürlerini gerçek anlamda organize eden ilk emirdir. Cordoba için bilim adamları, müzisyenler, sanat adamları ve astrologlar kiralamıştır. Daha önce bahsedilen Zıryab adlı müzisyenin II. Abdurrahman'a akıl hocalığı yaptığı bilinmektedir. Giyim-kuşam, harem işleyişi ve saray müziği konularında etkili bir kişi olduğu belirtilir. Dolayısıyla bu dönemde açık bir Abbasi etkisi hissedilmektedir. III. Abdurrahman ve II. Hakem dönemlerinde devletin merkezîyetçi politikaları takip ettiği, askeri ve mimari unsurların bir gövde gösterisi haline getirildiği belirtilmektedir. Saray merasimleri ve askeri gösteriler oldukça görkemli bir şekilde yapılmış, sanat; devletin gücünü gösterdiği en yüksek mercilerden biri olarak kabul edilmiştir. Bağdat ve Konstantinopolis'ten izler taşıyan Medinetû'z-Zehra; III. Abdurrahman ve II. Hakem'e göre gücün merkezîleşmesini simgelemektedir. Kabul salonu olan Meclisû'l-Şarki devlet adamlarının ve elçilerinin karşılandığı ve ihtişamın gözler önünde serildiği yer olarak tasvir edilmiştir. Bununla beraber yazar, Sabi'den ve İbn Miskeveyh'ten yararlanarak Abbasi protokolünün Bizans'tan daha zayıf olduğunu vurgulamakta, Bizans merasim kurallarının Cordoba'da daha etkili olduğunu belirtmektedir.

Yazar; ortaçağ toplumlarında merasimin sınırlı bir bakış açısına sahip olduğunu ve onun bürokrasinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. Ayrıca yazara göre; bahsedilen üç hükümdar doğu varlığını (Bizans-Abbasi) Endülüs'te başarılı bir şekilde hissettirip, yeni ve değişik öğeler ortaya koymuşlardır. Nitekim merasim; halifenin kişiliği altında devletin merkezîleştirilmesinin ve organize edilmesinin neticesinde gelişebilmiştir. Doğu etkisi diplomasinin ana ürünlerinden biri değil aynı zamanda sebebidir. Sembollerin (taht, nişan, dekor gibi) sarayı dolayısıyla halifelîği hatırlatmasının

yanısıra uluslararası meşru amaçları da vardır. Emevi hanedanlığının meşruluk öğeleri, hanedanlık çöktükten sonra bile devam etmiş, zihinlerde kalmıştır.

Yukarıda incelemeye ve tanıtmaya ele aldığımız eser Endülüs'te doğu etkisini göstermekle beraber Bizans-Abbasi-Endülüs üçlüsü hakkında var olan etkileşimden de haberdar olmamızı sağlamaktadır. Yazar, sade bir dil ve oldukça yerinde kaynaklar kullanarak, çok az çalışılan bu konuda akademisyenlere yol göstermektedir.